

তৰ্কবিজ্ঞান আৰু দৰ্শন

উচ্চতৰ মাধ্যমিক প্ৰথম বাৰ্ষিকৰ পাঠ্যপুথি

অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদ

ৰাষ্ট্ৰীয় পাঠ্যক্ৰম গাঁথনি-২০০৫ৰ আধাৰত

TARKABIGYAN ARU DARSHAN : A textbook on the subject Logic & Philosophy for H. S. 1st year classes, prepared and prescribed by Assam Higher Secondary Education Council, and published by Jyoti Prakashan, on behalf of AHSEC.

প্রথম প্রকাশ : মে', ২০১০
দ্বিতীয় প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : জুন, ২০১১
তৃতীয় প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : আগষ্ট, ২০১২
পঞ্চম প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : মে', ২০১৪
ষষ্ঠ প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : জুন, ২০১৫
সপ্তম প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : জুন, ২০১৬
অষ্টম প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : জুন, ২০১৭
নবম প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : এপ্রিল, ২০১৮
দশম প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : এপ্রিল, ২০১৯
একাদশ প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : জুন, ২০২০
দ্বাদশ প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : আগষ্ট, ২০২১
ত্রয়োদশ প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : জুন, ২০২২
চতুর্দশ প্রকাশ (পুনর্মুদ্রণ) : মে', ২০২৩

© অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদ, ২০১০
মূল্য : 90.00 টকা

পাঠ মুদ্রণ : 70 জি এছ এম

বেটুপাত : 150 জি এছ এম

অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদৰ
সচিবৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত
বামুণীমৈদাম, গুৱাহাটী-৭৮১০২১

মুদ্ৰক : ত্ৰিনয়ন গ্ৰাফিক অফ্‌ছেট,
উদ্যোগ পাম, বামুণীমৈদাম,
গুৱাহাটী-৭৮১০২১

অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদৰ হকে

জ্যোতি প্ৰকাশন, পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১

সৰ্বস্বত্ব সংৰক্ষিত

- ❖ প্ৰকাশকৰ অনুমতি অবিহনে এই প্ৰকাশনৰ যি কোনো অংশৰ ছপা কৰা কাৰ্য অথবা ইলেকট্ৰনিক মাধ্যম, যান্ত্ৰিক মাধ্যম, ফটো প্ৰতিলিপি, ৰেকৰ্ডিং নাই বা আন কোনো উপায়েৰে, পুনঃপ্ৰকাশৰ সহায়ত ইয়াৰ সংগ্ৰহকৰণ অথবা সংবৰ্ধন কৰাটো নিষিদ্ধ।
- ❖ এই কিতাপখনৰ বিক্ৰী এই চুক্তি সাপেক্ষে কৰা হৈছে যে প্ৰকাশকৰ আগতীয়া অনুমতি অবিহনে এই কিতাপখন ইয়াৰ নিজা বেটুপাত 'বাইণ্ডিঙ'ৰ বাহিৰে অন্য কোনো প্ৰকাৰে ব্যৱসায় কৰা, ধাৰে দিয়া, পুনৰ বিক্ৰী কৰা নাইবা ভাঙালৈ দিব নোৱাৰিব।
- ❖ এই পুথিখনৰ উচিত মূল্য এই পৃষ্ঠাতে ছপা কৰিব লাগিব। বৰৰ 'স্টাম্প', স্ক্ৰিকাৰ মৰা বা অন্য কোনো প্ৰকাৰে অংকিত যিকোনো সংশোধিত মূল্যই অশুদ্ধ হ'ব আৰু বিবেচিত নহ'ব।

ডিটিপি, ছেটিং, ছবি আৰু বেটুপাত

উপানন্দ দাস

পাঠ্যপুথি প্ৰস্তুতি সমিতি

উপদেষ্টা

- ❖ ড° সৰজু দাস, প্ৰাক্তন অধ্যাপিকা, সন্দিকৈ ছেৰালী মহাবিদ্যালয়।

সদস্যসকল :

- ❖ ড° যুথিকা দাস, সন্দিকৈ ছেৰালী মহাবিদ্যালয়।
- ❖ সেৱিকা দাস, নাৰেংগী আঞ্চলিক মহাবিদ্যালয়।
- ❖ নীলমণি ফুকন, মৰিগাঁও মহাবিদ্যালয়।
- ❖ নৱনিতা ভূঞা ফুকন, গুৰুকুল একাডেমী কনিষ্ঠ মহাবিদ্যালয় (মৰিগাঁও)।
- ❖ ড° নীলিমা গোস্বামী, আৰ্য বিদ্যাপীঠ মহাবিদ্যালয়।
- ❖ ড° মাইনা শৰ্মা, বি বৰুৱা মহাবিদ্যালয়।
- ❖ মোহন চন্দ্ৰ ডেকা, পূব কামৰূপ মহাবিদ্যালয়।
- ❖ ড° প্ৰণীতা দেৱী, বজালী মহাবিদ্যালয়।
- ❖ বাসন্তী মেধি, কটন মহাবিদ্যালয়।
- ❖ সাগৰিকা গোস্বামী, কটন মহাবিদ্যালয়।
- ❖ মৃদুলা দেৱী চৌধুৰী, উত্তৰ কামৰূপ মহাবিদ্যালয়।
- ❖ মৈত্ৰেয়ী শৰ্মা, পাণ্ডু মহাবিদ্যালয়।
- ❖ বনজিৎ বৈশ্য, এছ বি এম এছ মহাবিদ্যালয়
- ❖ মণ্টু কুমাৰ দাস, গোৱালপাৰা মহাবিদ্যালয়।

সম্পাদনা

- ❖ বাসন্তী মেধি, কটন মহাবিদ্যালয়।
- ❖ সাগৰিকা গোস্বামী, কটন মহাবিদ্যালয়।

সদস্য সমন্বয়ক

- ❖ ড° গিৰিশ শৰ্মা, মুৰব্বী অধ্যাপক, দৰ্শন বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়।

ভূমিকা

জ্ঞান-বিজ্ঞানৰ সকলো দিশতে যি অভূতপূৰ্ব অগ্ৰগতি হৈছে, তাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত শিক্ষাৰ যিকোনো স্তৰতে পাঠ্যক্রম অনতিবিলম্বে পুৰণি আৰু অপ্ৰাসংগিক হৈ পৰিবলৈ বাধ্য। এই ফালৰ পৰা চালে শিক্ষানীতি আৰু পাঠ্যক্রম আজিৰ দিনত ঘনাই পৰিৱৰ্তন নকৰিলে আমাৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মানসিকতা সময়ৰ লগত খাপ খুৱাই আগবাঢ়িব নোৱাৰাটো স্বাভাৱিক। এই দৃষ্টিভংগীৰ পৰা বিচাৰ কৰি ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত শিক্ষাৰ যি পৰিৱৰ্তন অনা হৈছে, তাৰ লগত সংগতি ৰাখি অসমতো প্ৰয়োজনীয় সালসলনিৰ প্ৰস্তুতি চলিছে।

“তৰ্কবিজ্ঞান আৰু দৰ্শন” পুথিখন তেনে এক প্ৰচেষ্টাৰে এক অংশ। অন্যান্য বিষয়সমূহৰ লগতে বাণিজ্যিক গণিতৰ পাঠ্যক্রমো যি নতুন দৃষ্টিভংগী আৰু আধুনিক তত্ত্বৰে সজাই তোলা হৈছে, সেই পাঠ্যক্রম সুসংবদ্ধভাৱে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে অধ্যয়ন কৰিব পৰাকৈ এই পুথিখন ৰচনা কৰা হৈছে।

এই পাঠ্যপুথিখন প্ৰস্তুত কৰি দিয়া বাবে আমি পাঠ্যপুথি প্ৰস্তুতি সমিতিৰ সমূহ সদস্য তথা সম্পাদকৰ ওচৰত নৈথে কৃতজ্ঞ। ডিটিপি কৰি দিয়া বাবে উপানন্দ দাসলৈ ধন্যবাদ দিছো। এই কাৰ্যত জড়িত সকলোৰে প্ৰতি কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিলো। পাঠ্যপুথিৰ পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত উন্নতি কৰিবলৈ বিজ্ঞানৰ পৰা দিহা-পৰামৰ্শ আশা কৰিলো।

আমি আশা কৰোঁ যে পুথিখনে এই বিষয়ৰ শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য্যৱলী সফলভাৱে ৰূপায়ণ কৰিব পাৰিব। ইতি

সচিব

অসম উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদ

বামুণীমৈদাম, গুৱাহাটী- ২১

ভাৰতীয় সংবিধান

প্ৰস্তাৱনা

আমি ভাৰতৰ জনগণে ভাৰতক এখন সাৰ্বভৌম সমাজবাদী ধৰ্মনিৰপেক্ষ লোকতান্ত্ৰিক গণৰাজ্যৰূপে গঠন কৰিবলৈ, তথা ইয়াৰ সকলো নাগৰিকৰ বাবে, সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক ন্যায়, চিন্তা, অভিব্যক্তি, বিশ্বাস, ধৰ্ম আৰু উপাসনাৰ স্বাধীনতা, প্ৰতিষ্ঠা আৰু সুযোগৰ সমতা লাভ কৰিবলৈ আৰু তেওঁলোকৰ সকলোৰে মাজত ব্যক্তিৰ মৰ্যাদা তথা জাতীয় ঐক্য আৰু সংহতি সুনিশ্চিতকাৰী ভাৱে বৃদ্ধি কৰিবলৈ নিষ্ঠা সহকাৰে সংকল্প কৰি— আমাৰ এই সংবিধানসভাত আজি ১৯৪৯ চনৰ নৱেম্বৰ মাহৰ ষষ্ঠবিংশ দিৱসত এই সংবিধান গ্ৰহণ কৰিছো, অধিনিয়মিত কৰিছো আৰু নিজকে অৰ্পণ কৰিছো।

সূচীপত্ৰ

খণ্ড	বিষয়বস্তু	পৃষ্ঠা নং
প্ৰথম খণ্ড	❖ তৰ্কবিজ্ঞান	1-20
দ্বিতীয় খণ্ড	❖ পদ	21-28
	❖ বচন	29-42
	❖ সাধাৰণ বাক্যক বচনলৈ পৰিৱৰ্তন	43-49
	❖ পদৰ ব্যাপ্ততা	50-53
	❖ বচনৰ আধুনিক শ্ৰেণীবিভাজন	54-58
তৃতীয় খণ্ড	❖ অনুমান	59-71
	❖ নিৰপেক্ষ ন্যায়	72-107
চতুৰ্থ খণ্ড	❖ প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান	108-122
পঞ্চম খণ্ড	❖ দৰ্শন	123-133
ষষ্ঠ খণ্ড	❖ ভাৰতীয় দৰ্শন	134-144
সপ্তম খণ্ড	❖ জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় তত্ত্ব	145-154
	❖ প্ৰমাণ	155-164
অষ্টম খণ্ড	❖ বাস্তৱবাদ	165-167
	❖ ভাববাদ	168-170

তৰ্কবিজ্ঞান

(সংজ্ঞা, প্ৰকৃতি, পৰিসৰ আৰু উপযোগিতা,
পৰম্পৰাগত আৰু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞান)
(Definition, Nature, Scope and Utility,
Traditional and Modern logic)

1.1 ভূমিকা :

মানুহ বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন জীৱ। আন সকলো জীৱৰ দৰে মানুহো এক প্ৰকাৰৰ জীৱ। কিন্তু বুদ্ধিবৃত্তি থকাৰ বাবে মানুহ আন জীৱবিলাকতকৈ পৃথক। মানুহ জীৱশ্ৰেষ্ঠ। বুদ্ধিবৃত্তিৰ পৰাই মানুহৰ চিন্তা কৰাৰ ক্ষমতা জন্মে। মানুহৰ চিন্তা সকলো সময়তে, শুদ্ধ বা যথার্থ নহ'বও পাৰে। তৰ্কবিজ্ঞানে চিন্তা শুদ্ধ হোৱাৰ উদ্দেশ্যে কিছুমান বিধি-নিয়ম প্ৰণয়ন কৰে। এই বিধি-নিয়মসমূহ পালন কৰিলে চিন্তা শুদ্ধ হয়। শুদ্ধ চিন্তাৰ মাধ্যমেৰে যথার্থ জ্ঞানত উপনীত হোৱাটো সম্ভৱ হয়। যথার্থ জ্ঞানৰ মাধ্যমেৰে সত্যোপলব্ধি হয়। সত্যোপলব্ধিয়েই হ'ল মানুহৰ জ্ঞান অন্বেষণৰ চৰম লক্ষ্য।

1.2 তৰ্কবিজ্ঞান কাক বোলে?

তৰ্কবিজ্ঞানৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ হ'ল Logic। 'Logike' এই গ্ৰীক শব্দটোৰ পৰা Logic শব্দটোৰ উদ্ভৱ হৈছে। আকৌ 'Logike' হ'ল 'Logos' এই বিশেষ্যৰ বিশেষণ। Logos এই

গ্ৰীক শব্দটোৰ অৰ্থ হ'ল চিন্তা বা চিন্তাৰ প্ৰকাশ হিচাপে শব্দ। ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থৰ দিশৰ পৰা তৰ্কবিজ্ঞানৰ সংজ্ঞা হ'ল— তৰ্কবিজ্ঞান ভাষাত প্ৰকাশিত চিন্তাৰ বিজ্ঞান। (Logic is the science of thought as expressed in language)।

চিন্তা (Thought) শব্দটো অতি ব্যাপক। চিন্তা বুলিলে সাধাৰণতে প্ৰত্যক্ষ (Perception), স্মৃতি (Memory), কল্পনা (Imagination), সামান্য ধাৰণা বা অনুমান (General Idea or Concept), যুক্তিপদ্ধতি (Reasoning) আদি সকলোকে বুজায়। তৰ্কবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত চিন্তা শব্দটো ব্যৱহাৰ নকৰি স্পষ্টতাৰ বাবে অনুমান (Reasoning) শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

তৰ্কবিজ্ঞানক সাধাৰণতে অনুমানৰ বিজ্ঞান বুলি কোৱা হয় :

সদ্যহতে তৰ্কবিজ্ঞান সম্পৰ্কে মনত এটা মোটামুটি ধাৰণা গঢ়ি তোলাৰ উদ্দেশ্যে এই সংজ্ঞাটো চমুকৈ আলোচনা কৰিব পাৰি।

বিজ্ঞান : প্ৰকৃতিৰ কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট বিভাগ

সম্পৰ্কে সুসংবদ্ধ, সাধাৰণ, যুক্তিনিষ্ঠ, প্ৰামাণিক, যথার্থ আৰু সুনিশ্চিত জ্ঞানক *বিজ্ঞান* বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে— পদার্থবিজ্ঞান, উদ্ভিদবিজ্ঞান, মনোবিজ্ঞান আদি বিজ্ঞান।

সমগ্ৰ প্ৰকৃতিক বিভিন্ন বিভাগত বিভক্ত কৰা হয়। বিজ্ঞান ইয়াৰ কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট বিভাগৰ জ্ঞান। বিজ্ঞান সেই নিৰ্দিষ্ট বিভাগৰ অন্তৰ্ভুক্ত বস্তু সাধাৰণৰ জ্ঞান। এনে জ্ঞান সুসংগত আৰু সুসংবদ্ধ, যুক্তিসিদ্ধ, প্ৰামাণ্য স্বভাৱৰ হ'ব লাগিব। প্ৰমাণিত হ'লে বিজ্ঞানৰ জ্ঞান যথার্থ বুলি নিৰূপিত হয় আৰু ই নিশ্চিত স্বভাৱৰ হয়।

অনুমান : যি মানসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে জ্ঞাত সত্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অজ্ঞাত নতুন সত্যত উপনীত হোৱা যায়, তাক *অনুমান* বোলে।

অনুমানক ভাষাৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ কৰিলে তাক *যুক্তি বা তৰ্ক (Argument)* বোলে।

অনুমানত জ্ঞাত বিষয় বা সত্যই 'আধাৰবচন' (Premises) গঠন কৰে। অনুমানৰ জৰিয়তে উপনীত হোৱা অজ্ঞাত নতুন বিষয় বা সত্যই সিদ্ধান্ত (Conclusion) হয়। গতিকে, অনুমানত আধাৰবচনৰ জৰিয়তে সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায়।

অনুমানক নিগমন (Deductive) আৰু (Inductive) এই দুই ভাগত ভাগ কৰা হয়।

নিগমন অনুমানত এটা বা ততোধিক আধাৰবচনৰ পৰা সিদ্ধান্তটো অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হয়। নিগমনৰ সিদ্ধান্তটো আধাৰবচনতকৈ কেতিয়াও অধিক ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে।

উদাহৰণ স্বৰূপে—

সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

সকলো ৰাজনীতিবিদ হয় মানুহ

∴ সকলো ৰাজনীতিবিদ হয় মৰণশীল।

আগমন অনুমানত অভিজ্ঞতাৰ পৰা লাভ কৰা কিছুমান ঘটনা বা বস্তু পৰ্যবেক্ষণ কৰি তাত পোৱা বিশেষ ঘটনা সম্বন্ধ বা বস্তু-স্বভাৱৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সেই জাতীয় সকলো ঘটনা বা বস্তু সম্পৰ্কে কোনো সাৰ্বিক বচন প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়। আগমনত সিদ্ধান্তটো আধাৰবচনতকৈ অধিক ব্যাপক হয়।

উদাহৰণ স্বৰূপে—

ৰাম হয় মৰণশীল

হৰি হয় মৰণশীল

মধু হয় মৰণশীল

∴ সকলো মানুহ হয় মৰণশীল।

তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচনাৰ বিষয়বস্তু হ'ল অনুমান। তৰ্কবিজ্ঞানে সুসংবদ্ধভাৱে অনুমান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি যথার্থ আৰু সুনিশ্চিত জ্ঞান আহৰণ কৰে। 'অনুমান' সম্পৰ্কে বিজ্ঞানসন্মতভাৱে আলোচনা কৰাৰ কাৰণে তৰ্কবিজ্ঞানক অনুমানৰ বিজ্ঞান বুলি অভিহিত কৰা হয়।

1.3 তৰ্কবিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি :

তৰ্কবিজ্ঞানৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ বা প্ৰকৃতি নিৰ্ণয় কৰিবলৈ হ'লে কিছুমান বিষয় আলোচনা কৰা নিতান্ত প্ৰয়োজন।

(1) তৰ্কবিজ্ঞান পৰোক্ষ জ্ঞানৰ লগত জড়িত, প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ লগত নহয়। (Logic is concerned with Mediate

knowledge, not with Immediate Knowledge) :

জ্ঞান (Knowledge) : যদি বহিৰ্জগতৰ কোনো বস্তু বা ঘটনাৰ লগত মনৰ মাজত উদয় হোৱা ধাৰণাসমূহৰ সামঞ্জস্য বা সাদৃশ্য থাকে আৰু সেই সামঞ্জস্য বা সাদৃশ্যত বিশ্বাস থাকে, তেনেহ'লে তাক জ্ঞান বোলে।

জ্ঞানৰ মাজত তিনিটা উপাদান নিহিত হৈ থাকে— (i) কোনো বস্তু বা ঘটনা সম্পৰ্কে মনত উদয় হোৱা ধাৰণাসমূহ (ii) বহিৰ্জগতৰ অস্তিত্বশীল কোনো বস্তু বা ঘটনাৰ লগত এই ধাৰণাসমূহৰ সামঞ্জস্য বা সাদৃশ্য (iii) এনে সামঞ্জস্যত বিশ্বাস।

উদাহৰণ স্বৰূপে—

আমি সূৰ্যক জানো। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল— সকলো গ্ৰহই প্ৰদক্ষিণ কৰা বৃহৎ আকাৰৰ অতিশয় উজ্বল জ্যোতিষ্ক সম্পৰ্কে আমাৰ মনত উদয় হোৱা ধাৰণাসমূহৰ লগত সামঞ্জস্য থকাকৈ প্ৰকৃততে সূৰ্যটো আছে আৰু এই সামঞ্জস্য থকা বুলি আমাৰ বিশ্বাস আছে।

জ্ঞানৰ এই তিনিটা উপাদানৰ যিকোনো এটাৰ অভাৱ ঘটিলে, ই জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে।

জ্ঞানক প্ৰধানকৈ দুই ভাগত ভগাব পাৰি—

(i) প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান (Immediate Knowledge) আৰু (ii) পৰোক্ষ জ্ঞান (Mediate Knowledge)।

(i) প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান : অন্য কোনো জ্ঞানৰ সহায় নোলোৱাকৈ পোনপটীয়াভাৱে অৰ্জন কৰা জ্ঞানক প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান বোলে। অৰ্থাৎ বাহ্যপ্ৰত্যক্ষ আৰু অন্তৰ্প্ৰত্যক্ষৰ জৰিয়তে লাভ কৰা জ্ঞানক প্ৰত্যক্ষ

জ্ঞান বোলে।

(ii) পৰোক্ষ জ্ঞান : অন্য কোনো জ্ঞানৰ মাধ্যমেৰে লাভ কৰা জ্ঞানক পৰোক্ষ জ্ঞান বোলে। অনুমান, শব্দ আদিৰ জৰিয়তে লাভ কৰা জ্ঞানেই পৰোক্ষ জ্ঞান।

তৰ্কবিজ্ঞান জ্ঞানৰ বিষয়ৰ সত্যতা প্ৰমাণৰ লগত জড়িত। প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰামাণ্য নিৰূপণ কৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাথাকে। ইন্দ্ৰিয়সমূহ বিকল বা অসুস্থ নহৈ সুস্থ থাকিলে বাহ্যপ্ৰত্যক্ষৰ জৰিয়তে পোৱা জ্ঞান আৰু মন প্ৰকৃতিস্থ থাকিলে অন্তৰ্প্ৰত্যক্ষৰ জৰিয়তে পোৱা জ্ঞান নিৰ্ভুল বা যথার্থ বুলি গ্ৰহণ কৰিবই লাগিব। কিন্তু পৰোক্ষ জ্ঞান অৰ্থাৎ অনুমান আৰু শব্দৰ জৰিয়তে পোৱা জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত ভুল-ভ্ৰান্তি ঘটাব সম্ভাৱনা থাকে। গতিকে পৰোক্ষ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত সত্যতা প্ৰমাণ কৰা বা প্ৰামাণ্য নিৰূপণ কৰাৰ প্ৰশ্নটো উত্থাপিত হয়।

তৰ্কবিজ্ঞানৰ প্ৰধান আলোচ্য বিষয় হ'ল অনুমান। মূল বিষয়বস্তুৰ সহায়কাৰী কিছুমান বিষয়ো তৰ্কবিজ্ঞানে আলোচনা কৰে। তৰ্কবিজ্ঞানৰ মূল কাৰ্য হ'ল— সত্যক জনা বা উপলব্ধি কৰা আৰু জ্ঞাত বিষয়ৰ সত্যতাক প্ৰমাণ কৰা।

গতিকে তৰ্কবিজ্ঞান পৰোক্ষ জ্ঞানৰ লগতহে জড়িত, প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ লগত নহয়। প্ৰাচ্য তৰ্কবিজ্ঞান অনুসৰি সকলো প্ৰকাৰ জ্ঞানেই তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়।

(2) তৰ্কবিজ্ঞান আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা উভয় প্ৰকাৰৰ সত্যতাৰ লগত জড়িত (Logic is concerned both

with formal truth and material truth) :

প্ৰত্যেক বস্তুৰে দুটা দিশ আছে— আকাৰ আৰু উপাদান। উদাহৰণ স্বৰূপে— এটা ঘূৰণীয়া ৰূপৰ মুদ্ৰা। এই মুদ্ৰাটোৰ আকাৰ ‘ঘূৰণীয়া’ আৰু ইয়াৰ উপাদান ‘ৰূপ’। গতিকে, ‘ঘূৰণীয়া ৰূপৰ মুদ্ৰা’ বুলিলে ৰূপেৰে নিৰ্মিত ঘূৰণীয়া আকাৰৰ এটা মুদ্ৰাক বুজা যায়।

উপাদান অবিহনে আকাৰ আৰু আকাৰ অবিহনে উপাদান থাকিব নোৱাৰে। কিন্তু বিভিন্ন বস্তুৰ আকাৰ একে হ’লেও উপাদানৰ দিশৰ পৰা পাৰ্থক্য থাকিব পাৰে। আকৌ, উপাদান একে হ’লেও আকাৰৰ দিশত পাৰ্থক্য থাকিব পাৰে।

প্ৰত্যেক জড় বস্তুৰ দৰে চিন্তাৰো দুটা দিশ আছে— আকাৰ আৰু উপাদান। যিভাৱে চিন্তা কৰা হয়, তাক চিন্তাৰ আকাৰ বোলে। যি বিষয় সম্পৰ্কে চিন্তা কৰা হয়, তাক চিন্তাৰ উপাদান বোলে।

চিন্তাৰ ক্ষেত্ৰতো জড়বস্তুৰ নিচিনাকৈ উপাদান একে থাকিলেও আকাৰৰ পাৰ্থক্য থাকিব পাৰে আৰু আকাৰ একে থাকিলেও উপাদানৰ পাৰ্থক্য থাকিব পাৰে।

সত্যতা : সংগতিপূৰ্ণ চিন্তা আৰু বাস্তৱ জগতৰ লগত চিন্তাৰ সামঞ্জস্য বা অনুৰূপতাৰ জৰিয়তে সত্যতাত উপনীত হ’ব পাৰি।

চিন্তাৰ সত্যতা দুই প্ৰকাৰৰ— *আকাৰগত সত্যতা (Formal Truth)* আৰু *বস্তুগত সত্যতা (Material Truth)*

আকাৰগত সত্যতা : সংগতিপূৰ্ণ চিন্তাৰ

জৰিয়তে যি সত্যতাত উপনীত হোৱা যায়, তাক আকাৰগত সত্যতা বোলে। সংগতিপূৰ্ণ চিন্তা বুলিলে অন্তৰ্বিবোধমুক্ত চিন্তাক বুজায়। বৃত্তাকাৰ আয়তক্ষেত্ৰ, বক্ৰ সৰলৰেখা— এনে চিন্তা বা ধাৰণা আভ্যন্তৰীণ বিৰোধৰ পৰা মুক্ত নহয়, ই আত্মবিৰোধযুক্ত। গতিকে, ইয়াৰ আকাৰগত সত্যতা নাই। কিন্তু ‘গোলাকাৰ বৃত্ত’— ই আকাৰগতভাৱে সত্য।

বস্তুগত সত্যতা : বাস্তৱ জগতৰ বস্তুৰ লগত চিন্তাৰ বা ধাৰণাৰ সামঞ্জস্য বা অনুৰূপতাৰ জৰিয়তে যি সত্যতাত উপনীত হোৱা যায়, তাক বস্তুগত সত্যতা বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে— ‘গছৰ পাত সেউজীয়া’ বুলি চিন্তা বা ধাৰণা কৰি দেখা যায় যে এই ধাৰণাৰ বাস্তৱ জগতৰ সেউজীয়া গছৰ পাতৰ লগত সামঞ্জস্য আছে। কিন্তু ‘সোণৰ পাহাৰ’ৰ ধাৰণা মনত কৰিব পাৰিলেও বাস্তৱ জগতৰ বস্তুৰ লগত এনে ধাৰণাৰ সামঞ্জস্য নাই। গতিকে, এনে চিন্তা বস্তুগতভাৱে অসত্য।

আকাৰগতভাৱে সত্য নহ’লে বস্তুগতভাৱে কোনো চিন্তাই সত্য হ’ব নোৱাৰে। চিন্তাৰ বস্তুগত সত্যতা থাকিলে আকাৰগত সত্যতা থাকিবই। কিন্তু, আকাৰগত সত্যতা থাকিলে, বস্তুগত সত্যতা থাকিবও পাৰে অথবা নাথাকিবও পাৰে। কোনো চিন্তা আকাৰগতভাৱে সত্য হ’লেও বস্তুগতভাৱে সত্য নহ’বও পাৰে।

পাশ্চাত্য তৰ্কবিজ্ঞানত আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতাৰ পাৰ্থক্যৰ ভিত্তিত তৰ্কবিজ্ঞানক *আকাৰনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞান (Formal Logic)* আৰু *বস্তুনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞান (Material*

Logic)— এই দুই ভাগত ভাগ কৰা হয়।

আকাৰনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানত কেৱল চিন্তাৰ আকাৰগত সত্যতাৰ আলোচনা কৰা হয়। ই চিন্তা কিভাৱে কৰা হৈছে, চিন্তাৰ নীতি-নিয়ম যথাযথভাৱে পালন কৰা হৈছে নে নাই, তাৰেহে বিচাৰ কৰে। আকাৰনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানত অনুমান বা যুক্তিৰ আধাৰবচনসমূহৰ বস্তুগত সত্যতা সম্পৰ্কে কোনো প্ৰশ্ন কৰা নহয়। ইয়াত আধাৰবচনসমূহ সত্য বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। কেৱল সিদ্ধান্তটো যথাযথভাৱে আধাৰবচনৰ পৰা নিঃসৃত হৈছে নে নাই, তাকহে বিচাৰ কৰা হয়। আকাৰনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানক *বিশুদ্ধ তৰ্কবিজ্ঞান (Pure Logic)* বা *সংগতিপূৰ্ণ তৰ্কবিজ্ঞান (Logic of Consistency)* বুলি কোৱা হয়।

বস্তুনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানত চিন্তাৰ বস্তুগত সত্যতাৰ আলোচনা কৰা হয়। বস্তুনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানৰ লক্ষ্য চিন্তাৰ কেৱল আকাৰগত সত্যতাই নহয়, বস্তুগত সত্যতা নিৰ্ণয় কৰা। ই বাস্তৱ জগতৰ বস্তুৰ লগত চিন্তাৰ সামঞ্জস্য আছে নে নাই, তাৰ বিচাৰ কৰে। ইয়াত অনুমান বা যুক্তিৰ আধাৰবচনসমূহ বস্তুগতভাৱে সত্য হয় নে নহয়, সিদ্ধান্তটোৰো বাস্তৱজগতৰ লগত সামঞ্জস্য আছে নে নাই, তাৰ বিচাৰ কৰা হয়। যিকোনো এটা আধাৰবচন বস্তুগতভাৱে অসত্য হ'লেই সিদ্ধান্ত বস্তুগতভাৱে অসত্য হয়। আধাৰবচনসমূহ বস্তুগতভাৱে সত্য হ'লে সিদ্ধান্তও বস্তুগতভাৱে সত্য হয়। বস্তুনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানক *প্ৰায়োগিক তৰ্কবিজ্ঞান (Applied Logic)* বুলি কোৱা হয়।

সাধাৰণতে আকাৰনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানক

নিগমনাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান (Deductive Logic) আৰু বস্তুনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানক আগমনাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান (Inductive Logic) বোলা হয়।

কিন্তু কোনো অনুমান বা যুক্তি আকাৰগতভাৱে সত্য হ'লেও ইয়াৰ বস্তুগত সত্যতা নাথাকিব যদিহে আধাৰবচনসমূহৰ লগতে সিদ্ধান্তটোৰ বস্তুগত সত্যতা নাথাকে।

তৰ্কবিজ্ঞানে আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা উভয় প্ৰকাৰৰ সত্যতাৰ আলোচনা কৰে। কোনো অনুমান বা যুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত যদি নিৰ্ধাৰিত নীতি-নিয়মসমূহ যথাযথভাৱে পালন কৰা হয় আৰু আধাৰবচন বিলাকৰ লগত সিদ্ধান্তটোৰো বাস্তৱ জগতৰ লগত সামঞ্জস্য থাকে, তেনেহ'লে সেই অনুমান বা যুক্তি আকাৰগতভাৱে আৰু বস্তুগতভাৱে সত্য হ'ব। কোনো অনুমান বা যুক্তি বস্তুগতভাৱে সত্য হ'লে আকাৰগতভাৱে সত্য হ'বই লাগিব।

প্ৰকৃততে, আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা এই দুই প্ৰকাৰৰ সত্যতাৰ এটা আনটোৰ পৰিপূৰক। সত্যতা এক আৰু অখণ্ড। এক সত্যতাৰেই আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা দুটা দিশ। কেৱল আলোচনাৰ সুবিধাৰ বাবেহে সত্যতাক দুটা ভাগ কৰা হয় আৰু কেতিয়াবা আকাৰ, কেতিয়াবা বস্তু বা উপাদানৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। চিন্তাৰ আকাৰগত সত্যতা নাথাকিলে বস্তুগত সত্যতা থাকিব নোৱাৰে। আকৌ, আকাৰগত সত্যতাও বস্তুগত সত্যতাৰ অবিহনে এটা সময়ত বাধাপ্ৰাপ্ত হৈ পৰিব পাৰে।

আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা—

উভয় প্ৰকাৰৰ সত্যতাই তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়। গতিকে, তৰ্কবিজ্ঞানো আকাৰনিষ্ঠ আৰু বস্তুনিষ্ঠ উভয়েই। ভাৰতীয় তৰ্কবিজ্ঞানত এই দুই প্ৰকাৰৰ সত্যতাক পৃথক কৰা নহয়।

(3) তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞান আৰু কলাবিদ্যা উভয়েই (Logic is both a Science and an Art) :

প্ৰকৃতিৰ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট বিভাগ সম্পৰ্কে সুসংবদ্ধ, যুক্তিনিষ্ঠ, প্ৰামাণিক, যথার্থ, সুনিশ্চিত আৰু সাধাৰণ জ্ঞানক বিজ্ঞান (Science) বোলে।

যি বিদ্যাই কোনো নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে কোনো জ্ঞানক ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰাৰ বিধি বা নীতি-নিয়মৰ শিক্ষা দিয়ে তাকে কলা (Art) বোলে।

(i) ইয়াৰ পৰা বুজিব পাৰি যে বিজ্ঞানে জানিবলৈ শিকায় আৰু কলাবিদ্যাই কৰিবলৈ শিকায়। (ii) বিজ্ঞানে জ্ঞানলাভৰ প্ৰৱৰ্তনা দিয়ে, কলাবিদ্যাই ব্যৱহাৰিক উদ্দেশ্য সাধনৰ প্ৰবৃত্তি যোগায়। (iii) বিজ্ঞানে বস্তুৰ স্বভাৱ উপাদান আৰু নিয়মাৱলীৰ জ্ঞান দিয়ে, কলাই সেই জ্ঞানক কোনো নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য পূৰণৰ বাবে বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰাৰ শিক্ষা দিয়ে। (iv) কিছুমান ঘটনা বা বস্তুৰ স্বভাৱ পৰ্যবেক্ষণ কৰি কাৰ্য-কাৰণ সম্বন্ধ অথবা বস্তুৰ স্বভাৱ সম্পৰ্কে সাধাৰণ নিয়ম প্ৰতিষ্ঠা কৰা বিজ্ঞানৰ কাৰ্য। আনহাতে, কোনো নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য পূৰণৰ বাবে প্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া নিয়ম কিছুমানৰ নিৰ্দেশ দিয়া কলাৰ কাৰ্য।

উদাহৰণ স্বৰূপে— শৰীৰবিদ্যা এক প্ৰকাৰৰ বিজ্ঞান। এই বিজ্ঞানে দেহৰ অভ্যন্তৰৰ স্নায়ু, অস্থি

আদি শৰীৰৰ বিভিন্ন অংশৰ অৱস্থান, গঠন, কাৰ্য আদি সম্পৰ্কে জ্ঞান দিয়ে। কিন্তু অস্ত্ৰ চিকিৎসা এক প্ৰকাৰৰ কলাবিদ্যা। শৰীৰবিদ্যাৰ জৰিয়তে লাভ কৰা জ্ঞানক ৰোগ উপশম কৰাৰ উদ্দেশ্যে প্ৰয়োগ কৰা হয়।

তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞান আৰু কলা উভয়েই। তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল চিন্তা বা অনুমান। চিন্তা বা অনুমান আলোচনা কৰোঁতে তৰ্কবিজ্ঞানে চিন্তা বা অনুমানৰ সহায়কাৰী প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ বিষয়েও আলোচনা কৰে। তৰ্কবিজ্ঞানে চিন্তা বা অনুমান সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ নীতি-নিয়মৰ জ্ঞান দিয়ে। তদুপৰি, ভুল-ভ্ৰান্তি পৰিহাৰ কৰি শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানত উপনীত হৈ সত্যতা লাভৰ উদ্দেশ্যে এই সাধাৰণ নীতি-নিয়মসমূহ ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰে। তৰ্কবিজ্ঞানৰ উদ্দেশ্য হ'ল সত্যতাত উপনীত হোৱা। গতিকে, তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিষয়াত্মক (Theoretical) আৰু ব্যৱহাৰিক (Practical) উভয় দিশেই আছে।

গতিকে, তৰ্কবিজ্ঞান কেৱল বিজ্ঞান বা কেৱল কলা নহয়। তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞান আৰু কলা উভয়েই।

বিজ্ঞান আৰু কলাৰ মাজত যদিও পাৰ্থক্য নিৰূপণ কৰা হয়, তথাপি উভয়েই পৰস্পৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। বিজ্ঞানৰ পৰা লাভ কৰা জ্ঞান ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত কোনো উদ্দেশ্য সাধন কৰাৰ বাবে প্ৰয়োগ কৰিলেহে জ্ঞান সাৰ্থক হয়। কলাবিদ্যাৰ ভিত্তি হ'ল বিজ্ঞান। বিজ্ঞানে জ্ঞান দিয়ে আৰু কলাই সেই জ্ঞানক বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰে। গতিকে, বিজ্ঞান আৰু কলাবিদ্যাৰ মাজত মৌলিক পাৰ্থক্য দৰাচলতে নাই। জ্ঞানৰ

প্ৰথম অৱস্থাত বিষয়বস্তুৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰাৰ ক্ষেত্ৰত জ্ঞানক বিজ্ঞান বোলে। পিছত, সেই জ্ঞানক ব্যৱহাৰিক উদ্দেশ্য সাধনত প্ৰয়োগ কৰিলে তাক কলাবিদ্যা বোলে।

তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞানসমূহৰ বিজ্ঞান আৰু কলাসমূহৰো কলা (Logic is the Science of sciences and Art of arts) :

তৰ্কবিজ্ঞানক বিজ্ঞানসমূহৰ বিজ্ঞান (Science of Sciences) আৰু কলাসমূহৰো কলা (Art of Arts) বুলি অভিহিত কৰা হয়।

প্ৰত্যেক বিজ্ঞানে প্ৰকৃতিৰ কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট বিভাগ সম্পৰ্কে সুসংবদ্ধ, যুক্তিনিষ্ঠ, প্ৰামাণিক, যথার্থ আৰু সুনিশ্চিত জ্ঞানত উপনীত হ'ব বিচাৰে। এই উদ্দেশ্যে প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন চলাবৰ বাবে শুদ্ধ চিন্তাৰ নীতি-নিয়মসমূহৰ জ্ঞান অপৰিহাৰ্য হৈ পৰে। বিজ্ঞানৰ শুদ্ধ চিন্তাৰ নীতি-নিয়মসমূহৰ লগত সংগতি থাকিব লাগিব। তৰ্কবিজ্ঞানে শুদ্ধ চিন্তাৰ সাধাৰণ নীতি-নিয়মসমূহ নিৰ্ধাৰণ কৰে। সেইবাবে, বিজ্ঞানে সেই নীতি-নিয়মসমূহ পালন কৰিবলগীয়া হয়। অৰ্থাৎ প্ৰত্যেক বিজ্ঞান তৰ্কবিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হয়। গতিকে, তৰ্কবিজ্ঞান সকলো প্ৰকাৰ বিজ্ঞানৰ মূল ভিত্তি আৰু ইয়াক বিজ্ঞানৰো বিজ্ঞান বুলি কোৱা হয়।

আকৌ, কলাবিদ্যাৰ ভিত্তি হ'ল বিজ্ঞান। প্ৰত্যেক কলাবিদ্যা যথার্থ হ'বলৈ হ'লে ই যি বিজ্ঞানৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত, সেই বিজ্ঞানো যথার্থ হ'ব লাগিব। বিজ্ঞানৰ যথার্থতা তৰ্কবিজ্ঞানে প্ৰতিপাদন কৰে। সেইবাবে, কলাও পৰোক্ষভাৱে তৰ্কবিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। তৰ্কবিজ্ঞানে সাধাৰণ সত্যতাত

উপনীত হোৱাৰ বাবে পথ নিৰ্দেশ কৰে। ই শুদ্ধ চিন্তাৰ কলা হিচাপে আন সকলো কলাবিদ্যাকে নিৰ্দেশ কৰে। প্ৰত্যেক কলাবিদ্যাই তৰ্কবিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিবলগীয়া হয় বাবে তৰ্কবিজ্ঞানক কলাসমূহৰো কলা বুলি কোৱা হয়।

(4) তৰ্কবিজ্ঞান আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান বিষয়নিষ্ঠ নহয় (Logic is a Normative Science; not a Positive Science) :

প্ৰকৃতিৰ কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট বিভাগ সম্পৰ্কে সুসংবদ্ধ, যুক্তিনিষ্ঠ, প্ৰামাণিক, যথার্থ আৰু সুনিশ্চিত জ্ঞানক বিজ্ঞান বোলে।

আলোচনাৰ ৰীতিৰ বৈশিষ্ট্য অনুযায়ী বিজ্ঞানক বস্তুনিষ্ঠ বা বিষয়নিষ্ঠ বা জ্ঞাননিষ্ঠ (Positive Science) আৰু আদৰ্শনিষ্ঠ বা আদৰ্শাশ্ৰয়ী বিজ্ঞান (Normative science)— এই দুই ভাগত ভাগ কৰা হয়।

যি বিজ্ঞানে বিষয়বস্তুৰ যথার্থ স্বৰূপ বা প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে, তাক বিষয়নিষ্ঠ বিজ্ঞান বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে— মনোবিজ্ঞান এক বিষয়নিষ্ঠ বিজ্ঞান। মনোবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু 'মন'। ইয়াত মনৰ বিভিন্ন অৱস্থা, ক্ৰিয়া-প্ৰক্ৰিয়া আদি যিদৰে ঘটে, ঠিক তেনেদৰেই তাৰ বৰ্ণনা দিয়া হয়। পদার্থবিজ্ঞান, উদ্ভিদবিজ্ঞান আদিও বিষয়নিষ্ঠ বিজ্ঞান।

আকৌ, যি বিজ্ঞানে কোনো এটা আদৰ্শক মাপকাঠী হিচাপে লৈ বিষয়বস্তুৰ মূল্য বিচাৰ কৰে, তাক আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে— নীতিবিজ্ঞান এক আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান। নীতিবিজ্ঞানৰ আদৰ্শ 'পৰম কল্যাণ বা 'শ্ৰেয়'। এই

আদৰ্শক মানদণ্ড হিচাপে সন্মুখত ৰাখি নীতিবিজ্ঞানে মানুহৰ কাৰ্য-কলাপ বিচাৰ কৰে।

গতিকে দেখা যায় যে বিষয়বস্তু ঠিক যেনেকুৱা, ঠিক তেনেকুৱাভাৱে বিষয়নিষ্ঠ বিজ্ঞানত আলোচনা কৰা হয়। কিন্তু আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞানত ‘কেনেকুৱা হোৱা উচিত’ সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা হয়।

তৰ্কবিজ্ঞান আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান। সত্যই তৰ্কবিজ্ঞানৰ আদৰ্শ। তৰ্কবিজ্ঞানে শুদ্ধভাৱে চিন্তা কৰিবলৈ শিকায়। শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানৰ জৰিয়তে যথার্থ জ্ঞানত উপনীত হ’ব পাৰি আৰু যথার্থ জ্ঞানৰ জৰিয়তে সত্য উপলব্ধি হয়। সত্যতাৰ আদৰ্শ আগত ৰাখি সত্যতাত উপনীত হোৱাৰ উদ্দেশ্যে পালন কৰিবলগীয়া চিন্তা বা অনুমানৰ নীতি-নিয়মৰ নিৰ্দেশ দিয়ে তৰ্কবিজ্ঞানে। চিন্তা কেনে হোৱা উচিত, কিদৰে চিন্তা কৰা উচিত, চিন্তাই কোনবিলাক নীতি-নিয়ম পালন কৰা উচিত, কিদৰে চিন্তা শুদ্ধ হ’ব পাৰে— তৰ্কবিজ্ঞানে তাৰহে আলোচনা কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা নিম্নলিখিত কথাখিনি স্পষ্ট হৈ পৰে—

তৰ্কবিজ্ঞান পৰোক্ষ জ্ঞানৰ লগত জড়িত। ই আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা— উভয় প্ৰকাৰৰ সত্যতাৰ লগত জড়িত। তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞান আৰু কলা উভয়েই। তৰ্কবিজ্ঞান আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান।

গতিকে, যি বিজ্ঞানে সত্যক আদৰ্শস্বৰূপ গ্ৰহণ কৰি, ভুল-ভ্ৰান্তি বিচাৰি উলিয়াই তাক পৰিহাৰ কৰি আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা উভয়কে লাভ কৰাৰ উদ্দেশ্যে চিন্তা বা অনুমান

আৰু ইয়াৰ সহায়কাৰী প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ নিয়ামক বা নিৰূপক বিধি-নিয়মৰ নিৰ্দেশ দিয়ে তাকে তৰ্কবিজ্ঞান বোলে। (Logic is a science that sets before itself the ideal of Truth and regulates thinking or reasoning and certain subsidiary processes in order that both formal and material truth may be attained and errors may be avoided and detected)

তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা (Various Definitions of Logic) :

বহু প্ৰখ্যাত তৰ্কবিজ্ঞানীয়ে তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। এনে কিছুমান সংজ্ঞাৰ আলোচনা কৰি তাৰ যথার্থতা বিচাৰ কৰিব পাৰি।

(1) তৰ্কবিজ্ঞান অনুমান সম্পৰ্কীয় কলাবিদ্যা (‘Logic is the art of reasoning’— Aldrich) :

এই সংজ্ঞাটোক তৰ্কবিজ্ঞানৰ যথার্থ সংজ্ঞা বুলি নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি। ইয়াত তৰ্কবিজ্ঞানক কেৱল কলাবিদ্যা বুলি কোৱা হৈছে। কিন্তু তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞান আৰু কলাবিদ্যা উভয়েই।

তৰ্কবিজ্ঞানে কেৱল অনুমানৰ আলোচনাই নকৰে। ইয়াৰ সহায়কাৰী প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰো আলোচনা কৰে।

তদুপৰি, তৰ্কবিজ্ঞানে সকলো প্ৰকাৰ অনুমান সম্পৰ্কে আলোচনা নকৰে। যিবিলাক অনুমান যথার্থ বা যাৰ আকাৰগত আৰু বস্তুগত সত্যতা আছে, কেৱল সেইবিলাক অনুমানহে তৰ্কবিজ্ঞানৰ

আলোচ্য বিষয়।

সংজ্ঞাটোত এই বিষয়ে স্পষ্ট উল্লেখ নাই বাবে ই অস্পষ্ট সংজ্ঞা।

(2) তৰ্কবিজ্ঞান যুক্তি সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞান ('Logic is the science of argumentation'— Albertus Magnus) :

এই সংজ্ঞাটোক তৰ্কবিজ্ঞানৰ যথার্থ সংজ্ঞাৰূপে নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি।

ইয়াত তৰ্কবিজ্ঞানক কেৱল বিজ্ঞান বুলি কোৱা হৈছে। তৰ্কবিজ্ঞানৰ ব্যৱহাৰিক দিশটোলৈ লক্ষ্য কৰা হোৱা নাই। তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞান আৰু কলা উভয়েই।

তৰ্কবিজ্ঞানে যুক্তি বা অনুমানৰ উপৰিও ইয়াৰ সহায়কাৰী কিছুমান প্ৰক্ৰিয়াৰ বিষয়েও আলোচনা কৰে।

তদুপৰি, তৰ্কবিজ্ঞানে যথার্থ যুক্তি সম্পৰ্কেহে আলোচনা কৰে। সকলো প্ৰকাৰ যুক্তি তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়বস্তু নহয়।

এই বিষয়ে সংজ্ঞাটোত কোনো স্পষ্ট উল্লেখ কৰা নাই বাবে ই অস্পষ্ট সংজ্ঞা।

(3) তৰ্কবিজ্ঞান অনুমান সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞান আৰু কলাবিদ্যা ('Logic is the science as well as art of reasoning'— Whately) :

এই সংজ্ঞাটোত তৰ্কবিজ্ঞানক বিজ্ঞান আৰু কলাবিদ্যা উভয়েই বুলি উল্লেখ কৰা বাবে আগৰ দুটা সংজ্ঞাতকৈ এই সংজ্ঞা কিছু পৰিমাণে সন্তোষজনক। কিন্তু ইয়াতো তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য সহায়কাৰী প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ কথা উল্লেখ নকৰি

কেৱল অনুমান সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞান আৰু কলাবিদ্যা বুলিহে কোৱা হৈছে। সেইবাবে এই সংজ্ঞাও অব্যাপ্তিদোষৰ পৰা সম্পূৰ্ণভাৱে মুক্ত হ'ব পৰা নাই।

তদুপৰি যথার্থ অনুমানহে তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচনাৰ বিষয়বস্তু, সকলোপ্ৰকাৰ অনুমান নহয়। সংজ্ঞাটোত এই বিষয়ে সুস্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰা হোৱা নাই। গতিকে ই অস্পষ্ট সংজ্ঞা।

(4) তৰ্কবিজ্ঞান হ'ল সাক্ষ্যৰ বিচাৰ বা মূল্যায়নৰ অনুগত হৈ জ্ঞাত সত্যৰ পৰা অজ্ঞাত সত্যত উপনীত হোৱাৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰু আন সহায়কাৰী বুদ্ধিগত প্ৰক্ৰিয়া— উভয়কে অন্তৰ্ভুক্ত কৰি লোৱা বোধশক্তিৰ ক্ৰিয়াসমূহৰ বিজ্ঞান ('Logic is the science of the operations of the understanding which are subservient to the estimation of evidence; both the process itself of advancing from known truths to unknown and other intellectual operations in so far as auxiliary to this'— Mill) :

মিলৰ এই সংজ্ঞাটো বিশ্লেষণ কৰিলে পোৱা যায় যে—

এই সংজ্ঞাটোত তৰ্কবিজ্ঞানক বিজ্ঞান বুলি স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰাৰ উপৰিও ইয়াৰ ব্যৱহাৰিক দিশকো 'সাক্ষ্যৰ বিচাৰ বা মূল্যায়ন'ৰ উল্লেখৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ কৰি তৰ্কবিজ্ঞানক কলা বুলি আভাস দিয়া হৈছে।

তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচনাৰ বিষয়বস্তু অনুমান আৰু ইয়াৰ সহায়কাৰী প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ বিষয়ে এই সংজ্ঞাত স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰা হৈছে।

আকৌ, 'সত্য' শব্দৰ ব্যৱহাৰৰ জৰিয়তে সত্যতা তৰ্কবিজ্ঞানৰ আদৰ্শ, তৰ্কবিজ্ঞান আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান বুলিও ইংগিত দিয়া হৈছে।

তদুপৰি 'সাক্ষ্যৰ বিচাৰ বা মূল্যায়ন'ৰ উল্লেখৰ জৰিয়তে সত্যতা নিৰূপণৰ ক্ষেত্ৰত যি আধাৰ বচনসমূহৰ ভিত্তিত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয়, সেই আধাৰ বচনসমূহো বিচাৰ কৰাৰ নিৰ্দেশ পোৱা যায়। গতিকে, তৰ্কবিজ্ঞানে আকাৰগত আৰু বস্তুগত উভয় প্ৰকাৰৰ সত্যতা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ উল্লেখ সংজ্ঞাটোত আছে।

কিন্তু মিলে আগমনৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিয়া যেন অনুভৱ হয়। সেইবাবে, সূক্ষ্মভাৱে বিচাৰ কৰি চালে এই সংজ্ঞাও সম্পূৰ্ণ ত্ৰুটিমুক্ত বুলি ক'ব নোৱাৰি। তথাপি আন সংজ্ঞাসমূহতকৈ মিলৰ সংজ্ঞাকে সাধাৰণতে অধিক সন্তোষজনক বুলি গ্ৰহণ কৰা হৈছে।

1.4 তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ : (Scope of Logic)

কোনো এক বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ বুলি ক'লে সেই বিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়বস্তুৰ ক্ষেত্ৰক বুজায়। তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ বুলি ক'লে তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়বস্তুৰ ক্ষেত্ৰক বুজায়। তৰ্কবিজ্ঞানেও এটা নিৰ্দিষ্ট বিভাগ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে। তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে তলত উল্লেখ কৰা হ'ল :

(1) তৰ্কবিজ্ঞানক সাধাৰণতে চিন্তা সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞান বুলি জনা যায়। 'চিন্তা' শব্দটো অতি ব্যাপক। তৰ্কবিজ্ঞানে চিন্তাৰেই এক প্ৰকাৰ বিশেষ অনুমান

বা যুক্তিৰ আলোচনা কৰে। তৰ্কবিজ্ঞান পৰোক্ষ জ্ঞানৰ লগত জড়িত। অনুমানৰ জৰিয়তে লাভ কৰা জ্ঞান এক পৰোক্ষ জ্ঞান। পৰোক্ষ জ্ঞান বা অনুমানৰ জৰিয়তে লাভ কৰা জ্ঞান তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়। অৱশ্যে প্ৰাচ্য তৰ্কবিজ্ঞান অনুসৰি সকলো প্ৰকাৰ জ্ঞানেই তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়।

(2) তৰ্কবিজ্ঞানে চিন্তা বা অনুমানৰ উৎপত্তি, বিকাশ আদিৰ আলোচনা নকৰে। চিন্তাৰ শুদ্ধতা বা অনুমানৰ যথার্থতাহে তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচনাৰ বিষয়। শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানত উপনীত হোৱাৰ উদ্দেশ্যে পালন কৰিবলগীয়া বিধি-নিয়মসমূহ তৰ্কবিজ্ঞানে আলোচনা কৰে। গতিকে, তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিষয় সাধাৰণভাৱেই চিন্তা বা অনুমান, শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানৰ লগতহে তৰ্কবিজ্ঞান বিশেষভাৱে জড়িত।

(3) চিন্তা মাত্ৰেই অনুমান নহয় যদিও অনুমান এক প্ৰকাৰৰ চিন্তাই। চিন্তা বুলিলে চিন্তাৰ প্ৰক্ৰিয়া (Processes of Thinking) আৰু পৰিণাম বা ফল (Product of Thinking) উভয়কে বুজায়। চিন্তাৰ মূল প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ আলোচনা তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিষয় নহয়। এনে আলোচনা মনোবিজ্ঞানৰহে বিষয়। তৰ্কবিজ্ঞান পৰিণামৰ লগতহে জড়িত।

(4) অৱধাৰণ (Judgement) চিন্তাৰ একক। ই চিন্তাৰ প্ৰাথমিক প্ৰক্ৰিয়া। দুটামান সামান্য ধাৰণা বা প্ৰত্যয় মনতে সংযোগ কৰা ক্ৰিয়াই অৱধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া। গতিকে অৱধাৰণ প্ৰক্ৰিয়াত প্ৰত্যয় বা সামান্য ধাৰণা যুক্ত হৈ থাকে। সেইদৰে, অনুমান প্ৰক্ৰিয়াত (Reasoning) অৱধাৰণ যুক্ত হৈ থাকে। অনুমান প্ৰক্ৰিয়াত এটা বা অধিক অৱধাৰণ

পৰা ইয়াৰ ভিত্তিত আন এটা অৱধাৰণত উপনীত হোৱা বুজায়। এই প্ৰত্যয় বা সামান্য ধাৰণা গঠন প্ৰক্ৰিয়া (Conception), অৱধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া (Judgement) আৰু অনুমান গঠন প্ৰক্ৰিয়া (Reasoning) তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচনাৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়। অৱধাৰণক ভাষাত প্ৰকাশ কৰিলে তাক বচন (Proposition) বোলা হয়। সেইদৰে, সামান্য ধাৰণা আৰু অনুমানক ভাষাত প্ৰকাশ কৰিলে যথাক্ৰমে পদ (Term) আৰু যুক্তি (Argument) বোলা হয়। অনুমান বা যুক্তি বচনৰ দ্বাৰা গঠিত। আকৌ বচন পদৰ দ্বাৰা গঠিত। পদ, বচন, যুক্তি তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়।

(5) অনুমান দুই প্ৰকাৰৰ— নিগমন অনুমান (Deductive) আৰু আগমন অনুমান (Inductive)। তৰ্কবিজ্ঞানে দুয়ো প্ৰকাৰৰ অনুমানৰ আলোচনা কৰে। তৰ্কবিজ্ঞানৰ যি ভাগত নিগমন অনুমান আৰু ইয়াৰ সহায়কাৰী প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ আলোচনা কৰা হয় তাক নিগমন তৰ্কবিজ্ঞান বোলে। আনহাতে, যি ভাগত আগমন অনুমান আৰু ইয়াৰ সহায়কাৰী প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ আলোচনা কৰা হয়, তাক আগমন তৰ্কবিজ্ঞান বোলে।

(6) তৰ্কবিজ্ঞানত কেৱল অনুমানৰ আলোচনাই নহয়, অনুমানৰ সহায়ক প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰো আলোচনা কৰা হয়। যেনে— সংজ্ঞা (Definition), বিভাজন (Division), শ্ৰেণীকৰণ (Classification) আদি।

(7) তৰ্কবিজ্ঞান আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান। সত্যই তৰ্কবিজ্ঞানৰ আদৰ্শ। সেইবাবে তৰ্কবিজ্ঞানৰ

অন্যতম আলোচ্য বিষয় হ'ল সত্যতা। সত্যতা দুই প্ৰকাৰৰ— আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা। তৰ্কবিজ্ঞানে উভয় প্ৰকাৰ সত্যতাৰে আলোচনা কৰে। সত্যতাৰ পাৰ্থক্যৰ ভিত্তিত তৰ্কবিজ্ঞানকো আকাৰনিষ্ঠ আৰু বস্তুনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞান বুলি ভাগ কৰা হয়। আকাৰনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানত আকাৰগত সত্যতাৰ আলোচনা কৰা হয়। বস্তুনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানত বস্তুগত সত্যতাৰ আলোচনা কৰা হয়। সাধাৰণতে আকাৰনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানক নিগমন তৰ্কবিজ্ঞান আৰু বস্তুনিষ্ঠ তৰ্কবিজ্ঞানক আগমন তৰ্কবিজ্ঞান বোলা হয়।

(8) তৰ্কবিজ্ঞানে চিন্তাৰ মূল সূত্ৰাৱলী (Fundamental Laws of Thought) সম্পৰ্কেও আলোচনা কৰে। চিন্তাৰ মূল সূত্ৰ ঘাইকৈ তিনিটা— তাদাত্মনিয়ম (Law of Identity), বিৰোধবোধক নিয়ম (Law of Contradiction) আৰু নিৰ্মধ্যম নিয়ম (Law of Excluded Middle)। চিন্তাৰ এই সূত্ৰসমূহ অবিহনে চিন্তাই সম্ভৱ নহয়। তৰ্কবিজ্ঞানে অনুমানৰ আলোচনা কৰে যদিও অনুমানো একপ্ৰকাৰৰ চিন্তা। গতিকে, ই চিন্তাৰ মূল সূত্ৰাৱলীক আওকাণ কৰিব নোৱাৰে।

(9) তৰ্কবিজ্ঞানে সত্যতা নিৰূপক যি নীতি-নিয়মৰ নিৰ্দেশ দিয়ে, সেই নীতি-নিয়মসমূহ যথাযথভাৱে পালন নকৰিলে বা লংঘন কৰিলে নানা প্ৰকাৰৰ দোষ বা অনুপপত্তিৰ (fallacy) উদ্ভৱ হয়। তৰ্কবিজ্ঞানত এই দোষবোৰ সম্পৰ্কেও আলোচনা কৰা হয়।

তৰ্কবিজ্ঞানক বিজ্ঞানসমূহৰো বিজ্ঞান আৰু

কলাসমূহৰো কলা বুলি অভিহিত কৰা হয়। ইয়াৰ পৰা বুজিব পাৰি যে তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ অতি ব্যাপক।

তৰ্কবিজ্ঞানৰ উপযোগিতা (Utility of Logic) :

তৰ্কবিজ্ঞান অনুমান সম্পৰ্কীয় আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান। সত্যই হ'ল তৰ্কবিজ্ঞানৰ আদৰ্শ। ভুল-ভ্ৰান্তি দূৰ কৰি চিন্তা বা যথার্থ অনুমানত উপনীত হোৱাৰ উদ্দেশ্যে তৰ্কবিজ্ঞানে সত্যতা নিৰূপক কিছুমান বিধি-নিয়মৰ নিৰ্দেশ দিয়ে। এই বিধি-নিয়মসমূহ পালন কৰিলে চিন্তা শুদ্ধ হয় বা অনুমান যথার্থ হয়। ইয়াৰ জৰিয়তে যথার্থ জ্ঞানত উপনীত হ'ব পাৰি আৰু যথার্থ জ্ঞানৰ জৰিয়তে সত্যক লাভ কৰিব পাৰি। গতিকে এইটো স্পষ্ট যে তৰ্কবিজ্ঞানৰ উপযোগিতাক কেতিয়াও অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

কিন্তু কিছুমানে তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়নৰ কোনো উপযোগিতা নাই বুলি মন্তব্য কৰে। তেওঁলোকৰ মতে, তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়নৰ জৰিয়তে দৈনন্দিন জীৱনত কোনো সাৰ্থকতা লাভ কৰিব নোৱাৰি। তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ লগত ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। তৰ্কবিজ্ঞানৰ প্ৰতি এনে বিৰূপ মনোভাব পোষণ কৰা এই লোকসকলে এইবুলি যুক্তি দৰ্শায় যে (i) তৰ্কবিজ্ঞানে আমাক চিন্তা বা যুক্তি-তৰ্ক কৰিবলৈ নিশিকায়। (ii) তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়ন নকৰিও মানুহে শুদ্ধভাৱে চিন্তা বা যুক্তি-তৰ্ক কৰিব পাৰে; আনহাতে তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰিলেও মানুহে সকলো সময়তে শুদ্ধভাৱে চিন্তা

বা যুক্তি-তৰ্ক কৰিব নোৱাৰে।

প্ৰথম যুক্তিৰ উদ্ভৱত এইটো ক'ব পাৰি যে মানুহে কিদৰে শুদ্ধভাৱে চিন্তা কৰিব পাৰে, তৰ্কবিজ্ঞানে তাৰ শিক্ষা দিয়ে। প্ৰকৃততে মানুহক চিন্তা কৰিবলৈ শিকোৱাটো তৰ্কবিজ্ঞানৰ উদ্দেশ্য বা কাম নহয়। চিন্তা কৰা মানুহৰ এক স্বাভাৱিক ক্ষমতা। জন্মৰ পিছত মানুহে যেনেকৈ স্বাভাৱিক ক্ষমতাৰে খোজ কাঢ়িবলৈ আৰু কথা ক'বলৈ শিকে, ঠিক তেনেদৰে চিন্তা কৰিবলৈও শিকে। তৰ্কবিজ্ঞানে মাথোন শুদ্ধভাৱে চিন্তা কৰিবলৈহে শিকায়। শাৰীৰিক ব্যায়ামে শৰীৰৰ অংগ-প্ৰত্যংগ সঞ্চালন কৰিবলৈ নিশিকায়। নিয়মানুবৰ্তিতাৰ মাজেৰে অংগ-প্ৰত্যংগ সঞ্চালন কৰিলে কিদৰে এটা সুস্থ-সবল শৰীৰৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰি, তাকহে শিকায়।

আকৌ, তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়ন নকৰিও কোনো মানুহে শুদ্ধভাৱে চিন্তা বা যুক্তি-তৰ্ক কৰিব পাৰে, সেইটোও সাঁচা। কাৰণ, চিন্তা বা যুক্তি-তৰ্ক কৰাৰ ক্ষমতা মানুহৰ স্বাভাৱিক ক্ষমতা। সেইবুলিয়েই তৰ্কবিজ্ঞানৰ উপযোগিতা নাই বুলি ক'ব নোৱাৰি। চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ সহায় নোলোৱাকৈ বহুতে সুন্দৰ স্বাস্থ্যৰ নিৰোগী জীৱন অতিবাহিত কৰিব পাৰে। কিন্তু, তাৰ বাবে চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ কোনো উপযোগিতা নোহোৱা নহয়।

তদুপৰি, যি মানুহে তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়ন নকৰাকৈও শুদ্ধভাৱে যুক্তি-তৰ্ক কৰিব পাৰে, তেনে মানুহে তৰ্কবিজ্ঞানৰ জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিলে যুক্তি-তৰ্কত অধিক পাৰদৰ্শিতাও দেখুৱাব পাৰিব তাত কোনো সন্দেহ নাই। শাৰীৰিক ব্যায়াম অবিহনেও কোনো লোকে সুস্থ স্বাস্থ্যৰে দিন

নিয়াব পাৰে সাঁচা, কিন্তু শাৰীৰিক ব্যায়াম নিয়মীয়াভাৱে কৰিলে মানুহ যে অধিক সুস্থ-সবল হ'ব, তাত কোনো সন্দেহ নাই। তৰ্কবিজ্ঞানৰ জ্ঞান সাধাৰণ জ্ঞানতকৈ প্ৰণালীবদ্ধ বা সুসংবদ্ধ আৰু সুশৃংখল, সুনিশ্চিত। স্বাভাৱিক গুণেৰে অনেক লোকে যে শুদ্ধভাৱে যুক্তি-তৰ্ক কৰিব পাৰে তাক স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব। কিন্তু এনে লোকে তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়নৰ জৰিয়তে শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানৰ নীতি-নিয়মৰ জ্ঞান লাভ কৰি ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰি সকলো ক্ষেত্ৰতে নিৰ্ভুলভাৱে যুক্তি-তৰ্ক আগবঢ়াব পাৰে।

তৰ্কবিজ্ঞানৰ জ্ঞান নোহোৱাকৈ মানুহে শুদ্ধভাৱে চিন্তা বা যুক্তি তৰ্ক কৰিবলৈ সক্ষম হ'লেও ভুল-ভ্ৰান্তি হ'লে বা কিবা দোষ দেখা দিলে অথবা কোনো সন্দেহ বা সংশয়ত ভুগিলে সেই ভুল-ভ্ৰান্তি বা দোষ বা সন্দেহ-সংশয় দূৰীকৰণৰ বাবে তৰ্কবিজ্ঞানৰ জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন হয়। চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ জ্ঞান অবিহনে সুন্দৰ স্বাস্থ্যৰ অধিকাৰী হোৱাটো সম্ভৱ হ'লেও অসুস্থ হৈ পৰিলে অসুস্থতা আঁতৰোৱাৰ বাবে চিকিৎসাৰ জৰিয়তে চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ সহায় লোৱা প্ৰয়োজন হৈ পৰে।

তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰি বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত তৰ্কবিজ্ঞানৰ নীতি-নিয়ম কোনো লোকে অনুসৰণ নকৰিলে বা ইচ্ছাকৃতভাৱে লংঘন কৰিলে অথবা ব্যক্তিগত সুবিধা বা স্বার্থৰ বাবে কোনোবাই মিছাৰ আশ্ৰয় ল'লে, তাৰ বাবে তেনে লোক নিজে দায়ী, তৰ্কবিজ্ঞান ইয়াৰ বাবে দায়ী হ'ব নোৱাৰে। সেইবাবে তৰ্কবিজ্ঞানৰ কোনো উপযোগিতা নাই, এনে কথা কোৱা উচিত নহয়।

তৰ্কবিজ্ঞানে শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানৰ নীতি-নিয়মৰ নিৰ্দেশ দিয়ে। তৰ্কবিজ্ঞানে নিৰ্দেশ কৰা শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানৰ সাধাৰণ বিধি-নিয়মসমূহ পালন কৰি দোষ-ত্রুটি দূৰ কৰি শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানত উপনীত হ'ব পাৰি আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে যথার্থ জ্ঞান আৰু সত্যতা লাভ কৰিব পাৰি।

তৰ্কবিজ্ঞানক বিজ্ঞানৰো বিজ্ঞান আৰু কলাৰো কলা বুলি অভিহিত কৰা হয়।

সকলো বিজ্ঞান তৰ্কবিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। তৰ্কবিজ্ঞানেহে শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানৰ বিধি-নিয়মসমূহ নিৰ্দেশ কৰে। সেইদৰে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ কলাবিদ্যাও নিজ নিজ উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে তৰ্কবিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

তৰ্কবিজ্ঞান এক মানসিক ব্যায়াম বা মানসিক অনুশীলন (Mental Gymnastic) :

শাৰীৰিক ব্যায়ামৰ যোগেদি মানুহে যিদৰে নিজৰ স্বাভাৱিক শাৰীৰিক শক্তি সামৰ্থৰ বিকাশ সাধন কৰিব পাৰে, সেইদৰে মানসিক ব্যায়ামস্বৰূপ তৰ্কবিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ যোগেদি স্বাভাৱিক চিন্তাশক্তি উন্নত আৰু সক্ৰিয় কৰিব পাৰে। ই সূক্ষ্মভাৱে চিন্তা কৰাৰ ক্ষমতা আহৰণ কৰাত সহায় কৰে, বিচাৰ-বিশ্লেষণ-সমালোচনা কৰাৰ ক্ষমতা বঢ়ায়। তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়নে মানুহৰ অমূৰ্ত চিন্তাশক্তি বৃদ্ধি কৰে।

তৰ্কবিজ্ঞানে যিহেতু শুদ্ধভাৱে চিন্তা কৰিবলৈ শিকায়, গতিকে তৰ্কবিজ্ঞানৰ সহায়ত মনত থকা সন্দেহ বা সংশয় দূৰ কৰিব পাৰি। তৰ্কবিজ্ঞানৰ জৰিয়তে মানুহৰ মনক অন্ধবিশ্বাস আৰু কু-

সংস্কাৰৰ পৰা মুক্ত কৰিব পাৰি। তৰ্কবিজ্ঞানে সংস্কাৰমুক্ত মানসিক প্ৰবণতাৰ সৃষ্টি কৰি বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গী গঢ়ি তুলিব পাৰে। তৰ্কবিজ্ঞানে মানুহৰ মনৰ আবেগ প্ৰবণতাক নাশ কৰি যুক্তি-বিচাৰৰ দিশত উদগনি যোগায়।

তৰ্কবিজ্ঞানক অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ মেৰুদণ্ডস্বৰূপ বুলি কোৱা হয়। কোনো বিষয় সম্বন্ধে প্ৰকাশিত ভাষাক অলংকাৰেৰে সজাই-পৰাই ল'লে ই মানুহৰ হৃদয়-মন আকৰ্ষণ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ লগতে তৰ্কবিজ্ঞানৰ জ্ঞানো সংযুক্ত হৈ যুক্তিপূৰ্ণ হ'লে ই অধিক ফলপ্ৰসূ হয়। গতিকে যদি কোনো ব্যক্তিৰ অলংকাৰ শাস্ত্ৰত ব্যুৎপত্তি থকাৰ উপৰিও তৰ্কবিজ্ঞানৰ জ্ঞানো থাকে, তেনেহ'লে তেওঁ কোনো বিষয়ে সহজতে মানুহৰ মন জয় কৰি বিশ্বাস জন্মাব পাৰে। যুক্তিৰে গৃহীত বিষয় দীৰ্ঘস্থায়ী হ'ব পাৰে।

শুদ্ধ চিন্তাৰ বিজ্ঞান হিচাপে তৰ্কবিজ্ঞান প্ৰকৃততে সকলো প্ৰকাৰ জ্ঞানান্বেষণৰ ভিত্তি। প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানীসকলৰ বাবে আগমনাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান আৰু গণিতজ্ঞসকলৰ বাবে নিগমনাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ অতি প্ৰয়োজন। দৈনন্দিন জীৱনতো তৰ্কবিজ্ঞানৰ জ্ঞান অতি প্ৰয়োজন। ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ সফলতা অৰ্জন কৰাত তৰ্কবিজ্ঞানৰ জ্ঞানে অৰিহণা যোগায়। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞান বিশুদ্ধ আকাৰগত বিজ্ঞানৰূপে বিকশিত হৈ বিশুদ্ধ গণিতৰ ঘনিষ্ঠ হৈ পৰিছে। তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত প্ৰণালী আৰু কৌশল কম্পিউটাৰ বিজ্ঞানকে ধৰি আন বহু বৌদ্ধিক ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হৈছে।

1.5 পৰম্পৰাগত বা প্ৰাচীন আৰু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞান (Traditional

and Modern Logic) :

পৰম্পৰাগত বা প্ৰাচীন তৰ্কবিজ্ঞান (Traditional Logic) : 'পৰম্পৰাগত বা প্ৰাচীন তৰ্কবিজ্ঞান' বুলিলে গ্ৰীক দাৰ্শনিক এৰিষ্টটলে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব চতুৰ্থ শতিকাত প্ৰতিষ্ঠা কৰা তৰ্কবিজ্ঞানকে বুজোৱা হয়। পৰম্পৰাগত বা প্ৰাচীন তৰ্কবিজ্ঞানক এৰিষ্টটলীয় তৰ্কবিজ্ঞান বুলিও অভিহিত কৰা হয়। এৰিষ্টটলীয় তৰ্কবিজ্ঞান কম-বেছি পৰিমাণে ন্যায় অনুমানৰ আলোচনাত সীমাবদ্ধ আছিল। উনৈশ শতিকাৰ মধ্যভাগলৈকে এই এৰিষ্টটলীয় তৰ্কবিজ্ঞানে পাশ্চাত্য জগতৰ চিন্তাত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। এৰিষ্টটলৰ অনুগামীসকলে তৰ্কবিজ্ঞানক এক সম্পূৰ্ণ তৰ্কবিজ্ঞান বুলি বিবেচনা কৰিছিল। কিন্তু সময়ৰ লগে লগে এইটো অনুভৱ কৰা হ'ল যে এৰিষ্টটলীয় তৰ্কবিজ্ঞান গুৰুত্বপূৰ্ণ হ'লেও প্ৰকৃততে ই সামগ্ৰিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ কেৱল এক ক্ষুদ্ৰ অংশহে আৰু এৰিষ্টটলীয় তৰ্কবিজ্ঞানৰ উন্নতি আৰু বিকাশ সাধন কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে।

আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞান (Modern Logic) :

আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানে পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ৰ তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিকাশক সূচায়। তুলনামূলকভাৱে ই শেহতীয়াকৈ প্ৰসাৰ লাভ কৰিছে। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ বাটকটীয়াসকল গণিতজ্ঞ অথবা গাণিতিক পদ্ধতিত বিশেষ বুৎপত্তি লাভ কৰা দাৰ্শনিক আছিল। তৰ্কবিজ্ঞানক সোতৰ শতিকাত এগৰাকী দাৰ্শনিক গণিতজ্ঞ লাইব্‌নিজে ইয়াৰ পৰম্পৰাগত ৰূপৰ পৰা আধুনিক ৰূপত বিকশিত

কৰাৰ বাবে দুতৰপীয়া আঁচনি প্ৰস্তুত কৰিছিল। কিন্তু, এই আঁচনি বাস্তৱত কাৰ্যকৰী হৈ নুঠিল। উনৈশ শতিকাতহে চিন্তাবিদসকলে লাইব্‌নিজৰ গণিতীয় ধাৰণাসমূহ গ্ৰহণ কৰি কাৰ্যত অগ্ৰসৰ হৈছিল। উনৈশ শতিকাৰ শেষভাগতহে আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞান এক বিষয়ৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হয়। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিকাশ, প্ৰগতি আৰু প্ৰসাৰ গণিতৰ বিকাশ, প্ৰগতি আৰু প্ৰসাৰৰ লগত জড়িত। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানক বৰ্তমানৰ ৰূপত লাভ কৰাৰ পথত অহৰহ প্ৰচেষ্টাৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান আগবঢ়োৱাসকল হ'ল— জৰ্জ বুল (George Boole), আগাষ্টাচ ডে মৰগান (Augustus de Morgan), ডব্লিউ এছ জেভনছ (W. S. Jevons), জন ভেন (Jhon Venn), চি এছ পিয়াৰ্ছ (C. S. Peirce), গটল'ব ফ্ৰেগে (Gottlob Frege), জেইছেপি পিয়ানো (Guiseppe Peano), ৰাছেল (Russell) আৰু এ এন হোৱাইটহেড (A. N. Whitehead), কাৰ্ণেপ (Carnap), টাৰ্ক্ষি (Tarski), কোৱাইন (Quine) ইত্যাদি।

আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞান প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান ৰূপেও জনা যায়। প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান নামটোৱে নিৰ্দেশ কৰাৰ দৰেই ইয়াত গণিতৰ নীতি আৰু পদ্ধতি অনুসৰি প্ৰতীকৰ বহুল ব্যৱহাৰ হয়। আধুনিক প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান গণিতৰ দৰে নিগমনাত্মক আৰু আকাৰিক 'প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান'— এই নামটো প্ৰায়েই গণিতীয় তৰ্কবিজ্ঞান (Mathematical logic), তৰ্ক-বীজগণিত (Algebra of Logic), গণনাত্মক

তৰ্কবিজ্ঞান (Logistic) আদি ৰূপে জনাজাত সামগ্ৰিক অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰা হয়।

পৰম্পৰাগত বা প্ৰাচীন তৰ্কবিজ্ঞান আৰু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আৰু পাৰ্থক্য :

- (1) পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ ইতিহাস আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ ইতিহাসতকৈ দীৰ্ঘ। এৰিষ্টটলে দুহাজাৰ বছৰো অধিক আগতেই পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান প্ৰণয়ন কৰিছিল। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানে কেৱল উনৈশ শতিকাৰ শেষভাগতহে প্ৰসাৰ লাভ কৰিছে। সেইবাবে আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ ইতিহাস তুলনামূলকভাৱে সংক্ষিপ্ত। তথাপি প্ৰাচীন তৰ্কবিজ্ঞান আৰু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজৰ পাৰ্থক্য কেৱল ক্ৰমোন্নতিৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ পাৰ্থক্যহে।
- (2) পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিসৰতকৈ ঠেক। পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান কম-বেছি পৰিমাণে ন্যায় অনুমান ভিত্তিক আলোচনাত সীমিত বুলি ক'ব পাৰি। কিন্তু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানে পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ ন্যায় অনুমান ভিত্তিক আলোচনাৰ উপৰি এনে তৰ্কবিজ্ঞানত স্বীকৃত নোহোৱা আন যুক্তিৰ আকাৰ সম্পৰ্কেও আলোচনা কৰে। সেইবাবে, আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানতকৈ ব্যাপক।
- (3) যদিও পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানত বচন আৰু যুক্তিসমূহ প্ৰতীকাত্মক আকাৰত প্ৰকাশ কৰা হৈছিল,

এই তৰ্কবিজ্ঞানত প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ অতি সীমিত আছিল। কিন্তু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানত প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ অতি বিস্তৃত ৰূপত কৰা হয়। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানে ব্যাপক ৰূপত প্ৰতীকক গ্ৰহণ কৰে।

এইদৰে দেখা যায় যে পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান আৰু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজৰ পাৰ্থক্য কেৱল মাত্ৰাগত বা পৰিমাণগতহে, গুণগত নহয়। প্ৰকৃততে পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান আৰু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজত মৌলিক বা নীতিগত পাৰ্থক্য নাই। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানে পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰা বিকাশ লাভ কৰিছে। গতিকে পৰম্পৰাগত আৰু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজত দৰাচলতে কোনো বিৰোধ নাই। পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানত অন্তৰ্নিহিত আৰু সন্নিবিষ্ট চিন্তা-ধাৰণা-প্ৰত্যয়, নীতি-পদ্ধতিক গণিতীয় ক্ৰমবিকাশৰ আধাৰত ক্ৰমবিকাশৰ আৰু প্ৰগতিৰ পথেৰে আগবঢ়াই অনাৰ ফলতে বৰ্তমানৰ ৰূপত আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞান উদ্ভৱ হৈছে। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞান পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰে পৰিৱৰ্তিত আৰু পৰিণত ৰূপ।

পাঠৰ মূলকথা :

(1) ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থৰ দিশৰ পৰা তৰ্কবিজ্ঞান হ'ল ভাষাত প্ৰকাশিত চিন্তাৰ বিজ্ঞান। তৰ্কবিজ্ঞানক সাধাৰণতে অনুমানৰ বিজ্ঞান বুলি কোৱা হয়। 'চিন্তা' শব্দটো অতি ব্যাপক বাবে তৰ্কবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত স্পষ্টতাৰ বাবে 'চিন্তা'ৰ সলনি অনুমান শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

(2) প্ৰকৃতিৰ কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট বিভাগ সম্পৰ্কে সুসংবদ্ধ, সাধাৰণ, যুক্তিনিষ্ঠ, প্ৰামাণিক,

যথার্থ আৰু সুনিশ্চিত জ্ঞানেই বিজ্ঞান। জ্ঞাত বিষয় বা সত্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অজ্ঞাত নতুন বিষয় বা সত্যতাত উপনীত হোৱা মানসিক প্ৰক্ৰিয়াই অনুমান। অনুমানক ভাষাৰ জৰিয়তে প্ৰকাশ কৰিলে তাক যুক্তি বা তৰ্ক বোলে।

(3) অনুমানক নিগমন আৰু আগমন— এই দুই ভাগত ভাগ কৰা হয়। নিগমনৰ সিদ্ধান্ত আধাৰবচনতকৈ অধিক ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে। আগমনৰ সিদ্ধান্ত আধাৰবচনতকৈ অধিক ব্যাপক হয়।

(4) তৰ্কবিজ্ঞান পৰোক্ষ জ্ঞানৰ লগত জড়িত, প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ লগত নহয়।

(5) জ্ঞানৰ তিনিটা উপাদান হ'ল (i) কোনো বস্তু বা ঘটনা সম্পৰ্কে মনত উদয় হোৱা ধাৰণাসমূহ, (ii) বহিৰ্জগতৰ অস্তিত্বশীল কোনো বস্তু বা ঘটনাৰ লগত এই ধাৰণাসমূহৰ সামঞ্জস্য বা সাদৃশ্য (iii) এনে সামঞ্জস্যত বিশ্বাস।

(6) জ্ঞানৰ প্ৰকাৰ দুটা হ'ল (i) প্ৰত্যক্ষ আৰু (ii) পৰোক্ষ জ্ঞান।

(7) তৰ্কবিজ্ঞান জ্ঞাত বিষয়ৰ সত্যতা প্ৰমাণৰ লগত জড়িত। প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰামাণ্য নিৰূপণৰ প্ৰয়োজন নাথাকে। পৰোক্ষ জ্ঞান অৰ্থাৎ অনুমান আৰু শব্দৰ জৰিয়তে পোৱা জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰামাণ্য বা সত্যতা নিৰূপণৰ প্ৰশ্নটো উত্থাপিত হয়। গতিকে, তৰ্কবিজ্ঞান পৰোক্ষ জ্ঞানৰ লগত জড়িত, প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ লগত নহয়।

তৰ্কবিজ্ঞান আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা— উভয় প্ৰকাৰৰ সত্যতাৰ লগত জড়িত।

সত্যতা দুই প্ৰকাৰৰ— (a) আকাৰগত সত্যতা আৰু (b) বস্তুগত সত্যতা।

চিন্তাৰ আত্মসংগতি বা আত্মবিৰোধমুক্ততাই আকাৰগত সত্যতা।

চিন্তাৰ লগত বাস্তৱ জগতৰ বস্তুৰ সামঞ্জস্য বা অনুৰূপতাই বস্তুগত সত্যতা।

আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা— উভয় প্ৰকাৰৰ সত্যতাই তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়।

(8) তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞান আৰু কলাবিদ্যা উভয়েই।

বিজ্ঞানে প্ৰকৃতিৰ কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট বিভাগ সম্পৰ্কে সাধাৰণ সুসংবদ্ধ, যথার্থ, যুক্তিনিষ্ঠ, প্ৰামাণিক আৰু সুনিশ্চিত জ্ঞান দিয়ে।

কলাবিদ্যাই কোনো নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে জ্ঞানক ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰাৰ বিধি-নিয়মৰ শিক্ষা দিয়ে।

তৰ্কবিজ্ঞানে চিন্তা বা অনুমান সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ নীতি-নিয়মৰ জ্ঞান দিয়ে। তদুপৰি এই সাধাৰণ নীতি-নিয়মসমূহ ভুল-ভ্ৰান্তি পৰিহাৰ কৰি শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানত উপনীত হৈ সত্যতা লাভৰ বাবে ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰে।

গতিকে, তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞান আৰু কলাবিদ্যা উভয়েই।

তৰ্কবিজ্ঞানক বিজ্ঞানসমূহৰ বিজ্ঞান আৰু কলাসমূহৰো কলা বুলি কোৱা হয়। প্ৰত্যেক বিজ্ঞান আৰু প্ৰত্যেক কলাবিদ্যাই তৰ্কবিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

(9) তৰ্কবিজ্ঞান আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান, বিষয়নিষ্ঠ নহয়।

বিষয়নিষ্ঠ বিজ্ঞানে বিষয় বস্তুৰ যথার্থ স্বৰূপ বা প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে। আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞানে কোনো এটা আদৰ্শক মাপকাঠী হিচাপে লৈ বিষয়বস্তুৰ মূল্য বিচাৰ কৰে।

তৰ্কবিজ্ঞান আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান। তৰ্কবিজ্ঞানে সত্যতাৰ আদৰ্শৰে, সত্যতাত উপনীত হোৱাৰ উদ্দেশ্যে পালন কৰিবলগীয়া শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানৰ নীতি-নিয়মৰ নিৰ্দেশ দিয়ে। সত্যতাৰ মাপকাঠীৰে চিন্তাক বিচাৰ কৰা তৰ্কবিজ্ঞানৰ উদ্দেশ্য।

(10) তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা :

এলড্ৰিচ, এলবাৰ্টাচ মেগনাচ, হোৱেট্‌লি, মিলৰ তৰ্কবিজ্ঞান সম্পৰ্কীয় সংজ্ঞা বিচাৰ কৰিলে মিলৰ সংজ্ঞাটো অধিক সন্তোষজনক বুলি বিবেচিত হয়।

(11) তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ :

তৰ্কবিজ্ঞানে অনুমান বা যুক্তিৰ আলোচনা কৰে। পৰোক্ষ জ্ঞান তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়। তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়— চিন্তা বা অনুমান আৰু ইয়াৰ প্ৰামাণ্য নিৰূপক বিধিসমূহ। তৰ্কবিজ্ঞান চিন্তাৰ শুদ্ধতা বা অনুমানৰ যথার্থতাৰ লগত জড়িত। চিন্তাৰ মূল প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ আলোচনা তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিষয় নহয়। তৰ্কবিজ্ঞান পৰিণামৰ লগত জড়িত। পদ, বচন, যুক্তি, তৰ্কবিজ্ঞানৰ আলোচ্য বিষয়।

তৰ্কবিজ্ঞানে নিগমন আৰু আগমন এই দুয়ো প্ৰকাৰৰ অনুমানৰ আলোচনা কৰাৰ লগতে উভয়ৰে সহায়কাৰী প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰো আলোচনা কৰে। তৰ্কবিজ্ঞানৰ অন্যতম আলোচ্য বিষয় হ'ল সত্যতা। তৰ্কবিজ্ঞানে আকাৰগত আৰু বস্তুগত উভয় প্ৰকাৰৰ সত্যতাৰে আলোচনা কৰে। আধুনিক প্ৰতীকাত্মক

তৰ্কবিজ্ঞানে বিশুদ্ধ আকাৰমূলক বিজ্ঞান হিচাপে আকাৰ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে।

তৰ্কবিজ্ঞানে চিন্তাৰ মূল সূত্ৰাৱলী— তাদাত্ম্য নিয়ম, বিৰোধবাধক নিয়ম আৰু নিৰ্মধ্যম নিয়ম সম্পৰ্কেও আলোচনা কৰে।

সত্যতা নিৰূপক নীতি-নিয়মসমূহ যথার্থভাৱে পালন নকৰিলে যিবোৰ দোষৰ উদ্ভৱ হয়, তৰ্কবিজ্ঞানত সেই দোষবোৰ সম্পৰ্কেও আলোচনা কৰা হয়।

তৰ্কবিজ্ঞানৰ উপযোগিতা :

তৰ্কবিজ্ঞানৰ কোনো উপযোগিতা নাই বুলি কিছুমানে মন্তব্য কৰে। তেওঁলোকৰ মতে, তৰ্কবিজ্ঞানে আমাক চিন্তা বা যুক্তি-তৰ্ক কৰিবলৈ নিশিকায়। তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়ন নকৰিও মানুহে শুদ্ধভাৱে চিন্তা বা যুক্তি-তৰ্ক কৰিব পাৰে। আনহাতে, তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰিলেও সকলো সময়তে মানুহে শুদ্ধভাৱে চিন্তা বা যুক্তি-তৰ্ক কৰিব নোৱাৰে।

চিন্তা কৰা মানুহৰ এক স্বাভাৱিক ক্ষমতা। তৰ্কবিজ্ঞানে শুদ্ধভাৱে চিন্তা কৰিবলৈহে শিকায়। তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়ন নকৰিও শুদ্ধভাৱে যুক্তি-তৰ্ক কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা লোকে তৰ্কবিজ্ঞানৰ জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিলে যুক্তি তৰ্কত অধিক পাৰদৰ্শিতা লাভ কৰিব পাৰিব। তদুপৰি, তেনে লোকৰ ভুল-ভ্ৰান্তি হ'লে তৰ্কবিজ্ঞানৰ সহায় লোৱাৰ প্ৰয়োজনো হয়। আকৌ, তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়ন কৰিও শুদ্ধভাৱে চিন্তা নকৰা লোকসকলৰ বাবেই তৰ্কবিজ্ঞান দায়ী হ'ব নোৱাৰে।

তৰ্কবিজ্ঞানে শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানৰ নীতি-নিয়মৰ নিৰ্দেশ দিয়ে। এই নীতি-নিয়মসমূহ

পালন কৰিলে শুদ্ধ চিন্তা বা যথার্থ অনুমানত উপনীত হ'ব পাৰি আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে যথার্থ জ্ঞান আৰু সত্যতা লাভ কৰিব পাৰি।

সকলো প্ৰকাৰ বিজ্ঞান আৰু কলা তৰ্কবিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। তৰ্কবিজ্ঞান এক মানসিক ব্যায়াম। তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়নৰ জৰিয়তে স্বাভাৱিক চিন্তাশক্তি উন্নত আৰু সক্রিয় হয়, মানসিক উৎকৰ্ষ সাধিত হয়।

তৰ্কবিজ্ঞানৰ অধ্যয়নে মানুহৰ মনত থকা সন্দেহ বা সংশয়, অন্ধবিশ্বাস, কু-সংস্কাৰ, ভাববেগ দূৰ কৰি যুক্তি-বিচাৰৰ দিশত উদগণি যোগায়। তৰ্কবিজ্ঞানক অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ মেৰুদণ্ড বুলি কোৱা হয়।

শুদ্ধ চিন্তাৰ বিজ্ঞান হিচাপে তৰ্কবিজ্ঞান প্ৰকৃততে সকলো প্ৰকাৰ জ্ঞানান্বেষণৰ ভিত্তি।

পৰম্পৰাগত বা প্ৰাচীন তৰ্কবিজ্ঞান আৰু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞান :

পৰম্পৰাগত বা প্ৰাচীন তৰ্কবিজ্ঞান বুলিলে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব চতুৰ্থ শতিকাত গ্ৰীক দাৰ্শনিক এৰিষ্টটলে প্ৰতিষ্ঠা কৰা তৰ্কবিজ্ঞানক বুজায়। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞান উনৈশ শতিকাৰ শেষভাগতহে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিকাশ গণিতৰ বিকাশৰ লগত জড়িত।

পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ ইতিহাস দীৰ্ঘ; আনপিনে, আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ ইতিহাস সংক্ষিপ্ত। তথাপি পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান আৰু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজত পাৰ্থক্য ক্ৰমোন্নতিৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ পাৰ্থক্য। পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিসৰতকৈ ঠেক।

পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানত প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ সীমিত, কিন্তু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানত প্ৰতীকৰ ব্যাপক প্ৰয়োগ হয়। পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান আৰু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজৰ পাৰ্থক্য কেৱল মাত্ৰাগত বা পৰিমাণগতহে, গুণগত নহয়। উভয়ৰে মাজত মৌলিক কোনো পাৰ্থক্য নাই।

অনুশীলনী

1. শুদ্ধ উত্তৰ বাছি উলিওৱা :

- তৰ্কশাস্ত্ৰই চিন্তা/ সৌন্দৰ্য/ সম্পদ/ অধ্যয়ন কৰে।
- পদ/ বচন/ যুক্তি/ সত্য এই সকলোবোৰ তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অন্তৰ্ভুক্ত।
- তৰ্কবিদ্যা কলা/ বিজ্ঞান/ কলা আৰু বিজ্ঞান দুয়োটা বা উভয়েই।
- তৰ্কবিজ্ঞান বিষয়নিষ্ঠ/ বস্তুনিষ্ঠ/ আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান।
- তৰ্কবিদ্যা হৈছে সৌন্দৰ্য/ সম্পদ/ সত্যৰ বিজ্ঞান।
- তৰ্কবিদ্যাৰ সম্বন্ধ প্ৰত্যক্ষ/ অনুমান/ উপমানৰ লগত।
- তৰ্কশাস্ত্ৰ শুদ্ধ চিন্তাৰ বাবে উপযোগী/ অনুপযোগী।

2. খালী ঠাই পূৰণ কৰা :

- তৰ্কবিজ্ঞান — বিজ্ঞান।
- তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞান আৰু কলা — ।

3. উত্তৰ দিয়া :

- ‘তৰ্কবিজ্ঞান আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান’— উক্তিটো সত্য নে?
- ‘লগচ’ৰ অৰ্থ ‘ভাষাত প্ৰকাশিত চিন্তা’—

কথাবোৰ সঁচানে?

- তৰ্কবিজ্ঞান বস্তুনিষ্ঠ বিজ্ঞানে?
- তৰ্কবিজ্ঞানৰ আদৰ্শ কি?
- ‘তৰ্কবিজ্ঞান কলা আৰু বিজ্ঞান উভয়েই’— এই উক্তিটো সত্যনে?
- পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান আৰু প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজত থকা এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰা।
- ‘গণিতৰ বিকাশৰ সৈতে প্ৰতীকাত্মক তৰ্ক বিজ্ঞানৰ বিকাশ অংগাংগীভাৱে জড়িত’— এইটো সত্য বুলি বিবেচনা কৰানে?
- ‘পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান আৰু প্ৰতীকাত্মক তৰ্ক বিজ্ঞানৰ মাজৰ পাৰ্থক্য কেৱল ক্ৰমোন্নতিৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ পাৰ্থক্য’— এইটো সত্য বুলি বিবেচনা কৰানে?
- ‘প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ এক সংক্ষিপ্ত ইতিহাস আছে আৰু পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ এক দীৰ্ঘ ইতিহাস আছে’— এইটো সত্য বুলি বিবেচনা কৰানে?
- প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিৱৰ্তিত ৰূপনে?

4. উদাহৰণ দিয়া :

- বস্তুনিষ্ঠ বিজ্ঞান।
- আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান।
- বিজ্ঞান।
- কলা।

5. সংজ্ঞা দিয়া :

- বিজ্ঞান
- আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান।

- (c) বিষয়নিষ্ঠ বা বস্তুনিষ্ঠ বিজ্ঞান।
 (d) কলা।
6. উত্তৰ দিয়া :
 (a) আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞানৰ দুটা উদাহৰণ দিয়া।
 (b) বিষয়নিষ্ঠ বিজ্ঞানৰ তিনিটা উদাহৰণ দিয়া।
 (c) বিজ্ঞান আৰু কলাৰ তিনিটা পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰা।
 (d) পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান আৰু প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজত থকা তিনিটা পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰা।
7. পাৰ্থক্য দেখুওৱা :
 (a) বস্তুনিষ্ঠ বিজ্ঞান আৰু আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান।
 (b) আকাৰগত সত্যতা আৰু বস্তুগত সত্যতা।
 (c) বিজ্ঞান আৰু কলা।
 (d) প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান আৰু পৰোক্ষ জ্ঞান।
8. চমুটোকা লিখা :
 (a) আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান।
 (b) তৰ্কবিজ্ঞান অধ্যয়নৰ উপযোগিতা।
 (c) আকাৰগত সত্যতা।
 (d) বস্তুগত সত্যতা।
 (e) তৰ্কবিজ্ঞানৰ পৰিসৰ।
 (f) তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু।
9. উদাহৰণৰ সৈতে সংজ্ঞা দিয়া :
 (a) আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান।
 (b) বিষয়নিষ্ঠ বিজ্ঞান।
 (c) বিজ্ঞান।
 (d) কলা।
10. তৰ্কবিজ্ঞানৰ এটা সন্তোষজনক সংজ্ঞা দিয়া।
 কি কি কাৰণত ই সন্তোষজনক বুজাই দিয়া।
11. তৰ্কবিজ্ঞানৰ স্বৰূপৰ বৰ্ণনা দিয়া।
12. তৰ্কবিজ্ঞান পৰিসৰৰ সম্বন্ধে তোমাৰ ধাৰণা কি?
13. তৰ্কবিজ্ঞান বিজ্ঞান নে কলা?
14. তৰ্কবিজ্ঞান বস্তুনিষ্ঠ বিজ্ঞান নে আদৰ্শনিষ্ঠ বিজ্ঞান?
15. তৰ্কবিজ্ঞান কিয় বিজ্ঞানৰ বিজ্ঞান আৰু কলাৰ কলা বুলি কোৱা হয়, বুজাই লিখা।
16. তৰ্কবিজ্ঞান আকাৰগত সত্যতা নে বস্তুগত সত্যতাৰ লগত জড়িত?
17. তৰ্কবিজ্ঞানৰ উপযোগিতাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা।
18. প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান আৰু পৰোক্ষ জ্ঞানৰ ভিতৰত কোন প্ৰকাৰৰ লগত তৰ্কবিজ্ঞান জড়িত?
19. মিলৰ তৰ্কবিজ্ঞানৰ সংজ্ঞাটো তৰ্কবিজ্ঞানৰ সন্তোষজনক সংজ্ঞা হয় নে নহয়, বিচাৰ কৰা।
20. তৰ্কবিজ্ঞানৰ সংজ্ঞা দিয়া আৰু ইয়াৰ স্বৰূপ বুজাই লিখা।
21. পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান বুলিলে কি বুজা? পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান আৰু প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজত কোনো মৌলিক পাৰ্থক্য আছে নে? আলোচনা কৰা।
22. প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান আৰু পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আৰু পাৰ্থক্য আলোচনা কৰা।

দ্বিতীয় খণ্ড

প্রথম অধ্যায়

পদ (Term)

2.1.1. ভূমিকা :

তর্কবিজ্ঞান সাধাৰণতে অনুমানৰ বিজ্ঞান বুলি অভিহিত কৰা হয়। অনুমানক যেতিয়া ভাষাৰ মাধ্যমত প্ৰকাশ কৰা হয়, তেতিয়া তাক যুক্তি বোলে। কিন্তু যুক্তি বা অনুমানৰ আলোচনা কৰোতে কিছুমান আনুষংগিক বিষয়ৰ আলোচনা, যেনে— বচন আৰু তাৰ বিভিন্ন অংশ, সংজ্ঞা, বিভাজন আদিৰ আলোচনা তর্কবিজ্ঞানৰ আলোচনাৰ অন্তর্ভুক্ত হৈ পৰে। প্ৰত্যেক যুক্তি কিছুমান বচনৰ দ্বাৰা গঠিত। প্ৰত্যেক বচন আকৌ দুটা পদৰ দ্বাৰা গঠিত। গতিকে দুটা পদৰ মাজত থকা সম্বন্ধৰ উক্তিহেই হৈছে বচন।

কোনো এটা বচন বিশ্লেষণ কৰিলে তিনিটা অংশ পোৱা যায়। এই অংশ তিনিটা হ'ল— উদ্দেশ্য, সংযোজক আৰু বিধেয়।

বচনত যাৰ বিষয়ে কিবা কোৱা হয় অৰ্থাৎ স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক উদ্দেশ্য বোলে।

উদ্দেশ্য সম্পৰ্কে যি কোৱা হয় অৰ্থাৎ স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক বিধেয় বোলে।

উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজত থকা সম্বন্ধসূচক শব্দক সংযোজক বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে 'গোলাপ ফুল হয় ৰঙা'— এই বচনটোত 'গোলাপ

ফুল' হৈছে উদ্দেশ্য, 'হয়' সংযোজক আৰু 'ৰঙা' বিধেয়। বচনৰ 'উদ্দেশ্য' আৰু 'বিধেয়' প্ৰত্যেকেই একো একোটা পদ। 'সংযোজক' পদ নহয়।

এতিয়া পদ কাক কয় আমি তাকে আলোচনা কৰিম।

2.1.2. পদ (Term) :

যি শব্দ বা শব্দসমষ্টি আন কোনো শব্দৰ সহায় নোলোৱাকৈ নিজে নিজে কোনো বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয় ৰূপে ব্যৱহৃত হয় তাকে পদ বোলে।

(A term is a word or a group of words which by itself is used as the subject or the predicate of a logical proposition)

উদাহৰণস্বৰূপে কাণ্ট হয় দাৰ্শনিক— এই বচনটোত 'কাণ্ট' হ'ল 'উদ্দেশ্য' আৰু দাৰ্শনিক হ'ল 'বিধেয়'। 'কাণ্ট' আৰু 'দাৰ্শনিক' এই দুয়োটা শব্দই আন শব্দৰ সহায় নোলোৱাকৈ বচনৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় ৰূপে ব্যৱহৃত হৈছে। গতিকে দুয়োটাই পদ।

এটা পদ কেতিয়াবা এটা শব্দৰ দ্বাৰা গঠিত হ'ব পাৰে আৰু কেতিয়াবা এটাতকৈ অধিক শব্দৰ

দ্বাৰা গঠিত হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে— হিমালয় হয় পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত— এই বচনটোত 'হিমালয়' হৈছে উদ্দেশ্য পদ আৰু 'পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত' হৈছে বিধেয়। হিমালয় হৈছে এটা শব্দৰ দ্বাৰা গঠিত আৰু পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত হৈছে এটাতকৈ অধিক শব্দৰ দ্বাৰা গঠিত পদ।

কিছুমান তৰ্কবিদে 'পদ' শব্দক ব্যাপক অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে যি শব্দ বা শব্দ সমষ্টি বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয় ৰূপে ব্যৱহৃত হ'ব পাৰে, সেইবোৰকেই পদ বোলে। অৰ্থাৎ তেওঁলোকৰ মতে যি শব্দ বা শব্দ সমষ্টি আন কোনো শব্দৰ সহায় নোলোৱাকৈ নিজে নিজে কোনো বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয় হ'ব পাৰে, সেই শব্দ বা শব্দ সমষ্টিকেই পদ বোলে। কিন্তু পদৰ এই ব্যাপক অৰ্থৰ সংজ্ঞা যুক্তিযুক্ত নহয়। কিছুমান তৰ্কশাস্ত্ৰবিদে তেনেকুৱা শব্দ বা শব্দ সমষ্টিক 'সম্ভাৱ্য পদ' বুলি ক'ব বিচাৰে।

2.1.3. শব্দ আৰু পদ

(Word and Term) :

অৰ্থযুক্ত বৰ্ণ বা বৰ্ণ সমষ্টিক শব্দ বোলে। অৰ্থযুক্ত কোনো এটা বৰ্ণও শব্দ হ'ব পাৰে অথবা অৰ্থযুক্ত এটাতকৈ অধিক বৰ্ণৰ সমষ্টিও শব্দ হ'ব পাৰে। যেনে— সি, হৰি, মানুহ আদি। ইয়াৰ প্ৰত্যেকটো ক্ষেত্ৰতেই এটা নাইবা এটাতকৈ অধিক বৰ্ণ লগ লাগি একো একোটা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। মুঠতে কোনো এটা বৰ্ণ বা এটাতকৈ অধিক বৰ্ণ লগলাগি কোনো এটা সম্পূৰ্ণ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তেতিয়া তাক শব্দ বোলে।

আনহাতে, যেতিয়া কোনো শব্দ বা শব্দ সমষ্টি বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হয়, তেতিয়া তাক পদ বোলে। পদ এটা শব্দৰ দ্বাৰাও গঠিত হ'ব পাৰে নাইবা এটাতকৈ অধিক শব্দৰ দ্বাৰাও গঠিত হ'ব পাৰে। মুঠতে পদ হ'বলৈ হ'লে প্ৰথমতে, শব্দ বা শব্দ সমষ্টি হ'ব লাগিব আৰু দ্বিতীয়তে, সেই শব্দ বা শব্দ সমষ্টি বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হ'ব লাগিব। যেনে— হৰি হয় এজন জ্ঞানী ল'ৰা— ইয়াত 'হৰি' শব্দটো হ'ল উদ্দেশ্য আৰু 'এজন জ্ঞানী ল'ৰা' এই শব্দ সমষ্টি হ'ল বিধেয়।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা বুজিব পাৰি যে সকলো পদ এটা বা এটাতকৈ অধিক শব্দৰে গঠিত হয়। অৰ্থাৎ সকলো পদেই শব্দ বা শব্দ সমষ্টি। কিন্তু, যিকোনো শব্দ বা শব্দ সমষ্টি বচনৰ উদ্দেশ্য বা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত নহয়। যিবোৰ শব্দ বা শব্দ সমষ্টি বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হ'ব পাৰে, কিন্তু হোৱা নাই আৰু যিবোৰ শব্দ বা শব্দ সমষ্টি কেতিয়াও বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হ'ব নোৱাৰে সেইবোৰ শব্দ বা শব্দ সমষ্টি কেতিয়াও পদ বুলি পৰিগণিত নহয়।

গতিকে দেখা যায় সকলো পদেই শব্দ বা শব্দসমষ্টি, কিন্তু সকলো শব্দ বা শব্দ সমষ্টি পদ নহয়।

2.1.4 পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থ (Denotation and Connotation of terms) :

কোনো এটা পদে যি বিষয়ক নিৰ্দেশ কৰে সেই বিষয়টোৱেই পদটোৰ অৰ্থ। পদৰ অৰ্থ দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে— পৰিমাণগত আৰু গুণগত।

পদৰ পৰিমাণগত অৰ্থ অৰ্থাৎ যি বস্তু বা বস্তু সমষ্টিক কোনো পদে নিৰ্দেশ কৰে সেয়ে হ'ল পদটোৰ বাচ্যৰ্থ আৰু পদৰ গুণগত অৰ্থ অৰ্থাৎ এই বস্তু বা বস্তু সমষ্টিৰ সকলোতে নিহিত থকা গুণ বা গুণাৱলীয়েই পদটোৰ লক্ষণাৰ্থ। পদৰ বাচ্যৰ্থই বস্তুক নিৰ্দেশ কৰে আৰু লক্ষণাৰ্থই গুণক নিৰ্দেশ কৰে।

বাচ্যৰ্থ : কোনো এটা পদক একে অৰ্থত যি বস্তু বা বস্তুসমূহৰ ক্ষেত্ৰত আৰোপ কৰিব পাৰি, সেই বস্তু বা বস্তুসমূহক পদটোৰ বাচ্যৰ্থ বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে মানুহ পদৰ বাচ্যৰ্থ 'সকলো মানুহ' কাৰণ 'মানুহ' পদটো সকলো মানুহৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি।

লক্ষণাৰ্থ : কোনো এটা পদে সেই পদটোৱে বুজোৱা বস্তু বা বস্তুসমূহৰ মাজত থকা যি সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণ বা গুণাৱলীক নিৰ্দেশ কৰে, সেই গুণ বা গুণাৱলীকেই পদটোৰ লক্ষণাৰ্থ বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে— 'মানুহ' পদৰ লক্ষণাৰ্থ হ'ল 'প্ৰাণীবৃত্তি' আৰু 'বুদ্ধিবৃত্তি'। কাৰণ এই দুটা মানুহৰ সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণ। 'মানুহ' পদে এই শব্দটোৱে বুজোৱা সকলো মানুহৰ গাত থকা সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণ 'প্ৰাণীবৃত্তি' আৰু 'বুদ্ধিবৃত্তিক' নিৰ্দেশ কৰে।

গতিকে দেখা যায় যে কোনো এটা পদৰ বাচ্যৰ্থই বস্তু বা বস্তুসমূহক নিৰ্দেশ কৰে আৰু লক্ষণাৰ্থই সেই বস্তু বা বস্তুসমূহৰ মাজত থকা

সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণক বা গুণাৱলীক নিৰ্দেশ দিয়ে।

2.1.5 বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ সম্বন্ধ :

পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থ একেটা পদৰেই দুটা দিশ। গতিকে দুয়োৰে মাজত সম্বন্ধ অতি ঘনিষ্ঠ। এই সম্বন্ধক তৰ্কবিদসকলে বিপৰীতমুখী বুলি উল্লেখ কৰে। অৰ্থাৎ পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধি সদায় বিপৰীতমুখী।

গণিত শাস্ত্ৰ মতে, পৰিৱৰ্তন দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। যেনে— (1) একেমুখী পৰিৱৰ্তন (Direct Variation) আৰু (2) বিপৰীতমুখী পৰিৱৰ্তন (Inverse Variation)।

কোনো কাৰণবশতঃ যদি দুটা বস্তু একে দিশত পৰিৱৰ্তিত হয়, তেনেহ'লে বস্তু দুটাৰ মাজৰ সম্বন্ধক একেমুখী পৰিৱৰ্তনৰ সম্বন্ধ বোলে। আকৌ, যদি বস্তু দুটা পৰস্পৰ বিপৰীত দিশত পৰিৱৰ্তিত হয়, তেনেহ'লে বস্তু দুটাৰ মাজৰ সম্বন্ধক বিপৰীতমুখী সম্বন্ধ বোলে।

পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ সম্বন্ধও বিপৰীতমুখী পৰিৱৰ্তনৰ সম্বন্ধ। অৰ্থাৎ পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধি পৰস্পৰ বিপৰীতমুখে হয়। পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ মাজৰ বিপৰীতমুখী পৰিৱৰ্তনৰ এই সম্বন্ধক তৰ্কশাস্ত্ৰবিদসকলে চাৰিটা নিয়মৰ মাজেৰে প্ৰকাশ কৰিছে।

- (1) পদৰ বাচ্যৰ্থ বাঢ়িলে লক্ষণাৰ্থ কমে।
- (2) পদৰ বাচ্যৰ্থ কমিলে লক্ষণাৰ্থ বাঢ়ে।

(3) পদৰ লক্ষণাৰ্থ বাঢ়িলে বাচ্যার্থ কমে।

(4) পদৰ লক্ষণাৰ্থ কমিলে বাচ্যার্থ বাঢ়ে।

(1) পদৰ বাচ্যার্থ বাঢ়িলে লক্ষণাৰ্থ কমে :

‘মানুহ’ পদৰ বাচ্যার্থ ‘সকলো মানুহ’ আৰু লক্ষণাৰ্থ ‘প্ৰাণীবৃত্তি আৰু বুদ্ধিবৃত্তি’। এতিয়া মানুহ পদৰ বাচ্যার্থৰ লগত যদি আন আন প্ৰাণীকো যোগ দিয়া যায় তেনেহ’লে বাচ্যার্থ বাঢ়ি গৈ ‘সকলো প্ৰাণী’ হ’ব আৰু আনফালে লক্ষণাৰ্থ কমি গৈ অকল ‘প্ৰাণী বৃত্তি’হে হ’ব।

পদ	বাচ্যার্থ	লক্ষণাৰ্থ
মানুহ	সকলো মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি+বুদ্ধিবৃত্তি
প্ৰাণী	সকলো প্ৰাণী	প্ৰাণীবৃত্তি

গতিকে দেখা যায় পদৰ বাচ্যার্থ বাঢ়িলে লক্ষণাৰ্থ কমে।

(2) পদৰ বাচ্যার্থ কমিলে লক্ষণাৰ্থ বাঢ়ে :

‘মানুহ’ পদৰ বাচ্যার্থ, ‘সকলো মানুহ’ আৰু লক্ষণাৰ্থ ‘প্ৰাণীবৃত্তি আৰু বুদ্ধিবৃত্তি’। এতিয়া সকলো মানুহৰ পৰা যদি অসাধু মানুহবোৰক বাদ দিয়া যায় তেনেহ’লে অকল সাধু মানুহবোৰহে ব’বগৈ আৰু তাৰ ফলত বাচ্যার্থ কমি গৈ ‘সকলো সাধু মানুহ’ হ’ব। তেতিয়া মানুহৰ লক্ষণাৰ্থৰ লগত ‘সাধুতা’ যোগ হোৱাৰ ফলত লক্ষণাৰ্থ বাঢ়ি গৈ প্ৰাণীবৃত্তি, বুদ্ধিবৃত্তি আৰু সাধুতা হ’ব।

পদ	বাচ্যার্থ	লক্ষণাৰ্থ
মানুহ	সকলো মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি + বুদ্ধিবৃত্তি
সাধু মানুহ	সকলো সাধু মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি + বুদ্ধিবৃত্তি + সাধুতা

গতিকে দেখা যায় পদৰ বাচ্যার্থ কমিলে লক্ষণাৰ্থ বাঢ়ে।

(3) পদৰ লক্ষণাৰ্থ বাঢ়িলে বাচ্যার্থ কমে :

মানুহ পদৰ লক্ষণাৰ্থ হৈছে প্ৰাণীবৃত্তি আৰু বুদ্ধিবৃত্তি আৰু বাচ্যার্থ হৈছে ‘সকলো মানুহ’। এতিয়া মানুহৰ লক্ষণাৰ্থৰ লগত যদি নশ্ৰতা এই গুণটোক যোগ দিয়া যায় তেনেহ’লে লক্ষণাৰ্থ বাঢ়ি গৈ প্ৰাণীবৃত্তি, বুদ্ধিবৃত্তি আৰু নশ্ৰতা হ’ব। আনহাতে, বাচ্যার্থ কমি গৈ ‘সকলো নশ্ৰ মানুহ’ হ’ব।

পদ	লক্ষণাৰ্থ	বাচ্যার্থ
মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি + বুদ্ধিবৃত্তি	সকলো মানুহ
নশ্ৰ মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি + বুদ্ধিবৃত্তি + নশ্ৰতা	সকলো নশ্ৰ মানুহ

গতিকে দেখা যায় পদৰ লক্ষণাৰ্থ বাঢ়িলে বাচ্যার্থ কমে।

(4) পদৰ লক্ষণাৰ্থ কমিলে বাচ্যার্থ বাঢ়ে :

‘মানুহ’ পদৰ লক্ষণাৰ্থ ‘প্ৰাণীবৃত্তি আৰু বুদ্ধিবৃত্তি’ আৰু বাচ্যার্থ ‘সকলো মানুহ’। এতিয়া মানুহৰ লক্ষণাৰ্থৰ পৰা যদি বুদ্ধিবৃত্তি গুণটোক বাদ দিয়া যায় তেনেহ’লে লক্ষণাৰ্থ কমি গৈ কেৱল প্ৰাণীবৃত্তিহে হ’ব। তেতিয়া বাচ্যার্থ বাঢ়ি গৈ সকলো প্ৰাণী হ’ব।

পদ	লক্ষণাৰ্থ	বাচ্যার্থ
মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি + বুদ্ধিবৃত্তি	সকলো মানুহ
প্ৰাণী	প্ৰাণীবৃত্তি	সকলো প্ৰাণী

গতিকে দেখা যায় পদৰ লক্ষণাৰ্থ কমিলে বাচ্যার্থ বাঢ়ে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা প্ৰমাণিত হয় যে পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধি সদায় বিপৰীতমুখী।

কিন্তু পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ মাজত বিপৰীতমুখী পৰিৱৰ্তনৰ সম্বন্ধ সকলো ক্ষেত্ৰতে প্ৰযোজ্য নহয়। যেনে—

- (1) কোনো পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ লগে লগে আমি এটা নতুন পদত উপনীত হও। এই পদৰ অন্তর্ভুক্ত বস্তুৰ বাচ্যার্থ কম-বেছি হ'লেও সেই পদৰ লক্ষণার্থ একেই থাকে। মৃত্যুৰ ফলত মানুহৰ সংখ্যা কমে আৰু জন্মৰ ফলত বাঢ়ে। কিন্তু মানুহ পদৰ লক্ষণার্থ একে থাকে।
- (2) বৈজ্ঞানিক গৱেষণাৰ ফলত কোনো পদৰ লক্ষণার্থ কমি বা বাঢ়ি গ'লেও ইয়াৰ বাচ্যার্থ একেই থাকিব। উদাহৰণস্বৰূপে 'সোণ' পদৰ লক্ষণার্থ কমি বা বাঢ়ি গ'লেও ইয়াৰ বাচ্যার্থ 'সকলো সোণ' একেই থাকিব।
- (3) কোনো পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত কোনো নিৰ্দিষ্ট গাণিতিক অনুপাত নাই।
- (4) পদৰ বাচ্যার্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ লগত ব্যক্তিগত জ্ঞানৰ সম্বন্ধ নাই। কলম্বাছে আমেৰিকা আৱিষ্কাৰ কৰাৰ ফলত 'মহাদেশ' পদৰ বাচ্যার্থ সম্বন্ধে আমাৰ জ্ঞান বাঢ়িল, কিন্তু লক্ষণার্থৰ ক্ষেত্ৰত 'মহাদেশ' পদৰ কোনো সলনি নহয়।

2.1.5 পদৰ শ্ৰেণীবিভাজন (Classification of terms) :

বিভিন্ন নীতি অনুসৰি পদবিলাকক বিভিন্ন শ্ৰেণীত ভাগ কৰা হয়।

(i) বিশিষ্ট পদ আৰু সামান্য পদ (Singular and General terms) :

যি পদে এটা অৰ্থত মাথোন এটা নিৰ্দিষ্ট বস্তু বা গুণক নিৰ্দেশ কৰে তাক বিশিষ্ট পদ বোলে। যেনে— এই ফুলপাহ। 'এই ফুলপাহ' বুলি ক'লে মাত্ৰ এটা ফুলকে বুজায়। গতিকে, এইটো বিশিষ্ট পদ। সেইদৰে গুৱাহাটী, মাধৱদেৱ, নস্বতা, অসমৰ বৰ্তমান শিক্ষামন্ত্ৰী ইত্যাদি।

যি পদে একে অৰ্থত কোনো এটা শ্ৰেণীৰ অন্তর্গত অনিৰ্দিষ্ট সংখ্যক বস্তু বা গুণৰ যিকোনো এটাক নিৰ্দেশ কৰে, তাক সামান্য পদ বোলে। যেনে— মানুহ। 'মানুহ' পদৰ দ্বাৰা কোনো এজন বিশিষ্ট মানুহক নুবুজায়। মানুহ শ্ৰেণীৰ অন্তর্গত যিকোনো মানুহকেই একেটা অৰ্থত বুজাব পাৰে। কুকুৰ, মেকুৰী, ল'ৰা, ছাত্ৰ আদি পদো সামান্য পদ।

সামান্য পদক জাতিবাচক বা শ্ৰেণীবাচক পদ বুলিও অভিহিত কৰা হয়। কাৰণ, সামান্য পদে কোনো বিশেষ বস্তু বা ব্যক্তি বা গুণক নুবুজাই এটা জাতি বা শ্ৰেণীক বুজাব পাৰে।

বিশিষ্ট পদ আকৌ দুই প্ৰকাৰৰ—

(a) অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ (Significant singular term) আৰু

(b) অৰ্থহীন বিশিষ্ট পদ (Non-significant singular term)।

(a) অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ : যি বিশিষ্ট পদে কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট বস্তু বা ব্যক্তিক বুজোৱাৰ উপৰিও

সেই বস্তু বা ব্যক্তি বিশেষৰ কোনো গুণৰ নিৰ্দেশ দিয়ে, তাক অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ বোলে। যেনে— ‘ভাৰতৰ বৰ্তমান ৰাষ্ট্ৰপতি’। এই পদটোৱে মাত্ৰ এজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিকে বুজাইছে বুলি ই এটা বিশিষ্ট পদ। লগতে সেই ব্যক্তিগৰাকী যে ভাৰতৰ বৰ্তমান ৰাষ্ট্ৰপতি— এই বিশেষ গুণৰো ই পৰিচায়ক। গতিকে ই কেৱল বিশিষ্ট পদেই নহয় ই এটা অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ। সেইদৰে কটন মহাবিদ্যালয়ৰ প্ৰথম অধ্যক্ষ, পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ শৃংগ, নামঘোষা প্ৰণেতা আদি পদবোৰ অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ।

(b) অৰ্থহীন বিশিষ্ট পদ : যি বিশিষ্ট পদ কোনো বস্তু বা ব্যক্তিক অন্যান্য বস্তু বা ব্যক্তিৰ পৰা পৃথককৈ বুজাবৰ বাবে মাত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু যি বিশিষ্ট পদে সেই বস্তু বা ব্যক্তি বিশেষৰ কোনো বিশেষ গুণৰ নিৰ্দেশ নিদিয়ে তেনে বিশিষ্ট পদক অৰ্থহীন বিশিষ্ট পদ বোলে। যেনে— ৰাছল, মানস, গুৱাহাটী, যোৰহাট আদি। অৰ্থহীন বিশিষ্ট পদবোৰক নামবাচক বিশেষ্য পদ বুলিও অভিহিত কৰা হয়। অৱশ্যে নামবাচক বিশিষ্ট পদবোৰ সাঁচাকৈয়ে অৰ্থহীন হয় নে নহয়— এই বিষয়ত তৰ্কবিজ্ঞানীসকলৰ মাজত মতভেদ আছে।

(ii) নিৰপেক্ষ পদ আৰু সাপেক্ষ পদ (Absolute and Relative Terms) :

যি পদৰ অৰ্থ বুজিবলৈ হ’লে আন পদৰ সহায় ল’বলগীয়া নহয় তাক নিৰপেক্ষ পদ বোলে। যেনে— মানুহ, গৰু, কিতাপ, বিদ্যালয় ইত্যাদি।

আনহাতে যি পদৰ অৰ্থ আন কোনো পদৰ সহায়তহে বুজিব পাৰি, নহ’লে পদটো অৰ্থহীন

হৈ পৰে, তাক সাপেক্ষ পদ বোলে। যেনে— পিতা-পুত্ৰ, গুৰু-শিষ্য, শিক্ষক-ছাত্ৰ ইত্যাদি। এই পদবোৰৰ ক্ষেত্ৰত দুটা পদ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল হয়। এটাৰ লগত আনটোৰ সম্বন্ধৰ যোগেদিয়েই পদ দুটাৰ অৰ্থ বুজা যায়।

(iii) লক্ষণাৰ্থক আৰু অলক্ষণাৰ্থক পদ (Connotative and Non-connotative terms) :

যি পদে কোনো বস্তু বা বস্তুসমূহক নিৰ্দেশ কৰাৰ উপৰিও সেই বস্তু বা বস্তুসমূহৰ মাজত থকা সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণকো নিৰ্দেশ কৰে, তাক লক্ষণাৰ্থক পদ বোলে। অৰ্থাৎ যি পদৰ বাচ্যাৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থ দুয়োটাই থাকে, সেই পদকে লক্ষণাৰ্থক পদ বোলে। যেনে— ‘মানুহ’। কাৰণ ‘মানুহ’ পদৰ বাচ্যাৰ্থ হ’ল ‘সকলো মানুহ’ আৰু লক্ষণাৰ্থ হ’ল ‘প্ৰাণীবৃত্তি আৰু বুদ্ধিবৃত্তি’।

আনহাতে, যি পদে অকল বস্তুকহে নিৰ্দেশ কৰে নাইবা অকল গুণ বা লক্ষণহে বুজায়; কিন্তু বস্তু আৰু গুণ উভয়কে নুবুজায়, তাক অলক্ষণাৰ্থক পদ বোলে। অৰ্থাৎ যি পদৰ অকল বাচ্যাৰ্থ আছে, কিন্তু লক্ষণাৰ্থ নাই, নাইবা যি পদৰ অকল লক্ষণাৰ্থ আছে কিন্তু বাচ্যাৰ্থ নাই তেনে পদক অলক্ষণাৰ্থক পদ বোলে। যেনে— যদু, মধু, চেন্নাই, যোৰহাট আদি পদবোৰে একো একোটা বস্তুৰ নিৰ্দেশ দিয়ে আৰু নম্ৰতা, শুভ্ৰতা আদি পদে একো একোটা গুণক বুজায়। তৰ্কবিদ মিলৰ ভাষাত ক’বলৈ হ’লে অলক্ষণাৰ্থক পদে কেৱল গুণীক ব্যক্ত কৰে বা কেৱল গুণ সূচিত কৰে।

লক্ষণাৰ্থক পদে গুণীক নিৰ্দেশ কৰাৰ লগতে

গুণকো ব্যক্ত কৰে। কিন্তু অলক্ষণার্থক পদে কেৱল গুণীক ব্যক্ত কৰে নাইবা কেৱল গুণ সূচীত কৰে। দুয়োটাকে নহয়।

কিন্তু ওৱেল্টনৰ (Walton) মতে, যি পদৰ কেৱল বাচ্যার্থ আছে অর্থাৎ যি পদে কেৱল কোনো বস্তুৰহে নিৰ্দেশ দিয়ে, তাক অলক্ষণার্থক পদ বোলে। অলক্ষণার্থক পদৰ কোনো লক্ষণার্থ নাই। ই কোনো লক্ষণার্থ বা গুণ নুবুজায়।

আন কিছুমানৰ মতে, যি পদৰ বাচ্যার্থ আছে, লক্ষণার্থ নাই তাক অলক্ষণার্থক পদ বোলে। কিন্তু যি পদৰ লক্ষণার্থ আছে, বাচ্যার্থ নাই তাক অলক্ষণার্থক বুলি ক'ব নোৱাৰি। তেওঁলোকে মিলৰ মতবাদৰ সঠিক ব্যাখ্যা হোৱা নাই বুলি ভাবে।

মিলৰ মতে, লক্ষণার্থক পদ চাৰি প্ৰকাৰৰ আৰু অলক্ষণার্থক পদ দুই প্ৰকাৰৰ।

লক্ষণার্থক পদ :

(1) বিশেষণীয় পদ; যেনে— ধাৰ্মিক, দীঘল, সাধু।

(2) বস্তুবাচক সামান্য পদ; যেনে— মানুহ, কুকুৰ।

(3) গুণবাচক সামান্য পদ; যেনে— বৰ্ণ, গুণ।

(4) অর্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ; যেনে— পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ শৃংগ, অসমৰ বৰ্তমান শিক্ষামন্ত্ৰী।

মিলে উল্লেখ কৰা এই চাৰি প্ৰকাৰৰ লক্ষণার্থক পদক আন আন তৰ্কবিজ্ঞানীসকলে মাথোন দুই প্ৰকাৰতে সামৰি লয়। এই দুই প্ৰকাৰৰ লক্ষণার্থক পদ হৈছে—

(1) সকলো সামান্য পদ।

(2) অর্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ।

অলক্ষণার্থক পদ :

(1) গুণবাচক বিশিষ্ট পদ; যেনে— শুভ্ৰতা।

(2) নামবাচক বিশেষ্য পদ; যেনে— ৰাছল, মানস।

পাঠৰ মূলকথা :

- ❖ যি শব্দ বা শব্দ সমষ্টি আন কোনো শব্দৰ সহায় নোলোৱাকৈ নিজে নিজে কোনো বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয় ৰূপে ব্যৱহৃত হয় তাকে পদ বোলে।
- ❖ সকলো পদেই শব্দ বা শব্দ সমষ্টি; কিন্তু সকলো শব্দ বা শব্দ সমষ্টি পদ নহয়।
- ❖ কোনো এটা পদে যি বস্তু বা বস্তুসমূহক নিৰ্দেশ কৰে সেয়ে পদটোৰ বাচ্যার্থ। সেই বস্তু বা বস্তুসমূহৰ মাজত থকা যি সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণ বা গুণীৱলীক নিৰ্দেশ কৰে সেয়ে পদটোৰ লক্ষণার্থ।
- ❖ পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ সম্বন্ধ বিপৰীতমুখী।
- ❖ বিভিন্ন নীতি অনুসৰি পদবোৰক বিভিন্ন শ্ৰেণীত কৰা হয়। (1) বিশিষ্ট আৰু সামান্য পদ, (2) নিৰপেক্ষ আৰু সাপেক্ষ পদ, (3) লক্ষণার্থক আৰু অলক্ষণার্থক পদ আদি।

অনুশীলনী

1. শুদ্ধ উত্তৰ দিয়া :

- (a) পদৰ বাচ্যার্থই বস্তুৰ গুণ/ সংখ্যা বুজায়।
- (b) অলক্ষণার্থক পদৰ কেৱল বাচ্যার্থ আছে/

- লক্ষণাৰ্থ নাই/ বাচ্যার্থ নাই/ বাচ্যার্থ বা
লক্ষণাৰ্থ আছে।
- (c) পদৰ লক্ষণাৰ্থই গুণক/ বস্তুক বুজায়।
(d) যি পদৰ কেৱল লক্ষণাৰ্থ থাকে, তাক
লক্ষণাৰ্থক/ অলক্ষণাৰ্থক পদ বোলে।
(e) পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ পৰিৱৰ্তন
একেমুখী/ বিপৰীতমুখী।
2. সংজ্ঞা দিয়া :
- (a) পদ।
(b) সামান্য পদ।
(c) বিশিষ্ট পদ।
(d) অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ।
(e) পদৰ বাচ্যার্থ।
(f) পদৰ লক্ষণাৰ্থ।
(g) লক্ষণাৰ্থক পদ।
- (h) অলক্ষণাৰ্থক পদ।
3. উদাহৰণ দিয়া :
- (a) সামান্য পদ।
(b) বিশিষ্ট পদ।
(c) অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ।
4. পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰা :
- (i) শব্দ আৰু পদ।
(ii) লক্ষণাৰ্থক আৰু অলক্ষণাৰ্থক পদ।
(iii) বিশিষ্ট আৰু সামান্য পদ।
(iv) বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণাৰ্থ।
5. 'সকলো পদেই শব্দ কিন্তু যিকোনো শব্দ পদ
নহয়'— আলোচনা কৰা।
6. 'পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ সম্বন্ধ
বিপৰীতমুখী' পৰিৱৰ্তনৰ সম্বন্ধ আলোচনা
কৰা।

* * *

দ্বিতীয় অধ্যায়

বচন

(Proposition)

2.2.1 বচন :

বচনৰ সংজ্ঞা, গঠন, গুণ, পৰিমাণ, সম্বন্ধ আৰু নিশ্চয়তা অনুসৰি বচনৰ পৌৰাণিক শ্ৰেণীবিভাগ, বচনৰ চতুৰ্গণীয় শ্ৰেণীবিভাগজন। Definition of proposition, structure of proposition, classification of proposition according to quality, quantity, relation and modality. Four fold scheme of proposition— A, E, I, O.

তৰ্কবিজ্ঞানক সাধাৰণতে অনুমানৰ বিজ্ঞান বুলি অভিহিত কৰা হয়। যুক্তি বা অনুমানেই তৰ্কবিজ্ঞানৰ মুখ্য আলোচ্য বিষয়। যুক্তি বা অনুমানৰ বিষয়ে জানিবলৈ যোৱাৰ আগতে কিছুমান আনুষংগিক বিষয় যেনে— বচন, বচনৰ সংজ্ঞা, ইয়াৰ বিভিন্ন অংশ আদিৰ বিষয়েও জানি লোৱা দৰকাৰ। যিহেতু এই আনুষংগিক বিষয়বোৰ অনুমান বা যুক্তিৰ লগত জড়িত হৈ আছে সেয়েহে এইবোৰৰ স্পষ্ট ধাৰণা অবিহনে অনুমান অসম্ভৱ হৈ পৰে।

অৱধাৰণ আৰু বচন (Judgement and Proposition) :

দুটা প্ৰত্যয় বা ধাৰণাৰ মাজত এটা সম্বন্ধ স্থাপন কৰাৰ মানসিক প্ৰক্ৰিয়াক অৱধাৰণ বোলে।

অৱধাৰণ এটা মানসিক প্ৰক্ৰিয়া। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা প্ৰত্যয় বা ধাৰণাৰ (ideas or concepts) মাজত সম্বন্ধ স্থাপন কৰা হয়। যেনে— ‘সকলো কাউৰী হয় ক’লা’, ‘কোনো মানুহ নহয় পূৰ্ণ’। ইয়াত প্ৰথমটোৰ ক্ষেত্ৰত ‘কাউৰী’ আৰু ‘ক’লা’ এই দুটা ধাৰণাৰ মাজত এটা সম্বন্ধ স্থাপন কৰা হৈছে অৰ্থাৎ ‘ক’লা’ এই গুণটোক সকলো কাউৰীৰ ক্ষেত্ৰত স্বীকাৰ কৰা হৈছে আৰু দ্বিতীয়টোৰ ক্ষেত্ৰত ‘মানুহ’ আৰু ‘পূৰ্ণতা’ এই দুটা ধাৰণাৰ মাজত সম্বন্ধ স্থাপন কৰা হৈছে। অৰ্থাৎ সকলো মানুহ সম্পৰ্কে পূৰ্ণতা গুণটোক অস্বীকাৰ কৰা হৈছে।

গতিকে দুটা ধাৰণা বা প্ৰত্যয়ৰ মাজত সম্বন্ধ স্থাপন অৰ্থাৎ এটা ধাৰণাক আনটো ধাৰণা সম্বন্ধে স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰাৰ মানসিক প্ৰক্ৰিয়াই অৱধাৰণ। অৱধাৰণ যেতিয়া ভাষাৰ জৰিয়তে প্ৰকাশিত হয় তেতিয়া তাক বচন বোলে।

2.2.3 বচনৰ সংজ্ঞা (Definition of Proposition) :

পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞান বুলিলে ঘাইকৈ আমি এৰিষ্টটল আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলৰ তৰ্কবিজ্ঞানমূলক চিন্তা পদ্ধতি আৰু নীতি-

নিয়মসমূহৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত তৰ্কশাস্ত্ৰকে বুজো।
পৰস্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানীসকলৰ মতে, বচন হ'ল
দুটা পদৰ মাজৰ এক সম্বন্ধৰ উক্তি।

প্ৰত্যেক বচনতে তিনিটা অংশ থাকে। দুটা পদ
আৰু এই পদ দুটাৰ মাজত থকা সম্বন্ধসূচক চিন।
বচনৰ এই অংশ তিনিটাক যথাক্ৰমে উদ্দেশ্য,
সংযোজক আৰু বিধেয় বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে—
'গাখীৰ হয় বগা'। ইয়াত গাখীৰ আৰু বগা এই
পদ দুটাৰ মাজত থকা সম্বন্ধটোক উল্লেখ কৰা
হৈছে।

2.2.3 বচনৰ গঠন (Structure of Proposition) :

বচন এটা গঠন কৰিবলৈ হ'লে তিনিটা অংশৰ
প্ৰয়োজন হয়। উদ্দেশ্য, সংযোজক আৰু বিধেয়।
উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় এই অংশ দুটাক পদ বুলি
কোৱা হয় কিয়নো পদ হ'বলৈ হ'লে বচনত
উদ্দেশ্য বা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হ'বই লাগিব।
আনহাতে, সংযোজক পদ হ'ব নোৱাৰে কাৰণ
সংযোজক কেতিয়াও বচনত উদ্দেশ্য বা বিধেয়ৰূপে
ব্যৱহৃত নহয়। সংযোজক হ'ল পদ দুটাৰ মাজৰ
সম্বন্ধ উল্লেখ কৰা শব্দ বা চিন।

উদ্দেশ্য (Subject) : বচনৰ যি অংশটোৱে
কাৰোবাৰ বিষয়ে কোৱা কথাৰ নিৰ্দেশ কৰে তাক
উদ্দেশ্য বোলে। অৰ্থাৎ বচনত যি পদ সম্পৰ্কে
স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক উদ্দেশ্য
বোলে।

বিধেয় (Predicate) : বচনৰ যি অংশটোৱে
উদ্দেশ্য সম্বন্ধে নিৰ্দেশ কৰে তাক বিধেয় বোলে।

অৰ্থাৎ বচনত উদ্দেশ্য সম্পৰ্কে যি স্বীকাৰ বা
অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক বিধেয় বোলে।

সংযোজক (Copula) : যি শব্দই বচনত
উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সম্বন্ধটো স্থাপন কৰে তাক
সংযোজক বোলে। অৰ্থাৎ সংযোজক হ'ল পদ
দুটাৰ মাজৰ সম্বন্ধসূচক চিন। উদাহৰণ স্বৰূপে—

(1) কিছুমান মানুহ হয় জ্ঞানী।

(2) কিছুমান মানুহ নহয় জ্ঞানী।

প্ৰথম উদাহৰণটোত মানুহৰ বিষয়ে কোৱা
হৈছে, গতিকে বচনটোত ই উদ্দেশ্য পদ। 'জ্ঞানী'
বিধেয় পদ কাৰণ উদ্দেশ্য পদ 'কিছুমান মানুহ'
সম্পৰ্কে জ্ঞানীৰ কথা স্বীকাৰ কৰা হৈছে। 'হয়'
সংযোজক কাৰণ 'হয়' শব্দটোৱে মানুহ আৰু
জ্ঞানীৰ মাজত এক সদৰ্থক সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিছে।

দ্বিতীয় উদাহৰণটোত 'মানুহ'ৰ বিষয়ে কোৱা
হৈছে। গতিকে বচনটোত ই উদ্দেশ্য পদ। 'জ্ঞানী'
বিধেয় পদ কাৰণ উদ্দেশ্য পদ 'কিছুমান মানুহ'
সম্পৰ্কে 'জ্ঞানী' এই বিধেয় পদটোক অস্বীকাৰ
কৰা হৈছে। 'নহয়' সংযোজক। 'নহয়' শব্দটোৱে
কিছুমান মানুহ আৰু জ্ঞানীৰ মাজত এক নঞৰ্থক
সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিছে।

2.2.4 সংযোজকৰ স্বৰূপ (Nature of Copula) :

বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় পদ দুটাৰ মাজৰ
সম্বন্ধ স্থাপন কৰা শব্দটোক সংযোজক বোলে।

তৰ্কবিজ্ঞানত সংযোজকৰ ভূমিকা অতি
গুৰুত্বপূৰ্ণ। সংযোজকৰ স্বৰূপ প্ৰসংগত
তৰ্কবিদসকলে মত পোষণ কৰে যে কেৱল ভূ-

ধাতুহে বচনত সংযোজক হিচাপে ব্যৱহাৰ হ'ব পাৰে। অন্য কোনো ধাতু বা ক্ৰিয়া হ'ব নোৱাৰে। অকল ভূ-ধাতুৱেহে পদ দুটাৰ মাজত থকা সম্বন্ধক স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। যিহেতু আন ধাতুবোৰ প্ৰায় ক্ষেত্ৰতে বিধেয়ৰ লগত সংযুক্ত হৈ থাকে সেয়েহে পদ দুটাৰ মাজত থকা সম্বন্ধক আন ধাতুবোৰে স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। গতিকে অকল ভূ-ধাতুহে এই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকাত সমৰ্থ হয়। বিভিন্ন কালত 'ভূ' ধাতুৰ বিভিন্ন ৰূপ পোৱা যায়। বৰ্তমান কালত 'হও', 'হোৱা', 'হয়', অতীত কালত 'হৈছিলো', 'হৈছিল' আৰু ভৱিষ্যত কালত 'হম', 'হ'বা', 'হ'ব'। কাল সম্পৰ্কে যদিও বিভিন্ন দাৰ্শনিকৰ মাজত মতানৈক্য থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়, সংযোজক কিন্তু বৰ্তমান কালৰ হোৱা উচিত কাৰণ বচন এটা অতীত কালত থাকিলেও আমি বৰ্তমান সময়তহে তাক প্ৰকাশ কৰিছো। যদি সংযোজকটোক বৰ্তমান কালত ৰাখো তেতিয়াহে বচনৰ কালৰ এক সত্যতা সংৰক্ষিত হ'ব। বচন অতীতত কালৰে হওক বা ভৱিষ্যৎ কালৰে হওক আমি তাক তৰ্কশাস্ত্ৰসম্মত বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিলে বচনটোৰ কালক তাত ৰাখিব লাগে। উদাহৰণ স্বৰূপে, 'শ্ৰীকৃষ্ণ বসুদেৱৰ পুত্ৰ আছিল'। অতীত কালৰ এই বচনটো আমি তৰ্কবিজ্ঞানসম্মত বচনলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিলে এনেকুৱা হ'ব— 'শ্ৰীকৃষ্ণ হয় এনে এজন যি বসুদেৱৰ পুত্ৰ আছিল'। 'লীনা কাইলৈ স্কুললৈ যাব'। ভৱিষ্যৎ কালৰ এই বচনটো তৰ্কশাস্ত্ৰসম্মত ৰূপত এনেকুৱা হ'ব— 'লীনা হয় এনে যি কাইলৈ স্কুললৈ যাব'। বচনৰ সংযোজকটো

সদৰ্থকো হ'ব পাৰে, নএৰ্থকো হ'ব পাৰে। সংযোজকৰ সদৰ্থকতা আৰু নএৰ্থকতাই বচনটো সদৰ্থক হ'বনে নএৰ্থক হ'ব তাক নিৰ্ণয় কৰে। সংযোজক সদৰ্থক হ'লে বচনটো সদৰ্থক আৰু সংযোজক নএৰ্থক হ'লে বচনটো নএৰ্থক হ'ব।

কেতিয়াবা বচনত সংযোজকটো উহ্য থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। 'পৃথিৱীখন ঘূৰণীয়া' এই বচনটোত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সংযোগকাৰী শব্দটো উপস্থিত থকা নাই। তৰ্কবিজ্ঞানসম্মত ৰূপত সজালে এই বচনটোৰ আকাৰ হ'ব 'পৃথিৱীখন হয় ঘূৰণীয়া'। আকৌ কেতিয়াবা বচনটো ক্ৰম অনুযায়ী নাথাকে। উদাহৰণ স্বৰূপে 'তেওঁ সাধু নহয়'। 'তেওঁ সাধু নহয়' এই বচনটোক আমি সত্য বুলি ক'ব নোৱাৰো। কিয়নো বচনৰ নিয়ম অনুযায়ী সংযোজকটো সদায় পদ দুটাৰ মাজতহে থাকিব লাগে। কিন্তু দেখা গৈছে যে সংযোজকটো পদ দুটাৰ পিছতহে আছে। সেয়েহে বচনটো তৰ্কশাস্ত্ৰসম্মত ৰূপত হ'ব 'তেওঁ নহয় সাধু'।

সংক্ষেপে সংযোজকৰ প্ৰকৃতি উল্লেখ কৰা হ'ল—

- (i) সংযোজক পদ নহয়। দুটা পদৰ মাজত থকা এক সম্বন্ধ সূচক চিন মাত্ৰ।
- (ii) সংযোজক সদায় ভূ-ধাতুৰেহে হ'ব লাগে।
- (iii) ভূ-ধাতুৰো কেৱল নিত্য বৰ্তমান কালৰ ৰূপহে সংযোজক হিচাপে ব্যৱহাৰ হ'ব পাৰে।
- (iv) সংযোজক সদৰ্থকো হ'ব পাৰে, নএৰ্থকো হ'ব পাৰে।
- (v) তৰ্কবিজ্ঞানসম্মত বচনত 'সংযোজক'টো

স্পষ্টভাৱে আৰু ক্ৰম অনুযায়ী প্ৰকাশিত হ'ব লাগে।

2.2.5 বাক্য আৰু বচন (Sentence and Proposition) :

এক বা একাধিক শব্দ লগ লাগি কোনো অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিলে তাক বাক্য বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে— 'ল'ৰাজন মেধাৱী', 'সীতাই গান গায়', 'মই স্কুললৈ নাযাওঁ' ইত্যাদি। কেতিয়াবা এটা শব্দৰেও গঠিত বাক্যই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। যেনে— যোৱা, আহা ইত্যাদি। এনেধৰণৰ বাক্যতে সাধাৰণতে উদ্দেশ্যটো উহ্য থাকে। আচলতে বাক্যটো এনেধৰণৰ হ'ব লাগে 'তুমি যোৱা' বা 'কোনোবা এজন যোৱা'/'তুমি অহা' বা 'কোনোবা এজন অহা'।

আমি সচৰাচৰ যিবোৰ বাক্য ব্যৱহাৰ কৰো তাক স্পষ্ট আৰু প্ৰমাণযোগ্য কৰিবৰ বাবে তৰ্কবিজ্ঞানত এটি বিশেষ ৰূপ দি লও যাক বচন বুলি কোৱা হয়।

যদিও বাক্য আৰু বচন দেখাত একেই যেন লাগে, তথাপিও কিন্তু সিহঁতৰ মাজত কিছুমান বিষয়ত পাৰ্থক্য থকা পৰিলক্ষিত হয়।

(1) বচনত তিনিটা অংশ থাকে। উদ্দেশ্য, সংযোজক আৰু বিধেয়। আনহাতে, বাক্যৰ ভাগ দুটা— উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়।

(2) সকলোবোৰ বচনেই বাক্য হ'ব পাৰে কিন্তু সকলোবোৰ বাক্যই বচন হ'ব নোৱাৰে। ব্যাকৰণৰ বাক্য বৰ্ণনামূলক, ভাববোধক, ইচ্ছাবোধক, আদেশসূচক, প্ৰশ্নবোধক হ'ব পাৰে।

বচনত কিন্তু অকল বৰ্ণনামূলক বাক্যহে ব্যৱহৃত হয়। যদিও কিছুমান বাক্যক বচনৰ সৰলীকৰণ নিয়মেৰে তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰা হয়। তথাপিও কিন্তু সকলো বাক্যই বচন হ'ব নোৱাৰে।

(3) বচন সদায় সঁচা বা মিছা হ'ব পাৰে। সত্যতা আৰু মিথ্যাভূই হৈছে বচনৰ ধৰ্ম। বাক্যৰ ক্ষেত্ৰত কিন্তু সঁচা-মিছাৰ প্ৰশ্ন নাহে; কিয়নো প্ৰশ্নবোধক, আদেশসূচক, ভাববোধক আদি বাক্যবোৰক সঁচা বা মিছা বুলি অভিহিত কৰা নহয়।

(4) বাক্যৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট আকাৰ নাই। কিন্তু বচন সদায় তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত নিৰ্দিষ্ট (A, E, I, O) যিকোনো এটা ৰূপত থাকিবই লাগিব।

(5) বচন যিকোনো কালত থাকিব নোৱাৰে। কেৱল বৰ্তমান কালতহে থাকিব লাগে। বাক্য কিন্তু অতীত, বৰ্তমান, ভৱিষ্যৎ যিকোনো কালত থাকিব পাৰে।

(6) বচনৰ সংযোজক সদায় 'ভূ'-ধাতুৰ নিত্য বৰ্তমান কালতহে থাকিব লাগে। বাক্য কিন্তু যিকোনো ধাতুৰ হ'ব পাৰে। তৰ্ক বিজ্ঞানত ঘাইকৈ 'বচন' শব্দটোৰহে ব্যৱহাৰ হয় বাক্য শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ নহয়।

2.2.6 বচনৰ শ্ৰেণী বিভাগ (Classification of Proposition)

পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ ফালৰ পৰা বচনক এৰিষ্টটল আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলে বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা বিভিন্ন ধৰণে ভাগ কৰিছে।

গুণ অনুসৰি (According to Quality) :

গুণ অনুসৰি বচনক দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে— (i) সদৰ্থক আৰু (ii) নঞৰ্থক।

(i) **সদৰ্থক বচন** : যি বচনত বিধেয় পদটোক উদ্দেশ্য পদ সম্পৰ্কে স্বীকাৰ কৰা হয় তাকে সদৰ্থক বচন বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে ‘সকলো কাউৰী হয় ক’লা’। ইয়াত ‘ক’লা’ক সকলো ‘কাউৰীৰ’ ক্ষেত্ৰত স্বীকাৰ কৰা হৈছে। ‘কিছুমান মানুহ হয় সাহসী’। ইয়াতো ‘সাহসী’ এই বিধেয় পদটোক কিছুমান ‘মানুহৰ’ ক্ষেত্ৰত স্বীকাৰ কৰা হৈছে। গতিকে ই সদৰ্থক বচন।

(ii) **নঞৰ্থক বচন** : যি বচনত বিধেয় পদটোক উদ্দেশ্য পদ সম্পৰ্কে অস্বীকাৰ কৰা হয় তাকে নঞৰ্থক বচন বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে ‘কোনো কাউৰী নহয় বগা’। ইয়াত ‘বগা’ এই বিধেয় পদটোক সকলো ‘কাউৰী’ৰ ক্ষেত্ৰত অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। ‘কিছুমান মানুহ নহয় সাহসী’। ইয়াতো ‘সাহসী’ক কিছুমান ‘মানুহৰ’ ক্ষেত্ৰত অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। গতিকে ই নঞৰ্থক বচন।

বচনৰ গুণ নিৰ্ণয় :

বচন এটা সদৰ্থক হ’বনে নঞৰ্থক হ’ব তাক নিৰ্ণয় কৰে একমাত্ৰ সংযোজকে। সেয়েহে সংযোজকটো যদি সদৰ্থক হয় তেন্তে বচনটো সদৰ্থক হ’ব আৰু যদি সংযোজকটো নঞৰ্থক হয় তেন্তে বচনটো নঞৰ্থক হ’ব। কেতিয়াবা দেখা যায় যে উদ্দেশ্য বা বিধেয়ৰ লগতো নঞৰ্থক চিন যুক্ত হৈ থাকে। কিন্তু সংযোজকটো যদি সদৰ্থক ৰূপত থাকে তেতিয়া বচনটোক সদৰ্থক বুলিয়ে ধৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ‘কিছুমান মানুহ হয়

অসাধু’, ‘অসাধু ব্যক্তি হয় সন্দেহজনক’। প্ৰথমটোত যদিও বিধেয়ৰ লগত নঞৰ্থক চিন যুক্ত হৈ আছে আচলতে বচনটো সদৰ্থক। কিয়নো ‘হয়’ সদৰ্থক সংযোজক। ঠিক তেনেদৰে দ্বিতীয়টোত উদ্দেশ্যৰ লগত নঞৰ্থক চিন যুক্ত হৈ থাকিলেও বচনটো সদৰ্থক বুলিয়ে ধৰি লোৱা হয়।

পৰিমাণ অনুসৰি (According to Quantity) :

পৰিমাণ অনুসৰি বচনক দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে— (i) সামান্য বা সাৰ্বিক আৰু (ii) বিশেষ বচন।

(i) **সামান্য বা সাৰ্বিক বচন** : যি বচনত বিধেয়ক সমগ্ৰ উদ্দেশ্য সম্বন্ধে স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয়, তাক সাৰ্বিক বা সামান্য বচন বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ‘সকলো সাধু মানুহ হয় ধাৰ্মিক’, ‘কোনো মানুহ নহয় পূৰ্ণ’ ইত্যাদি। প্ৰথম উদাহৰণটোত ‘ধাৰ্মিক’ এই বিধেয় পদটোক সকলো ‘সাধু মানুহ’ৰ ক্ষেত্ৰত স্বীকাৰ কৰা হৈছে আৰু দ্বিতীয় উদাহৰণটোত ‘পূৰ্ণ’ বিধেয় পদটোক সকলো মানুহৰ ক্ষেত্ৰত অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। গতিকে দুয়োটা বচনেই সামান্য বচন।

যেতিয়া বচনৰ উদ্দেশ্যটো একক বাচক নিৰ্দিষ্ট পদ হয় তেতিয়াও বচন সামান্য হয়। যেনে— ‘হিমালয় হয় সৰ্বোচ্চ পৰ্বত’, ‘সূৰ্য পশ্চিম পিনে মাৰ যায়’ ইত্যাদি। এনে বাক্যবোৰত যদিও উদ্দেশ্যত এটাই মাথোন বস্তুক নিৰ্দেশ কৰিছে তথাপিও ই সামান্য বচন, কাৰণ উদ্দেশ্য পদৰ সমগ্ৰ বাচ্যাৰ্থক ইয়াত লোৱা হৈছে।

(ii) **বিশেষ বচন** : যি বচনত বিধেয়ক উদ্দেশ্য

পদৰ এটা অংশ সম্পৰ্কে বা কিছুমান হিচাপে স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয়, তাক বিশেষ বচন বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে, 'কিছুমান ছাত্ৰ হয় মেধাৱী', 'কিছুমান ছাত্ৰ নহয় বুদ্ধিমান' ইত্যাদি। প্ৰথম উদাহৰণটোত 'মেধাৱী' বিধেয় পদটোক কিছুমান 'ছাত্ৰৰ' ক্ষেত্ৰতহে স্বীকাৰ কৰা হৈছে। দ্বিতীয় উদাহৰণটোত 'বুদ্ধিমান' বিধেয় পদটোক কিছুমান 'ছাত্ৰৰ' ক্ষেত্ৰত অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। গতিকে উভয়ে বিশেষ বচন।

যদি বচনৰ উদ্দেশ্যটো অনিৰ্দিষ্ট হয় তেতিয়া ই বিশেষ বচন হয়। 'কোনো কোনো মানুহ সৎ' ইয়াত উদ্দেশ্যটো অনিৰ্দিষ্ট; গতিকে ই বিশেষ বচন। সাধাৰণতে সকলো, যিকোনো, সমগ্ৰ, প্ৰত্যেক আদি শব্দবোৰ যদি বচনৰ উদ্দেশ্যৰ লগত যুক্ত হৈ থাকে তেতিয়া তেনে বচনক সাৰ্বিক সদৰ্থক বচনৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। সাৰ্বিক নঞৰ্থক বুজাবলৈ 'কোনো' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অৱশ্যে 'সকলো' শব্দটো নঞৰ্থক বচনত যদি ব্যৱহাৰ কৰো তেতিয়া ই বিশেষ বচন হয়। যেনে— 'সকলো মানুহ বুধিয়ক নহয়'। এই বচনটোৱে আচলতে কিছুমান মানুহ যে বুধিয়ক নহয় তাৰ অৰ্থহে প্ৰকাশ কৰিছে।

বচনত বিধেয় পদ উদ্দেশ্য পদৰ সমগ্ৰ বাচ্যাৰ্থৰ ক্ষেত্ৰত যদি প্ৰয়োগ কৰা হয় তেতিয়া বচনটো সাৰ্বিক বা সামান্য আৰু কিছুমান বা আংশিক বাচ্যাৰ্থৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰিলে বচনটো বিশেষ বচন হ'ব।

তৰ্কবিজ্ঞানত 'কিছুমান' শব্দৰ অৰ্থ (The meaning of the word 'Some' in

logic) :

তৰ্কবিজ্ঞানত 'কিছুমান' শব্দৰ অৰ্থ গুৰুত্বপূৰ্ণ। আমি যি অৰ্থত 'কিছুমান' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰো তৰ্কবিজ্ঞানত কিন্তু ইয়াৰ প্ৰয়োগ বেলেগে। কিছুমান বুলি ক'লে সাধাৰণতে আমি কোনো ধৰণৰ বস্তুৰ এটা সৰু অংশক বুজো। কিন্তু তৰ্কবিজ্ঞানত এই 'কিছুমান' শব্দটোৱে এটা অনিৰ্দিষ্ট পৰিমাণক বুজায়। এটা শ্ৰেণীত থকা 50 জন ছাত্ৰৰ ভিতৰত যদি 49 জন ছাত্ৰই বুদ্ধিমান হয় তেতিয়া 'কিছুমান' শব্দটো ব্যৱহৃত হ'ব আৰু যদি 50 জন ছাত্ৰৰ মাত্ৰ এজনো বুদ্ধিমান হয় তেতিয়াও 'কিছুমান' শব্দটোৱেই ব্যৱহৃত হ'ব।

ঠিক তেনেদৰে, এটা ফুটবল দলত থকা 11 জন খেলুৱৈৰ ভিতৰত যদি 10 জন পাৰ্গত হয় তেতিয়াও 'কিছুমান' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু যদি 11 জনৰ মাত্ৰ এজনো পাৰ্গত হয় তেতিয়াও তৰ্কবিজ্ঞানত 'কিছুমান' শব্দটোৱেই ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

সাধাৰণ অৰ্থত কোনো এটা শ্ৰেণীৰ কিছুমানৰ ক্ষেত্ৰত কোনো উক্তি প্ৰকাশ কৰিলে বুজা যায় যে শ্ৰেণীটোৰ আনবিলাকৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ বিপৰীতটো সত্য হয়। সাধাৰণতে, আমি কিছুমান মানুহ সাধু বুলি ক'লে আন মানুহ বিলাক যে সাধু নহয়, অসাধু হয় তাকহে বুজো। কিন্তু তৰ্কবিজ্ঞানত এইটো নুবুজায়। তৰ্কবিজ্ঞানত কিছুমান মানুহ সাধু বুলি ক'লে আন মানুহ বিলাক অসাধু হয় নে নহয় সেই সম্পৰ্কে একো নুবুজায়। 'কিছুমান' বুলিলে সাধাৰণ অৰ্থত, কেৱল কিছুমানকে বুজা যায়। তৰ্কবিজ্ঞানত কিন্তু 'কিছুমান' শব্দটোৱে অন্তত

‘কিছুমান’ বা ‘অতি কমেও’ ‘কিছুমান’ক সূচায়। ‘কিছুমান’ মানে সকলো হ’ব পাৰে বা নহ’বও পাৰে। গতিকে ‘কিছুমান’ শব্দৰ প্ৰয়োগ ‘সকলো’ বা ‘সমগ্ৰ’ৰ প্ৰশ্নটো মুকলি কৰি ৰাখে।

সম্বন্ধ অনুসৰি (According to Relation) :

সম্বন্ধ অনুসৰি বচনক প্ৰধানত দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে— (i) নিৰপেক্ষ বচন আৰু (ii) সাপেক্ষ বচন।

(i) **নিৰপেক্ষ বচন** : যি বচনৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সম্বন্ধ কোনো চৰ্তৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে, তেনেকুৱা বচনক নিৰপেক্ষ বচন বোলে। অৰ্থাৎ নিৰপেক্ষ বচনৰ পদ দুটাৰ মাজৰ সম্বন্ধ চৰ্ত সাপেক্ষে নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ‘লতা মংগেছকাৰ হয় এগৰাকী সুগায়িকা’, ‘গোৱা হয় এখন পৰ্যটকৰ ঠাই’, ‘কিছুমান ফুল নহয় ৰঙা’ ইত্যাদি। উপৰোক্ত উদাহৰণ কেইটাত দেখা গৈছে যে বচন কেইটাত থকা উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সম্বন্ধ কোনো চৰ্তৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয়। ইয়াত, বিধেয় পদক উদ্দেশ্য পদ সম্পৰ্কে চৰ্তহীনভাৱে স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। গতিকে আটাইকেইটা নিৰপেক্ষ বচন।

(ii) **সাপেক্ষ বচন** : যি বচনৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সম্বন্ধ কোনো চৰ্তৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে তেনেকুৱা বচনক সাপেক্ষ বচন বোলে। অৰ্থাৎ সাপেক্ষ বচনৰ পদ দুটাৰ মাজৰ সম্বন্ধটো চৰ্তৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হয়। ই চৰ্তসাপেক্ষ বচন। উদাহৰণ স্বৰূপে— ‘যদি মানুহজন দয়ালু হয় নিশ্চয় ইয়াতলৈ আহিব আহিব’। ‘হয় তেওঁ

আমিষভোজী নহয় নিৰামিষভোজী’।

দুয়োটা উদাহৰণতে দেখা গৈছে যে উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সম্বন্ধ চৰ্তৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছে। পিছৰ অংশৰ সত্যতা আগৰ অংশৰ সত্যতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছে।

সাপেক্ষ বচনক আকৌ দুভাগত ভগোৱা হৈছে—

(a) সকল্পক বচন আৰু (b) বিকল্পক বচন।

(a) সকল্পক বচন (Hypothetical proposition) :

যি সাপেক্ষ বচনত চৰ্তটো ‘যদি’ বা ইয়াৰ সমাৰ্থক (একে অৰ্থৰ) কোনো শব্দৰ দ্বাৰা উল্লেখিত হয়, তেনেকুৱা বচনক সকল্পক বচন বোলে। সকল্পক বচনত দুটা অংশ থাকে। প্ৰথম অংশটোক পূৰ্বৱৰ্তী (Antecedent) আৰু পিছৰ অংশটোক পৰৱৰ্তী বা অনূৱতী (Consequent) অংশ বোলে। যদিও পৰৱৰ্তী অংশটোত মূল বক্তব্যটো থাকে, চৰ্তটোৰ উল্লেখ কিন্তু আগৰ অংশটোতহে থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে— ‘যদি মা আহে মই বজাৰলৈ যাম’, ‘যদি ল’ৰাজন পঢ়া-শুনাত ভাল হয় তেন্তে সি নিশ্চয় পাছ কৰিব’। এই বচন দুটাত চৰ্তকেইটাৰ স্পষ্ট উল্লেখ আছে। যিটো অংশত চৰ্তটোৰ উল্লেখ থাকে সেই অংশটো পূৰ্বৱৰ্তী আৰু যিটো অংশত মূল বক্তব্যটো থাকে সেই অংশটো পৰৱৰ্তী বা অনূৱতী। সেয়েহে, ‘যদি মা আহে’ বচনত এই অংশটো পূৰ্বৱৰ্তী আৰু ‘মই বজাৰলৈ যাম’ এই অংশটো পৰৱৰ্তী বা অনূৱতী।

সকল্পক বচনত চৰ্তটো সদায় বচনটোৰ প্ৰথম অংশটোত থাকিব লাগে। আৰু মূল বক্তব্যটোৰ

পিছৰ অংশটোত থাকিব লাগে। ধৰি লোৱা হওক, 'সি পাছ কৰিব যদি ল'ৰাজন পঢ়া-শুনাত ভাল হয়' এই বচনটো তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত হোৱা নাই। কিয়নো সকলক বচনৰ নিয়মানুসৰি চৰ্তটো আগত আৰু বক্তব্যটো পিছত থাকিব লাগে। কিন্তু উপৰোক্ত বচনটোত মূল বক্তব্যটো আগত আৰু চৰ্তটো পিছত থকাহে দেখা গৈছে। তৰ্কবিজ্ঞানসন্মতভাৱে প্ৰকাশ কৰিলে এনে হ'ব— 'যদি ল'ৰাজন পঢ়া-শুনাত ভাল হয় তেন্তে সি পাছ কৰিব'।

(b) বিকল্পক বচন (Disjunctive proposition) :

যি সাপেক্ষ বচনত চৰ্তটো স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰা নহয়, কিন্তু 'হয়-নহয়', 'নাইবা' আদি শব্দ প্ৰয়োগ কৰিলে বচনটোত বিকল্প চৰ্তকেইটাৰ কোনো এটা নিহিত থকাৰ ইংগিত পোৱা যায়, তেনেকুৱা বচনক বিকল্পক বচন বোলে।

বিকল্পক বচনৰো দুটা অংশ থাকে। তাৰে যদি এটা সত্য হয় আনটো সত্য হ'ব নোৱাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে— 'হয় মানুহজন এজন সৰবজান নহয় এজন ঠগ'।

এই বিকল্পক বচনটোত দেখা গৈছে যে চৰ্তটো স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰা হোৱা নাই। কোনটো সত্য কোনটো অসত্য সেইটো ভালদৰে প্ৰকাশ কৰা নাই। যদি মানুহজন সঁচাকৈয়ে এজন সৰবজান হয় তেন্তে ঠগ হ'ব নোৱাৰে; আৰু যদি ঠগ হয় তেন্তে সৰবজান হ'ব নোৱাৰে। গতিকে বিকল্পক বচনৰ অংশ দুটাৰ এটাৰ সত্যতা আনটোৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

সকলক বচনৰ গুণ নিৰ্ণয় :

সকলক বচনৰ দুটা অংশ থাকে। এটা পূৰ্বৱৰ্তী আৰু আনটো পৰৱৰ্তী। পৰৱৰ্তী অংশই সদায় পূৰ্বৱৰ্তী অংশৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। যিহেতু পৰৱৰ্তী অংশত মূল বক্তব্যটো থাকে সেয়েহে পৰৱৰ্তী অংশৰ গুণেই সেই সকলক বচনটোৰ গুণ হ'ব। উদাহৰণ স্বৰূপে, 'যদি তুমি মনোযোগেৰে পঢ়া তেন্তে পৰীক্ষাত প্ৰথম স্থান পাবা'। এই সকলক বচনটোত দেখা গৈছে যে 'পৰীক্ষাত প্ৰথম স্থান পাবা' এই মূল বক্তব্যটো সদৰ্থক। সেয়েহে বচনটোও সদৰ্থক। আকৌ 'যদি তুমি আহা তেন্তে মই নাযাওঁ, এই সকলক বচনটোত 'তেন্তে মই নাযাওঁ' এই পৰৱৰ্তী অংশটো যিহেতু নঞৰ্থক, বচনটোও নঞৰ্থকেই হ'ব। গতিকে সকলক বচনৰ পৰৱৰ্তী অংশ সদৰ্থক হ'লে বচনটো সকলক সদৰ্থক বচন আৰু নঞৰ্থক হ'লে বচনটো সকলক নঞৰ্থক বচন হ'ব।

সকলক বচনৰ পৰিমাণ নিৰ্ণয় :

সকলক বচনৰ পৰিমাণ সাধাৰণতে বচনটোৰ পূৰ্বৱৰ্তী অংশৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। অৰ্থাৎ সকলক বচনটো সামান্য হ'ব নে বিশেষ হ'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে একমাত্ৰ বচনটোৰ পূৰ্বৱৰ্তী অংশটো সামান্য নে বিশেষ তাৰ ওপৰতহে। যদি সকলক বচনৰ পৰৱৰ্তী অংশই সকলো ক্ষেত্ৰতে পূৰ্বৱৰ্তী অংশ অনুসৰণ কৰে তেনেহ'লে সকলক বচনটো সামান্য আৰু যদি কিছুমান ক্ষেত্ৰত বা অতি কমেও এটাৰ ক্ষেত্ৰত অনুসৰণ কৰে তেনেহ'লে সকলক বচনটো বিশেষ হ'ব।

উদাহৰণ স্বৰূপে— 'যদি সকলো মানুহ হয়

জ্ঞানী তেস্তে হৰিও হ'ব জ্ঞানী', 'যদি কিছুমান ছাত্ৰই পৰীক্ষাত ভাল নম্বৰ পায় তেস্তে শ্ৰেণীটোৰ সুনাম হ'ব'। উদাহৰণ দুটাৰ প্ৰথমটো সামান্য সকলক বচন আৰু দ্বিতীয়টো বিশেষ সকলক বচন।

বিকল্পক বচনৰ গুণ আৰু পৰিমাণ নিৰ্ণয় :

বিকল্পক বচন কেতিয়াও নঞৰ্থক হ'ব নোৱাৰে। ই সদায় সদৰ্থক। বিকল্পক মানে দুটাৰ এটা হোৱা। যিহেতু বিকল্পক বচনৰ কোনো নঞৰ্থক ৰূপ নাই সেয়েহে এনে বচনত গুণৰ পাৰ্থক্য স্বীকাৰ কৰা নহয়। পৰিমাণৰ দিশৰ পৰা বিকল্পক বচন সামান্য বা বিশেষ হ'ব পাৰে। 'সকলো', 'সমগ্ৰ' আদি শব্দৰে যদি বিকল্পক বচনটো আৰম্ভ হয় তেতিয়া ই সামান্য বচন হ'ব আৰু যদি 'কোনো কোনো', 'কিছুমান' আদি শব্দৰে বিকল্পক বচনটো আৰম্ভ হয় তেস্তে ই বিশেষ বচন হ'ব।

উদাহৰণ স্বৰূপে—

'সকলো মানুহ হয় মৰণশীল নহয় অমৰ' বচনটো বিকল্পক সামান্য বচন।

'কিছুমান মানুহ হয় জ্ঞানী নহয় অজ্ঞানী' বচনটো বিকল্পক বিশেষ বচন।

নিশ্চয়তা অনুসৰি (According to modality) :

নিশ্চয়তা অনুসৰি বচনক তিনি ভাগত ভগোৱা হৈছে— (i) অনিবাৰ্য (Necessary), (ii) বিৱৰণাত্মক (Assertory) আৰু (iii) সম্ভাৰ্য (Problematic)।

(i) অনিবাৰ্য (Necessary Proposition) :

যি বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজৰ সম্বন্ধ নিশ্চিতভাৱে জোৰ দি বুজোৱা হয়, তেনেকুৱা

বচনক অনিবাৰ্য বচন বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে—
'চতুৰ্ভুজৰ চাৰিটা কোণৰ সমষ্টি চাৰি সমকোণৰ সমান (360°)', 'পাঁচে পাঁচে মিলি দহ হ'বই' ইত্যাদি।

এনেধৰণৰ বচনকেইটাত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সম্বন্ধ নিশ্চিতভাৱে জোৰ দি বুজোৱা হৈছে; গতিকে এইবিলাক অনিবাৰ্য বচন।

(ii) বিৱৰণাত্মক বচন (Assertory Proposition) :

যি বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজৰ সম্বন্ধ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হয়, তেনেকুৱা বচনক বিৱৰণাত্মক বচন বোলে।

উদাহৰণ স্বৰূপে— 'কাউৰী হয় ক'লা', 'ৰাজহাঁহ হয় বগা' ইত্যাদি।

বিৱৰণাত্মক বচন অনিবাৰ্যভাৱে সত্য হ'ব নোৱাৰে। যিহেতু এনে বচনৰ সত্যতা আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে সেয়েহে কেতিয়াবা যদি ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম এটা মাত্ৰ বগা কাউৰী বা এটা ক'লা ৰাজহাঁহ দেখা যায় তেতিয়া গোটেই বচনটোৱেই অসত্য হৈ যাব।

(iii) সম্ভাৰ্য বচন (Problematic Proposition) :

যি বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজত থকা সম্বন্ধটো মাত্ৰ সম্ভৱনামূলক, অৰ্থাৎ হ'বও পাৰে নহ'বও পাৰে, তেনেকুৱা বচনক সম্ভাৰ্য বচন বোলে।

উদাহৰণ স্বৰূপে—

'ল'ৰাজন বদমাচ হ'ব পাৰে'

'ৰামানুজে পৰীক্ষাত প্ৰথম স্থান পাব পাৰে'

ইত্যাদি।

যিহেতু এনেধৰণৰ বচনত নিশ্চয়তাৰ মাত্ৰা অতিকম, সেয়েহে ইয়াৰ বিপৰীতটোও সম্ভৱ হ'ব পাৰে।

2.2.7 বচনৰ চতুৰ্ভুজীয় শ্ৰেণীবিভাগ (Four Fold Scheme of Proposition) :

আমি আগতে পাই আহিছো যে গুণ অনুসৰি বচনক সদৰ্থক আৰু নঞৰ্থক এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি আৰু পৰিমাণ অনুসৰি বচনক সামান্য আৰু বিশেষ এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। সাৰ্বিক বা সামান্য বচন সদৰ্থকো হ'ব পাৰে নঞৰ্থকো হ'ব পাৰে। ঠিক তেনেদৰে বিশেষ বচনো সদৰ্থকো হ'ব পাৰে নঞৰ্থকো হ'ব পাৰে। গতিকে গুণ আৰু পৰিমাণৰ মিশ্ৰনীতি অনুসৰি অৰ্থাৎ গুণগত আৰু পৰিমাণগত উভয় দিশৰ পৰা বচনক চাৰি ভাগত ভগোৱা হৈছে।

যেনে— সাৰ্বিক বা সামান্য সদৰ্থক, সাৰ্বিক বা সামান্য নঞৰ্থক, বিশেষ সদৰ্থক, বিশেষ নঞৰ্থক।

(1) সামান্য সদৰ্থক বচন : যি বচনত বিধেয় পদক সমগ্ৰ উদ্দেশ্য পদ সম্পৰ্কে অৰ্থাৎ উদ্দেশ্য পদৰ দ্বাৰা সূচিত প্ৰত্যেকৰ ক্ষেত্ৰতেই স্বীকাৰ কৰা হয় তাক সামান্য সদৰ্থক বচন বোলে।

যেনে— সকলো মানুহ হয় মৰণশীল।

(2) সামান্য নঞৰ্থক বচন : যি বচনত বিধেয় পদক সমগ্ৰ উদ্দেশ্য পদ সম্পৰ্কে অৰ্থাৎ উদ্দেশ্য পদৰ দ্বাৰা সূচিত প্ৰত্যেকৰ ক্ষেত্ৰতেই অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক সামান্য নঞৰ্থক বচন বোলে।

যেনে— কোনো মানুহ নহয় পূৰ্ণ।

(3) বিশেষ সদৰ্থক বচন : যি বচনত বিধেয় পদক উদ্দেশ্য পদৰ এটা অংশ অৰ্থাৎ উদ্দেশ্য পদৰ দ্বাৰা সূচিত কিছুমানৰ ক্ষেত্ৰতেই স্বীকাৰ কৰা হয় তাক বিশেষ সদৰ্থক বচন বোলে।

যেনে— কিছুমান মানুহ হয় জ্ঞানী।

(1) বিশেষ নঞৰ্থক : যি বচনত বিধেয় পদক উদ্দেশ্য পদৰ এটা অংশ অৰ্থাৎ উদ্দেশ্য পদৰ দ্বাৰা সূচিত কিছুমানৰ ক্ষেত্ৰতেই অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক বিশেষ নঞৰ্থক বচন বোলে।

যেনে— কিছুমান মানুহ নহয় সাধু।

আলোচনাৰ সুবিধাৰ বাবে এই চাৰি প্ৰকাৰ বচনক সংক্ষেপে A, E, I আৰু O এই চাৰিটা সাংকেতিক চিনেৰে প্ৰকাশ কৰা হয়। সাৰ্বিক সদৰ্থক বচন বুজাবলৈ 'A' সাৰ্বিক নঞৰ্থক বচন বুজাবলৈ 'E' বিশেষ সদৰ্থক বচন বুজাবলৈ 'I' আৰু বিশেষ নঞৰ্থক বচন বুজাবলৈ 'O' প্ৰতীক ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

মিশ্ৰনীতি (গুণ + পৰিমাণ) অনুসৰি

(1) সাৰ্বিক সদৰ্থক (A)

সকলো S হয় P

(2) সাৰ্বিক নঞৰ্থক (E)

কোনো S নহয় P

(3) বিশেষ সদৰ্থক (I)

কিছুমান S হয় P

(4) বিশেষ নঞৰ্থক (O)

কিছুমান S নহয় P

ইয়াত উদ্দেশ্যক সংক্ষেপে S আৰু বিধেয়ক P ৰে বুজোৱা হৈছে।

ছাত্র-ছাত্রীৰ বাবে কৰ্মসূচী

- (1) প্রত্যয় আৰু অৱধাৰণৰ বিষয়ে শিকিলা। এতিয়া কেইটামান প্রত্যয় মনতে সংযোগ কৰি অৱধাৰণ গঠন কৰা।
- (1) সচৰাচৰ ব্যৱহাৰ কৰা 12 টা বাক্য গুণ, পৰিমাণ, সম্বন্ধ আৰু তাৎপৰ্য অনুযায়ী বাচি উলিওৱা।
- (1) বৰ্ণনামূলক বচনৰ বিষয়ে জানিলা। এতিয়া তোমাৰ অভিজ্ঞতাত পোৱা বৰ্ণনামূলক বচনৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

পাঠৰ মূলকথা :

প্রত্যয় বুলিলে এটা সামান্য বা সাধাৰণ ধাৰণাক বুজা যায়। দুটা প্রত্যয় যেতিয়া মনতে পৰস্পৰক তুলনা কৰি সংযোগ কৰা হয় তেতিয়াই অৱধাৰণ গঠিত হয়। আনহাতে, ইয়াৰ পৰিণামটোকো অৱধাৰণ বুলি জনা যায়। তৰ্কবিজ্ঞানত কিন্তু ‘পৰিণাম’ অৰ্থতহে ‘অৱধাৰণ’ শব্দটো ব্যৱহৃত হয়। অৱধাৰণক ভাষাৰ মাধ্যমেৰে প্ৰকাশ কৰিলে ই বচন হিচাপে পৰিগণিত হয়।

বচন : বচন হ’ল দুটা পদৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ উক্তি। বচনত তিনিটা অংশ পোৱা যায়। উদ্দেশ্য, সংযোজক আৰু বিধেয়। উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় দুয়োটাই পদ কিন্তু সংযোজক পদ হ’ব নোৱাৰে। সংযোজক হ’ল পদ দুটাৰ মাজৰ সম্বন্ধসূচক চিন।

বচনত যাৰ বিষয়ে কোৱা হয় তাক উদ্দেশ্য, উদ্দেশ্যৰ বিষয়ে যি কোৱা হয় তাক বিধেয় বোলে। উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজৰ সম্বন্ধ বুজোৱা চিন বা শব্দক সংযোজক বোলে।

সংযোজক অকল ভূ-খাতুৰ নিত্য বৰ্তমান কালৰহে হ’ব লাগে। সংযোজক সদৰ্থক বা নঞৰ্থক হ’ব পাৰে। বচনত সংযোজকটো ক্ৰম অনুযায়ী আৰু স্পষ্টকৈ থাকিব লাগে।

সকলো বচনেই বাক্য হ’ব পাৰে কিন্তু সকলো বাক্যই বচন হ’ব নোৱাৰে। গুণ অনুসৰি বচনক সদৰ্থক আৰু নঞৰ্থক বচনত ভাগ কৰা হয়, পৰিমাণ অনুসৰি বচনক সাৰ্বিক বা সামান্য আৰু বিশেষ, সম্বন্ধ অনুসৰি বচনক নিৰপেক্ষ আৰু সাপেক্ষ, নিশ্চয়তা অনুসৰি অনিবাৰ্য, বিৱৰণাত্মক আৰু সম্ভাৱ্য বচনত ভাগ কৰা হয়।

যি বচনত বিধেয় পদক উদ্দেশ্য পদ সম্পৰ্কে স্বীকাৰ কৰা হয় তাক সদৰ্থক বচন বোলে। যি বচনত বিধেয় পদক উদ্দেশ্য পদ সম্পৰ্কে অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক নঞৰ্থক বচন বোলে। যি বচনত বিধেয়ক সমগ্ৰ উদ্দেশ্য সম্পৰ্কে স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক সাৰ্বিক বা সামান্য বচন বোলে। যি বচনত বিধেয়ক উদ্দেশ্যৰ এটা অংশ সম্পৰ্কে স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক বিশেষ বচন বোলে। বচনৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজৰ সম্বন্ধ যদি কোনো চৰ্তৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে, তেনেকুৱা বচনক নিৰপেক্ষ বচন বোলে। বচনৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজৰ সম্বন্ধ যদি চৰ্তৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে তেনেহ’লে তেনে বচনক সাপেক্ষ বচন বোলে। যদি বা ইয়াৰ সমাৰ্থক কোনো শব্দৰ জৰিয়তে সাপেক্ষ বচনৰ চৰ্তটো স্পষ্টভাৱে উল্লেখ থাকিলে তাক সকলক বচন বোলে। যি সাপেক্ষ বচনত চৰ্তটো স্পষ্টভাৱে উল্লেখ নাথাকে, অথচ ‘হয়-নহয়’, ‘নাইবা’ আদি শব্দ প্ৰয়োগ কৰি বিকল্প এটা নিহিত হৈ থকাৰ

ইংগিত দিয়ে তেনেকুৱা বচনক বিকল্পক বচন বোলে। সৰ্বকল্পক বচনৰ গুণ বচনৰ পৰৱৰ্তী অংশৰ গুণৰ ওপৰত আৰু সৰ্বকল্পক বচনৰ পৰিমাণ বচনৰ পূৰ্বৱৰ্তী অংশৰ পৰিমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। গুণৰ ফালৰ পৰা সকলো বিকল্পক বচনেই সদৰ্থক। পৰিমাণৰ দিশৰ পৰা বিকল্পক বচন সামান্যও হ'ব পাৰে আৰু বিশেষো হ'ব পাৰে। উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজৰ সম্বন্ধ যদি ইয়াৰ মূল স্বৰূপৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত হয় তেতিয়া বচনটো অনিবাৰ্য বচন হয়। উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজৰ সম্বন্ধ অভিঞ্জতাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত হ'লে বচন বৰ্ণনাত্মক হয়। উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় পদৰ মাজৰ সম্বন্ধ যদি কেৱল সম্ভাৱনামূলক হয় তেনেকুৱা বচনক সম্ভাৱ্যমূলক বচন বোলে।

বচনৰ চতুৰ্ভুজীয় শ্ৰেণী বিভাগ : গুণ আৰু পৰিমাণৰ সংযুক্ত বা মিশ্ৰনীতি অনুসৰি বচনক চাৰি ভাগত ভগোৱা হয় :

- (1) সাৰ্বিক বা সামান্য সদৰ্থক
- (2) সাৰ্বিক বা সামান্য নএওৰ্থক
- (3) বিশেষ সদৰ্থক আৰু
- (4) বিশেষ নএওৰ্থক

এই চাৰি প্ৰকাৰ বচনক A, E, I আৰু O ৰ জৰিয়তে বুজোৱা হয়।

অনুশীলনী

1. উত্তৰ দিয়া :

- (i) এটা বচনত কেইটা পদ থাকে?
- (ii) তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত বচনত সংযোজকটো পদ হয়নে?

- (iii) পৰিমাণ অনুসৰি বচনক নিম্নোক্ত কোনটো ভাগত বিভাজন কৰা হৈছে?
(a) সাৰ্বিক বা সামান্য আৰু বিশেষ?
(b) সদৰ্থক আৰু নএওৰ্থক?
(c) সৰ্বকল্পক আৰু বিকল্পক?
- (iv) বচনৰ উদ্দেশ্যটো এটা পদ নে?
- (v) বচনৰ বিধেয়টো এটা পদ নে?
- (vi) বচনৰ সংযোজকটো এটা পদ নে এটা শব্দ?
- (vii) সাৰ্বিক বা সামান্য বচন কি?
- (viii) বিশেষ সদৰ্থক বচনৰ সাংকেতিক চিন কি?
- (ix) বচন কাক বোলে?

2. শুদ্ধ উত্তৰ বাচি উলিওৱা :

- (i) অৱধাৰণক যেতিয়া ভাষাৰ মাধ্যমেৰে প্ৰকাশ কৰা হয় তেতিয়া তাক শব্দ/ পদ/ বচন বোলে।
- (ii) এটা বচনত এটা/ দুটা/ তিনিটা পদ থাকে।
- (iii) বচনত যাৰ বিষয়ে কোৱা হয় তাক উদ্দেশ্য/ বিধেয় বোলে।
- (iv) সংযোজকটো এটা শব্দ/ এটা পদ/ কোনোটোৱেই নহয়।
- (v) বচনত সংযোজকটো অতীত/ বৰ্তমান/ ভৱিষ্যৎ কালত থাকে।
- (vi) গুণগত/ পৰিমাণগত দিশৰ পৰা বচন সাৰ্বিক বা বা সামান্য আৰু বিশেষ হ'ব পাৰে।
- (vii) বচনৰ সংযোজকটো সদৰ্থক/ নএওৰ্থক/

- সদৰ্থক বা নঞৰ্থক হ'ব পাৰে।
- (viii) নিৰপেক্ষ বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সম্বন্ধটো চৰ্তৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হয়/নহয়।
- (ix) বচনক মিশ্ৰনীতি অনুসৰি চাৰি/ পাঁচ/ ছয় ভাগত ভগোৱা হৈছে।
- (x) 'I' বচনটো সাৰ্বিক বা সামান্য সদৰ্থক/ বিশেষ সদৰ্থক।
- (xi) বচনৰ গুণ উদ্দেশ্য/ বিধেয়/ সংযোজকে নিৰ্ণয় কৰে।
- (xii) নিৰপেক্ষ/ সাপেক্ষ বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সম্বন্ধ চৰ্তহীন।
- (xiii) গুণ/ সম্বন্ধ/ নিশ্চয়তা অনুযায়ী বচন নিৰপেক্ষ বা সাপেক্ষ হ'ব পাৰে।
- (xiv) অৱধাৰণ মানসিক প্ৰক্ৰিয়া হয়/ নহয়।
- (xv) 'O' বচনটো বিশেষ নঞৰ্থক/ সাৰ্বিক নঞৰ্থক।
3. খালী ঠাই পূৰণ কৰা :
- (a) বচনৰ উদ্দেশ্যটো এটা ———।
- (b) বচনৰ বিধেয়টো এটা ———।
- (c) বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সংযোগকাৰী চিনটোক ——— বোলে।
- (d) ——— অনুসৰি বচনক সাৰ্বিক বা সামান্য আৰু বিশেষ এই দুই ভাগত ভগাব পাৰি।
- (e) মিশ্ৰনীতি অনুযায়ী বচনক ——— ভাগত ভগোৱা হৈছে।
- (f) এটা বচনত ——— পদ থাকে।
- (g) সকল্লক বচনৰ ভাগ ———।
- (h) সাপেক্ষ বচনক ——— আৰু ——— — ভাগত ভগোৱা হৈছে।
- (i) গুণ অনুসৰি বচন ——— বা ——— — হ'ব পাৰে।
- (j) 'A' বচনটো সাৰ্বিক বা সামান্য ———।
4. পাৰ্থক্য লিখা :
- (a) সাপেক্ষ বচন আৰু নিৰপেক্ষ বচন।
- (b) বাক্য আৰু বচন।
- (c) সকল্লক বচন আৰু বিকল্লক বচন।
- (d) সদৰ্থক বচন আৰু নঞৰ্থক বচন।
5. সংজ্ঞা লিখা :
- (a) সদৰ্থক বচন।
- (b) সামান্য বচন।
- (c) উদ্দেশ্য।
- (d) বিধেয়।
- (e) সংযোজক।
- (f) বৰ্ণনামূলক বচন।
- (g) নঞৰ্থক বচন।
6. চমুটোকা লিখা :
- (a) বচন।
- (b) বচনৰ চতুৰ্গীয় শ্ৰেণীবিভাগ।
- (c) সাপেক্ষ বচন।
7. উদাহৰণ দিয়া :
- (i) সদৰ্থক বচন।
- (ii) বিশেষ বচন।
- (iii) বিকল্লক বচন।
- (iv) সম্ভাৱ্য বচন।
- (v) অনিবাৰ্যমূলক বচন।

8. সত্য হ'লে 'T' আৰু অসত্য হ'লে 'F' লিখা
ঃ
- (a) সংযোজকটো বচনৰ পদ দুটাৰ মাজৰ
সম্বন্ধ সূচক চিন।
- (b) সম্বন্ধ অনুযায়ী বচনক সকলক আৰু
বিকলক এই দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে।
- (c) নিৰপেক্ষ বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ
সম্বন্ধটো চৰ্ত সাপেক্ষ নহয়।
- (d) 'O' বচনটো বিশেষ নঞৰ্থক।
- (e) 'হৰি হয় এজন ভাল ল'ৰা'— বচনটো
সামান্য বচন।
- (f) 'সূৰ্য পূৰ্বপিনে উদয় হয়'— বচনটো
বিশেষ বচন।
9. অৱধাৰণ আৰু বচনৰ মাজৰ সম্বন্ধ বিতংভাৱে
আলোচনা কৰা।
10. বচন বুলিলে কি বুজা? বচনৰ বিভিন্ন
অংশবোৰ আলোচনা কৰা।
11. বচন কি? ইয়াৰ বিভিন্ন অংশবোৰ কি কি?
সংযোজকৰ প্ৰকৃতি আলোচনা কৰা।
12. তৰ্কবিজ্ঞানসম্মত বচনৰ বিভিন্ন অংশবোৰ
উদাহৰণেৰে সৈতে ব্যাখ্যা কৰা।
13. গুণ আৰু পৰিমাণ অনুসৰি বচনৰ
শ্ৰেণীবিভাগ কৰা। প্ৰত্যেককে উদাহৰণসহ
ব্যাখ্যা কৰা।
14. বচন কাক বোলে? বচনৰ চতুৰ্গণীয় বিভাজন
ব্যাখ্যা কৰা।
15. নিশ্চয়তা অনুসৰি বচনৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰা
আৰু উপযুক্ত উদাহৰণসহ সিহঁতৰ যিকোনো
এটাৰ সংজ্ঞা দিয়া।
16. সম্বন্ধ অনুসৰি বচনৰ শ্ৰেণীবিভাগ কৰা।
উদাহৰণসহ সাপেক্ষ বচনৰ বিভিন্ন ভাগ
ব্যাখ্যা কৰা।

* * *

তৃতীয় অধ্যায়

সাধাৰণ বাক্যক বচনলৈ পৰিৱৰ্তন

(বচনৰ সৰলীকৰণ)

(Transformation of ordinary sentences to logical proposition)

তৰ্কবিজ্ঞান হ'ল ভাষাৰে প্ৰকাশিত চিন্তাৰ বিজ্ঞান। এই ভাষাৰ মূল ভিত্তি হ'ল বচনসমূহ। কিন্তু বহু সময়ত আমি আমাৰ চিন্তাসমূহ সাধাৰণ বাক্যৰ দ্বাৰাই প্ৰকাশ কৰো, যি কিছুমান ক্ষেত্ৰত আমাৰ বাবে অস্পষ্ট আৰু অবোধগম্য হৈ পৰে। আমি সাধাৰণতে ব্যৱহাৰ কৰা বাক্যবোৰৰ সকলোতে 'পৰিমাণক', 'উদ্দেশ্য', 'বিধেয়' এই অংশকেইটা স্পষ্ট ৰূপত নাথাকে। সেয়েহে সাধাৰণ বাক্যসমূহক সম্ভৱপৰ ক্ষেত্ৰত এইদৰে যুক্তিপূৰ্ণ বচনৰ স্পষ্ট ৰূপ দিয়াই হ'ল তৰ্কবিজ্ঞানৰ উদ্দেশ্য। বাক্যক এইদৰে বচনৰ ৰূপ দিয়াকে বচন সৰলীকৰণ বুলি কোৱা হয়।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত বচনসমূহৰ স্পষ্ট ৰূপ বা আকাৰ কেইটা হৈছে— A, E, I আৰু O। আমি সাধাৰণতে ব্যৱহাৰ কৰা বাক্যবোৰৰ অৰ্থ স্পষ্ট আৰু সহজে বুজিব পৰাকৈ গঢ়ি তোলাই হৈছে বচনৰ সৰলীকৰণৰ লক্ষ্য। উদাহৰণ স্বৰূপে এটা বাক্য লোৱা হ'ল—

'মানুহ মৰণশীল'।

এই বাক্যটোৰ অৰ্থ হৈছে— 'সকলো মানুহ মৰণশীল'। ইয়াক তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপত প্ৰকাশ কৰিলে হ'ব—

'সকলো মানুহ হয় মৰণশীল'।

ইয়াত 'সকলো' পৰিমাণক, 'মানুহ' উদ্দেশ্য, 'হয়' সংযোজক আৰু 'মৰণশীল' বিধেয়।

এইদৰে বাক্যক বচনলৈ নিয়াৰ ক্ষেত্ৰত মনকৰিবলগীয়া কথাকেইটা হৈছে—

- (1) বাক্যবোৰ তৰ্কবিজ্ঞান সন্মত A, E, I আৰু O বচনৰ যিকোনো এটা ৰূপলৈ নিব লাগিব।
- (2) পৰিৱৰ্তন কৰিবলগীয়া বাক্য আৰু পৰিৱৰ্তনীয় বচনৰ অৰ্থ একেই থাকিব লাগিব।
- (3) বাক্যত উল্লেখ নাথাকিলেও বচনৰ ক্ষেত্ৰত পৰিমাণক, উদ্দেশ্য, সংযোজক, বিধেয় স্পষ্ট ৰূপত ক্ৰম অনুসৰি লিখিব লাগে।
- (4) নঞৰ্থক বাক্যত থকা নঞৰ্থক শব্দ বা চিহ্নটো বচনৰ ক্ষেত্ৰত সদায় সংযোজকৰ লগত লিখিব লাগিব, ই বিধেয়ৰ লগত হ'ব নালাগিব। উদাহৰণ স্বৰূপে— 'সিংহই ঘাঁহ নাখায়'। এই

- বাক্যটোৰ বচনাত্মক ৰূপ হ'ব এনেধৰণৰ—
'কোনো সিংহ নহয় এনে যি ঘাঁহ খায়।
- (5) পৰিমাণক স্পষ্ট ৰূপত উল্লেখ নথকা বাক্যসমূহৰ ক্ষেত্ৰত বাক্যটোৱে প্ৰকাশ কৰা অৰ্থটোলৈ লক্ষ্য কৰি পৰিমাণ নিৰ্দেশক শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। যেনে— 'গোটেইবোৰ ছাত্ৰ শ্ৰেণীত উপস্থিত নাই'। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল— 'কিছুমান ছাত্ৰ উপস্থিত আছে আৰু কিছুমান নাই'। কিন্তু প্ৰদত্ত বাক্যটো নএওঁৰ্থক হোৱা বাবে আমি নএওঁৰ্থক ৰূপত গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। সেইবাবে ইয়াৰ বচনাত্মক ৰূপ হ'ব এনেধৰণৰ— 'কিছুমান ছাত্ৰ নহয় এনে যি শ্ৰেণীত উপস্থিত আছে' (O)।
- (6) বাক্যক বচনালৈ ৰূপান্তৰিত কৰাৰ পিছত বচনটোৰ সোঁফালে বা বাওঁফালে— A, E, I আৰু O এইকেইটা বচন চিহ্নৰ যিটো প্ৰয়োজ্য সেইটো লিখিব লাগে।
- (7) বাক্যক বচনালৈ নিয়াৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োজন সাপেক্ষে বিধেয়ৰ আগত 'এনে যি' অথবা 'এনে যিয়ে' আদি শব্দৰ ব্যৱহাৰে বচনটোক অধিক শুৱলা আৰু স্পষ্ট ৰূপত প্ৰকাশ কৰিবলৈ সহায় কৰে।

উদাহৰণ স্বৰূপে— 'প্ৰত্যেক মানুহেই ভুল কৰে' ইয়াক শুৱলা আৰু স্পষ্ট ৰূপত প্ৰকাশ কৰিলে এনেধৰণৰ—

'সকলো মানুহ হয় এনে যিয়ে ভুল কৰে'।

আমি সাধাৰণতে ব্যৱহাৰ কৰা বাক্যবোৰ A, E, I আৰু O বচন কোনটো ৰূপত প্ৰকাশ কৰিব লাগিব তাৰ বাবে কিছুমান নিয়ম গ্ৰহণ

কৰিলে আমাৰ বাবে সহজ হয়। এই নিয়মসমূহ তলত দিয়া ধৰণৰ—

1. সকলো, প্ৰত্যেক, সমগ্ৰ, সমস্ত, যিকোনো, যিয়ে আদি শব্দৰে আৰম্ভ হোৱা সদৰ্থক বাক্যবোৰক A বচনালৈ ৰূপান্তৰ কৰিব লাগে। যেনে—

(a) সকলো মানুহেই দ্বিপদী।

A— সকলো মানুহ হয় এনে যি দ্বিপদী।

(b) প্ৰত্যেক সিংহই মাংসহাৰী

A— সকলো সিংহ হয় এনে যি মাংসহাৰী।

(c) সমগ্ৰ ফলেই হয় খাদ্যপ্ৰাণযুক্ত।

A— সকলো ফল হয় এনে যি খাদ্যপ্ৰাণযুক্ত।

(d) যিকোনো লোকেই শিষ্টাচাৰ বুজি পায়।

A— সকলো মানুহ হয় এনে যিসকলে শিষ্টাচাৰ বুজি পায়।

(e) যিয়ে কাঠডাল দাঙিব পাৰিব তেঁৱেই বলবান।

A— সকলো কাঠডাল দাঙিব পৰা লোক হয় এনে যিসকল বলবান।

আনহাতে সকলো, সমস্ত, সমগ্ৰ, যিকোনো, যিয়ে, প্ৰত্যেক আদি শব্দৰে আৰম্ভ হোৱা নএওঁৰ্থক বাক্যবোৰ O বচনালৈ ৰূপান্তৰ কৰিব লাগে। উদাহৰণ স্বৰূপে—

(i) সকলো খবৰেই সত্য নহয়।

O— কিছুমান খবৰ নহয় সত্য।

(ii) সমগ্ৰ ভাৰতবাসী হিন্দু নহয়।

O— কিছুমান ভাৰতবাসী নহয় হিন্দু।

(iii) যিকোনো মানুহেই সৎ নহয়।

O— কিছুমান মানুহ নহয় সৎ।

2. কোনো কোনো, কিছুমান, কেইটামান,

ভালেমান, অধিকাংশ, বহুতো, প্ৰায় সকলো
আদি শব্দৰে আৰম্ভ হোৱা বাক্যবোৰ সদৰ্থক
হ'লে I বচনলৈ আৰু নঞৰ্থক হ'লে O
বচনলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিব লাগে।

উদাহৰণ স্বৰূপে—

(i) কোনো কোনো লোকে সামৰিক শাসন সমৰ্থন
কৰে।

I— কিছুমান লোক হয় এনে যি সামৰিক
শাসন সমৰ্থন কৰে।

(ii) ভালেমান ছাত্ৰই প্ৰথম বিভাগ পাব।

I— কিছুমান ছাত্ৰ হয় এনে যি প্ৰথম বিভাগ
পাব।

(iii) অধিকাংশ চৰায়েই উৰিব পাৰে।

I— কিছুমান চৰাই হয় এনে যি উৰিব
পাৰে।

(iv) অধিকাংশ সদস্যই সভাত উপস্থিত নাই।

O— কিছুমান সদস্য নহয় এনে যিসকল
সভাত উপস্থিত আছে।

(v) এই পুথিভঁৰালৰ প্ৰায় সকলো কিতাপেই
ইংৰাজী ভাষাৰ নহয়।

O— কিছুমান কিতাপ এই পুথিভঁৰালৰ
নহয় ইংৰাজী ভাষাৰ।

3. যিবোৰ বাক্যত সৰ্বত্ৰ, সৰ্বদা, অৱশ্যে,
সম্পূৰ্ণৰূপে আদি শব্দ যুক্ত হয় আৰু
সদৰ্থক হয়, তেনে বাক্যক A বচনলৈ
ৰূপান্তৰ কৰিব লাগে। আনহাতে, নঞৰ্থক
হ'লে O বচনলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব লাগে।

উদাহৰণ স্বৰূপে—

(i) এই জিলাৰ বিদ্যালয়সমূহ সম্পূৰ্ণৰূপে

চৰকাৰী।

A— সকলো এই জিলাৰ বিদ্যালয় হয়
এনে যি চৰকাৰী।

(ii) উদ্যোগপতিসকল অৱশ্যেই বিত্তবান।

A— সকলো উদ্যোগপতি হয় এনে যি
বিত্তবান।

(iii) সাধু লোক সৰ্বদা আদৰণীয়।

A— সকলো সাধু লোক হয় আদৰণীয়।

(iv) মানুহবোৰ সম্পূৰ্ণৰূপে শুদ্ধ নহয়।

O— কিছুমান মানুহ নহয় সম্পূৰ্ণ শুদ্ধ।

(v) দুৰ্নীতিপৰায়ণসকল সৰ্বদা সুখী নহয়।

O— কিছুমান দুৰ্নীতিপৰায়ণ নহয় সুখী।

4. বেছিভাগ, প্ৰায়েই, অধিকাংশ ক্ষেত্ৰত,
কেতিয়াবা আদি শব্দযুক্ত সদৰ্থক বাক্যসমূহ
I বচনলৈ নিব লাগে। আনহাতে, নঞৰ্থক
বাক্যসমূহ O বচনলৈ নিব লাগে। উদাহৰণ
স্বৰূপে—

(i) বেছিভাগ ছাত্ৰই শিষ্টাচাৰী নহয়।

O— কিছুমান ছাত্ৰ নহয় শিষ্টাচাৰী।

(ii) সাধাৰণতে মানুহ বিবেকবান হয়।

I— কিছুমান মানুহ হয় বিবেকবান।

(iii) অধিকাংশ ক্ষেত্ৰত উৰাবাতৰি সঁচা নহয়।

O— কিছুমান উৰাবাতৰি নহয় সঁচা।

(iv) প্ৰায় মানুহেই বিনোদন ভাল পায়।

I— কিছুমান মানুহ হয় এনে যি বিনোদন
ভাল পায়।

5. কেৱল, অকল, একমাত্ৰ আদি শব্দযুক্ত
বাক্যবোৰক বচনলৈ ৰূপান্তৰ কৰোতে A,
E আৰু I তিনিটা প্ৰকাৰলৈ নিব পাৰি। এনে

- শব্দযুক্ত বচনবোৰক ঐকান্তিক বা ব্যৱৰ্তক বচন বোলে। এনে বাক্যক পৰিৱৰ্তন কৰোতে তলত দিয়া কথা কেইটা মন কৰিব লাগে—
- (i) A বচনলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিবলৈ হ'লে আশ্ৰয় বাক্যৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ স্থান সিদ্ধান্তত পৰিৱৰ্তন কৰা হয়।
- (ii) E বচনলৈ পৰিৱৰ্তন কৰোতে আশ্ৰয় বাক্যৰ উদ্দেশ্যৰ বিৰুদ্ধ পদটো সিদ্ধান্তৰ উদ্দেশ্য ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু সংযোজক নঞৰ্থক ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হয়।
- (iii) I লৈ পৰিৱৰ্তন কৰিলে কিছুমান শব্দৰে বাক্য আৰম্ভণি কৰিব লাগে।
- উদাহৰণ স্বৰূপে—
- (a) কেৱল হাইস্কুল উত্তীৰ্ণসকলেই উচ্চতৰ মাধ্যমিকৰ ছাত্ৰ হ'ব পাৰে।
A— সকলো উচ্চতৰ মাধ্যমিক ছাত্ৰ হয় এনে যি হাইস্কুল উত্তীৰ্ণ।
E— কোনো হাইস্কুল অনুত্তীৰ্ণ নহয় উচ্চতৰ মাধ্যমিকৰ ছাত্ৰ।
I— কিছুমান হাইস্কুল উত্তীৰ্ণ লোক হয় উচ্চতৰ মাধ্যমিকৰ ছাত্ৰ।
- (b) একমাত্ৰ সৈনিকসকলেই দেশখনক শত্ৰুৰ পৰা ৰক্ষা কৰে।
A— সকলো শত্ৰুৰ পৰা দেশ ৰক্ষা কৰা লোক হয় এনে যিসকল সৈনিক।
E— কোনো অসৈনিক নহয় এনে যিসকল দেশ ৰক্ষা কৰা লোক।
I— কিছুমান সৈনিক হয় দেশ ৰক্ষা কৰা লোক।
6. বাহিৰে, বাদে আদি শব্দযুক্ত বাক্যবোৰৰ ক্ষেত্ৰত যদি বাদ দিয়া অংশটো নিৰ্দিষ্টকৈ দেখুওৱা হয় তেন্তে বচনটো সামান্য ৰূপলৈ নিয়া হয়। আনহাতে, বাদ দিয়া অংশটোৰ স্পষ্ট উল্লেখ নাথাকিলে বচনটোৰ বিশেষ ৰূপ দিয়া হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে—
- (i) মনোজৰ বাহিৰে সকলো অতিথিয়ে নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিলে।
A— মনোজৰ বাহিৰে সকলো অতিথি হয় এনে যি নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিলে।
- (ii) এজনক বাদ কৰি সকলো অতিথিয়ে নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিলে।
I— কিছুমান অতিথি হয় এনে যি নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিলে।
- (iii) পাৰাৰ বাহিৰে সকলো ধাতুৱেই গোটা।
A— পাৰাৰ বাহিৰে সকলো ধাতু হয় গোটা।
7. কম, কমেই, কদাচিৎ, কাচিৎ আদি শব্দযুক্ত বাক্যবোৰক নঞৰ্থক বুলি ধৰা হয়। সেইবাবে এনেবোৰ সদৰ্থক বাক্যক বচনলৈ পৰিৱৰ্তন কৰোতে নঞৰ্থক (O) ৰূপ দিয়া হয়। আনহাতে, এনে শব্দযুক্ত নঞৰ্থক বাক্যবোৰক বিশেষ সদৰ্থক (I) ৰূপ দিয়া হয়।
- (i) কমেই মানুহ অন্ধবিশ্বাস মুক্ত।
O— কিছুমান মানুহ নহয় অন্ধবিশ্বাস মুক্ত।
- (ii) জ্ঞানী লোকে কদাচিৎ অসত্য নকয়।
I— কিছুমান জ্ঞানী লোক হয় এনে যি অসত্য কয়।
8. 'কোনো নহয়', 'কেতিয়াও নহয়', 'ক'তো

- নহয়', 'কোনো উপায়ে নহয়', 'কোনো ক্ষেত্ৰতে নহয়' আদি শব্দযুক্ত নঞর্থক বাক্যসমূহক E বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব লাগে। উদাহৰণ স্বৰূপে—
- (i) নিঃস্বার্থ লোক ক'তো নাই।
E— কোনো লোক নহয় নিঃস্বার্থ।
- (ii) মানুহ কেতিয়াও সম্পূৰ্ণৰূপে সুখী নহয়।
E— কোনো মানুহ নহয় সুখী।
- (iii) মৰুভূমিত কেতিয়াও বৰষুণ নহয়।
E— কোনো মৰুভূমি নহয় এনে য'ত বৰষুণ হয়।
9. বিশিষ্ট বচনৰ ক্ষেত্ৰত যদি উদ্দেশ্যটো নিৰ্দিষ্ট বিশিষ্ট পদ হয় আৰু বাক্যটো সদৰ্থক হয় তেন্তে A বচনলৈ আৰু নঞর্থক হ'লে E বচনলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব লাগে। আনহাতে, উদ্দেশ্যটো অনিৰ্দিষ্ট পদ হ'লে সদৰ্থক বাক্যক I বচনলৈ আৰু নঞর্থক বাক্যক O বচনলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব লাগে। উদাহৰণ স্বৰূপে—
- (i) শংকৰদেৱ ৰাজনীতিবিদ নহয়।
E— শংকৰদেৱ নহয় ৰাজনীতিবিদ।
- (ii) মাজুলী পৃথিৱীৰ সৰ্ববৃহৎ নদী দ্বীপ।
A— মাজুলী হয় পৃথিৱীৰ সৰ্ববৃহৎ নদী দ্বীপ।
- (iii) এজন বিখ্যাত মানুহ আজিৰ সভাৰ সভাপতি।
I— কিছুমান বিখ্যাত মানুহ হয় আজিৰ সভাৰ সভাপতি।
- (iv) এজন মানুহে আমিষ আহাৰ নাখায়।
O— কিছুমান মানুহ নহয় এনে যি আমিষ আহাৰ খায়।
10. কিছুমান ইচ্ছাবোধক, প্ৰশ্নবোধক বা আদেশসূচক বাক্য আছে যাৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ স্পষ্ট হৈয়ে থাকে, সেইবোৰৰ অৰ্থ অনুসৰি উপযুক্ত বচনলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব লাগে। যেনে—
- (i) অসন্তুষ্ট মানুহৰ সুখ ক'ত?
E— কোনো অসন্তুষ্ট মানুহ নহয় এনে যাৰ সুখ আছে।
- (ii) ভগৱানে সকলোৰে মংগল কৰক।
A— ভগৱানে সকলোৰে মংগল কৰাটো হয় কাম্য।
- (iii) যা, মংগল সাধিব খুজিছ যদি ভাল কাম কৰহু
A— মংগলৰ বাবে হয় ভাল কাম কৰণীয়।
- (iv) বাঃহু কি সুন্দৰ বাগিচা।
A— বাগিচাখন হয় সুন্দৰ।
11. যিবোৰ বাক্যত পৰিমাণক, স্থান, কাল আদি স্পষ্ট ৰূপত নাথাকে, তেনে বাক্যক অৰ্থ অনুসৰি ৰূপ দিব লাগে আৰু পৰিমাণক, উদ্দেশ্য আদি স্পষ্ট ৰূপত লিখিব লাগে। উদাহৰণ স্বৰূপে—
- (i) মানুহ অমৰ নহয়।
E— কোনো মানুহ নহয় অমৰ।
- (ii) কমলাবোৰ পকা নহয়।
O— কিছুমান কমলা নহয় পকা।
- (iii) সন্ধ্যা লাগিছে।
A— সময়টো হয় সন্ধ্যা।
- (iv) বতাহ বলিছে।
A— বতৰটো হয় বতাহপূৰ্ণ।

পাঠৰ মূলকথা :

1. বাক্যৰ উপাদান শব্দবোৰক ক্ৰম অনুসৰি পৰিমাণক, উদ্দেশ্য, সংযোজক, বিধেয় এইদৰে শৃংখলাবদ্ধ স্পষ্ট ৰূপ দিয়াকে বচনৰ সৰলীকৰণ বুলিব পাৰি।
2. বাক্যক সৰলীকৰণৰ ৰূপ দিওঁতে A, E, I আৰু O বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰা হয়।
3. বাক্যৰ সৰলীকৰণৰ উদ্দেশ্য হ'ল বাক্যৰ অৰ্থ স্পষ্ট আৰু সহজবোধ্য কৰি তোলা।
4. বাক্যক বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰাৰ পিছত A, E, I, O এই বচন চিহ্ন কেইটাৰে চিহ্নিত কৰা প্ৰয়োজন।

অনুশীলনী

1. তলত কিছুমান বাক্যক বচনলৈ পৰিৱৰ্তন কৰি দেখুওৱা হ'ল।
 - (a) সকলো ৰাজহাঁহ বগা নহয়।
O— কিছুমান ৰাজহাঁহ নহয় বগা।
 - (b) প্ৰত্যেক জন্তুৱেই মাংসভোজী নহয়।
O— কিছুমান জন্তু নহয় মাংসভোজী।
 - (c) কোনো লিখকেই অজ্ঞানী নহয়।
E— কোনো লিখক নহয় অজ্ঞানী।
 - (d) একমাত্ৰ ধাৰ্মিকসকলেই নশ।
A— সকলো নশ লোক হয় ধাৰ্মিক।
E— কোনো অধাৰ্মিক নহয় নশ।
I— কিছুমান ধাৰ্মিক হয় নশ।
 - (e) মানুহৰ শিক্ষণ কেতিয়াও সম্পূৰ্ণ নহয়।
E— কোনো মানুহৰ শিক্ষণ নহয় সম্পূৰ্ণ।
 - (f) সাধু লোকৰ বাহিৰে আন কোনো বিশ্বাসী

নহয়।

E— সাধু লোকৰ বাহিৰে কোনো লোক নহয় বিশ্বাসী।

(g) কেৱল সৎ ব্যক্তিয়েই বিশ্বাসযোগ্য।

A— সকলো বিশ্বাসযোগ্য ব্যক্তি হয় সৎ।

E— কোনো অসৎ ব্যক্তি নহয় বিশ্বাসযোগ্য।

I— কিছুমান সৎ ব্যক্তি হয় বিশ্বাসযোগ্য।

(h) কোনো নিজৰ জন্মস্থান ভাল নাপায়?

A— সকলো লোক হয় এনে যি নিজৰ জন্মস্থান ভাল পায়।

(i) যি চিন্তা কৰিব পাৰে তেওঁৰেই অস্তিত্ব আছে।

A— সকলো চিন্তা কৰিব পৰা ব্যক্তি হয় অস্তিত্বশীল।

(j) কম মানুহেই শাৰীৰিক বাধাগ্ৰস্ত।

O— কিছুমান মানুহ নহয় শাৰীৰিক বাধাগ্ৰস্ত।

(k) কেৱল প্ৰাপ্তবয়স্কসকলেহে ভোটাধিকাৰৰ যোগ্য।

A— সকলো ভোটাধিকাৰৰ যোগ্য লোক হয় প্ৰাপ্তবয়স্ক।

E— কোনো অ-প্ৰাপ্তবয়স্ক নহয় ভোটাধিকাৰৰ যোগ্য।

I— কিছুমান প্ৰাপ্তবয়স্ক হয় ভোটাধিকাৰৰ যোগ্য।

2. তলত দিয়া বাক্যবোৰ বচনলৈ ৰূপান্তৰ কৰা আৰু উপযুক্ত বচন চিহ্নেৰে চিহ্নিত কৰা :

(a) জ্ঞানীসকলে সাধাৰণতে উদাৰ।

(b) বেছিভাগ ছাত্ৰই খেলা-ধূলাতে দক্ষ নহয়।

(c) কেৱল অশিক্ষিতসকলেই কুসংস্কাৰত বিশ্বাসী।

- (d) সকলো বিজ্ঞানী আমেৰিকান নহয়।
- (e) দয়া এটা মহৎ গুণ।
- (f) প্ৰত্যেক ৰোগেই দুৰাৰোগ্য নহয়।
- (g) শিক্ষকসকল প্ৰায়েই উদাৰ হয়।
- (h) অসৎ লোকক বেয়া নাপায় কোনে?
- (i) কম মানুহেই বিবেকবান।
- (j) পণ্ডিতসকল সদায়েই নমস্য।
- (k) সকলো ছাত্ৰ সমানে দক্ষ নহয়।
- (l) অধিকাংশ লোকেই সভাত উপস্থিত নাই।
- (m) কেৱল পুৰুষসকলহে মছজিদত সোমাব পাৰে।
- (n) মানুহ মাত্ৰেই বুদ্ধি-বৃত্তিসম্পন্ন জীৱ।
- (o) এভাৰেষ্ট পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ শৃংগ।
- (p) প্ৰায় সকলো ভাৰতীয় ধৰ্মভীৰু।
- (q) ত্ৰিভুজ কেতিয়াও বৰ্গক্ষেত্ৰ হ'ব নোৱাৰে।
- (r) জাতিভেদ প্ৰথাই কেতিয়াও ঐক্য নানে।
- (s) জ্ঞানী ব্যক্তি মাত্ৰেই শান্তিপ্ৰিয়।
3. খালী ঠাই পূৰণ কৰা :
- (a) এটা বচনত অংশসমূহ ——— থাকে।
- (b) সৰলীকৰণত তৰ্ক বিজ্ঞানসন্মত বচনবোৰ ——— ৰূপলৈ নিয়া হয়।
- (c) বচনৰ সৰলীকৰণত বাক্য আৰু পৰিৱৰ্তিত বচনৰ ——— সলনি নহয়।
- (d) বচনৰ ক্ষেত্ৰত নঞৰ্থক চিনটো সদায় ———ৰ লগত লিখা হয়।
- (e) বচনৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰথমেই ব্যৱহৃত শব্দটো হ'ল ———।
- (f) ——— উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজত থাকে।
- (g) সকলো, প্ৰত্যেক আদি শব্দৰে আৰম্ভ হোৱা নঞৰ্থক বাক্যবোৰক ——— বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰা হয়।
- (h) 'কেৱল' শব্দৰে আৰম্ভ হোৱা বাক্যবোৰক ——— বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰা হয়।
- (i) 'কমেই' শব্দটো থকা বাক্যবোৰক সদায় ——— বচনলৈ নিয়া হয়।
4. চমু উত্তৰ দিয়া :
- (a) বাক্যৰ সৰলীকৰণ কাক বোলে? উদাহৰণসহ লিখা।
- (b) বাক্য সৰলীকৰণ কৰাৰ পিছত বচনৰ কেইটা আৰু কি কি ৰূপ পোৱা যায়?
- (c) সাৰ্বিক পৰিমাণক যুক্ত নঞৰ্থক বাক্যবোৰ কি বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰা হয়। উদাহৰণসহ লিখা।
- (d) কমেই, কাচিৎহে আদি শব্দযুক্ত বাক্যবোৰক কিয় নঞৰ্থক ৰূপ দিয়া হয়?
- (e) সকলো প্ৰকাৰৰ বাক্যক বচনলৈ নিওতে পালন কৰিব লগীয়া তিনিটা সাধাৰণ নিয়ম লিখা।
- (f) উদ্দেশ্য নিৰ্দিষ্ট বিশিষ্ট পদযুক্ত বাক্যবোৰক কি বচনলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিব লাগে? সদৰ্থক আৰু নঞৰ্থক দুয়োটা ৰূপৰ উদাহৰণ লিখা।

* * *

চতুৰ্থ অধ্যায়

পদৰ ব্যাপ্ততা (Distribution of term)

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত বচনসমূহৰ ক্ষেত্ৰত উদ্দেশ্য, বিধেয়, সংযোজক আদি অংশসমূহ সদায় স্পষ্ট আৰু ক্ৰমিক ৰূপত প্ৰকাশ কৰিব লাগে। A, E, I আৰু O এই চাৰি প্ৰকাৰ বচনত ব্যৱহাৰ হোৱা এই উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় পদসমূহৰ পৰিমাণগত দিশৰ আলোচনাই হ'ল 'পদৰ ব্যাপ্ততাৰ আলোচনা' বিষয়। যেতিয়া এটা পদে ইয়াৰ সমগ্ৰ বাচ্যার্থ বা পৰিমাণ বুজায় তেতিয়া সেই পদটোক ব্যাপ্ত পদ বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে 'সকলো মানুহ হয় মৰণশীল'। ইয়াত উদ্দেশ্য পদ 'মানুহ' 'সকলো' পৰিমাণকেৰে চিহ্নিত হৈছে আৰু ই সমগ্ৰ বাচ্যার্থ সূচাইছে। গতিকে এই ক্ষেত্ৰত উদ্দেশ্য পদক ব্যাপ্ত বুলিব পাৰি।

আনহাতে, উদ্দেশ্য বা বিধেয় কোনো এটা পদে যেতিয়া আংশিক বাচ্যার্থ বা পৰিমাণ সূচায় তেতিয়া পদটোক অব্যাপ্ত বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে 'কিছুমান বৃক্ষ হয় চিৰ সেউজীয়া'। এই বচনটোত উদ্দেশ্য পদ 'বৃক্ষ'ই আংশিক বাচ্যার্থ সূচাইছে। গতিকে ই অব্যাপ্ত।

তলত তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত A, E, I, আৰু O বচনত কোনটো পদ ব্যাপ্ত আৰু কোনটো অব্যাপ্ত তাক আলোচনা কৰা হ'ল।

1. সামান্য সদৰ্থক বা A বচনত পদৰ

ব্যাপ্তি :

এটা সামান্য সদৰ্থক বা A বচনত উদ্দেশ্য পদে সমগ্ৰ বাচ্যার্থ সামৰি লয়। সেইবাবে A বচনৰ ক্ষেত্ৰত উদ্দেশ্য পদ ব্যাপ্ত বুলি স্বীকৃত হয়। আনহাতে, A বচন এটাৰ বিধেয় পদটো কেৱল উদ্দেশ্য পদটোৰ সম্পৰ্কত স্বীকৃত হয়, উদ্দেশ্য পদটোৰ বাহিৰৰ অংশৰ ক্ষেত্ৰত নহয়। গতিকে বিধেয় পদটোৱে স্বতন্ত্ৰভাৱে যিমান পৰিমাণ সামৰি ল'ব পাৰিলেহেঁতেন, সেই পৰিমাণ কেৱল উদ্দেশ্য পদটো সম্পৰ্কে স্বীকৃত হোৱাৰ লগে লগে কমি যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে 'সকলো জন্তু হয় মৰণশীল'। এই বচনটোত 'জন্তু' উদ্দেশ্য পদ ব্যাপ্ত, কাৰণ ই 'সকলো জন্তু' সামৰি লৈছে। আনহাতে, 'মৰণশীল' বিধেয় অব্যাপ্ত। কাৰণ ইয়াক কেৱল 'জন্তু'ৰ ক্ষেত্ৰতহে স্বীকাৰ কৰা হৈছে, বাকীবোৰ জীৱ বা উদ্ভিদৰ ক্ষেত্ৰত নহয়। গতিকে ই অব্যাপ্ত। অৰ্থাৎ সাধাৰণ 'A' বচনৰ ক্ষেত্ৰত উদ্দেশ্য ব্যাপ্ত আৰু বিধেয় অব্যাপ্ত। এই সাধাৰণ A বচনসমূহক বাদ দি আন কিছুমান বচন A বচনৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়। সেই বচনসমূহ হৈছে—

(i) কোনো বস্তু বা প্ৰাণী সম্বন্ধীয় সংজ্ঞা : A—সকলো চতুৰ্ভুজ হয় চাৰিটা বাহুৰে আগুৰা ক্ষেত্ৰ।

(ii) সমব্যাপক উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় সংযুক্ত

অথবা উদ্দেশ্য বিধেয় নিৰ্দিষ্ট বিশিষ্ট পদযুক্ত :

A— এভাৰেষ্ট হয় পৃথিৱাৰ সৰ্বোচ্চ শৃংগ।

(iii) পুনৰ্জন্মমূলক : A— সকলো মানুহ হয় মনুষ্য জাতীয় প্ৰাণী।

এনেবোৰ A বচনৰ ক্ষেত্ৰত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় দুয়োটা পদৰেই পৰিমাণ সমান। সেয়েহে এনে ক্ষেত্ৰত দুয়োটা পদকেই ব্যাপ্ত বুলি ধৰা হয়।

2. সামান্য নঞৰ্থক বা E বচনত পদৰ ব্যাপ্তি :

সামান্য নঞৰ্থক বা E বচনৰ ক্ষেত্ৰত উদ্দেশ্য পদটো সমগ্ৰ বাচ্যাৰ্থৰ অৰ্থত গ্ৰহণ কৰা হয়। সেইবাবে ই ব্যাপ্ত। আনহাতে, বিধেয় পদটো নঞৰ্থক বচনৰ বিধেয় বাবে ই উদ্দেশ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ‘কোনো মানুহ নহয় অমৰ’। এই বচনটোত উদ্দেশ্য ‘মানুহ’ আৰু বিধেয় ‘অমৰ’ দুয়োটা পদেই ব্যাপ্ত হৈছে। উদ্দেশ্য ‘মানুহ’ সমগ্ৰ বাচ্যাৰ্থৰ ক্ষেত্ৰত গ্ৰহণ কৰা বাবে ব্যাপ্ত হৈছে। আনহাতে, বিধেয় ‘অমৰ’ উদ্দেশ্য পদৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বহিৰ্ভূত হৈ থাকি সমগ্ৰ জগতৰ মানুহক বুজাইছে। গতিকে বিধেয় ব্যাপ্ত হৈ পৰিছে।

ইয়াৰ পৰা দেখা যায় যে E বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় দুয়োটা পদেই ব্যাপ্ত।

3. বিশেষ সদৰ্থক বা I বচনত পদৰ ব্যাপ্তি :

এটা I বচনৰ উদাহৰণ হ’ল— ‘কিছুমান মানুহ হয় জ্ঞানী’। এই বচনটোৰ উদ্দেশ্য পদ ‘মানুহ’ অব্যাপ্ত কাৰণ ই ‘কিছুমান’ পৰিমাণকেৰে নিৰ্দেশিত হৈ আংশিক বাচ্যাৰ্থ সূচাইছে। আনহাতে, বিধেয় পদ ‘জ্ঞানী’ কিছুমানৰ ক্ষেত্ৰত স্বীকাৰ কৰা হৈছে। অৰ্থাৎ বচনটো বিশ্লেষণ

কৰিলে এনে হ’ব— ‘কিছুমান মানুহ হয় কিছুমান জ্ঞানী জীৱ’। গতিকে ইয়াত বিধেয় পদো অব্যাপ্ত। অৰ্থাৎ I বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় উভয়েই অব্যাপ্ত।

4. বিশেষ নঞৰ্থক বা O বচনত পদৰ ব্যাপ্তি :

এটা O বচনৰ উদাহৰণ হ’ল— ‘কিছুমান মানুহ নহয় সাধু’। এই বচনটোৰ উদ্দেশ্য পদ ‘মানুহ’ ‘কিছুমান’ পৰিমাণকেৰে নিৰ্দেশিত হৈ অব্যাপ্ত হৈছে। আনহাতে, নঞৰ্থক বচনটো বিধেয় পদ ‘সাধু’ উদ্দেশ্য পদৰ বহিৰ্ভূত হৈ থাকি সমগ্ৰ বাচ্যাৰ্থক সূচাইছে। গতিকে ই ব্যাপ্ত হৈ পৰিছে। এতেকে O বচনৰ ক্ষেত্ৰত উদ্দেশ্য অব্যাপ্ত। আনহাতে, বিধেয় ব্যাপ্ত।

প্ৰদত্ত আলোচনাৰ পৰা আমি কিছুমান সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব পাৰো। সেইকেইটা হ’ল—

- সামান্য সদৰ্থক বা A বচনত উদ্দেশ্য ব্যাপ্ত বিধেয় অব্যাপ্ত।
- সামান্য নঞৰ্থক বা E বচনত উদ্দেশ্য বিধেয় দুয়োটা ব্যাপ্ত।
- বিশেষ সদৰ্থক বা I বচনত উদ্দেশ্য বিধেয় এটাও ব্যাপ্ত নহয়।
- বিশেষ নঞৰ্থক বা O বচনত উদ্দেশ্য অব্যাপ্ত, আনহাতে বিধেয় ব্যাপ্ত।

প্ৰদত্ত সিদ্ধান্তসমূহক বুজাব পৰা অন্য ৰূপ এনেধৰণৰ হ’ব :

- সামান্য বচনত উদ্দেশ্য পদ ব্যাপ্ত।
 - নঞৰ্থক বচনত বিধেয় পদ ব্যাপ্ত।
- ‘বচনত পদৰ ব্যাপ্ততা’ এই ধাৰণাটো

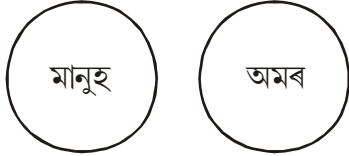
আমি চিত্ৰৰ সহায়ত এনেদৰে প্ৰকাশ কৰিব পাৰো :

(i) A বচন

সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

(ii) E বচন

কোনো মানুহ নহয় অমৰ

(iii) I বচন

কিছুমান মানুহ হয় জ্ঞানী

(iv) O বচন

কিছুমান মানুহ নহয় সাধু

প্ৰদত্ত চিত্ৰসমূহৰ প্ৰথম চিত্ৰত উদ্দেশ্য 'সকলো মানুহে' মৰণশীলতাৰ এটা অংশ দখল কৰিছে। গতিকে উদ্দেশ্য ব্যাপ্ত বিধেয় অব্যাপ্ত। দ্বিতীয় চিত্ৰত 'মানুহ' আৰু 'অমৰ' দুয়োটাই প্ৰত্যেকৰ পৰা বহিৰ্ভূত, গতিকে ইয়াত দুয়োটাৰে পৰিমাণ

সমান হৈ আছে, গতিকে দুয়োটা ব্যাপ্ত। তৃতীয় চিত্ৰত 'মানুহ' আৰু 'জ্ঞানী' দুয়োটাৰে নিৰ্দিষ্ট অংশহে এটাই আনটোক অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে, গতিকে ইয়াত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় এটাও সম্পূৰ্ণ বাচ্যার্থ প্ৰকাশ নকৰি অব্যাপ্ত হৈ বৈছে। চতুৰ্থ চিত্ৰত 'মানুহ' উদ্দেশ্য পদৰ এটা অংশ 'সাধু' বিধেয় পদৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে। অৰ্থাৎ 'মানুহ' উদ্দেশ্যৰ এটা অংশ সমগ্ৰ 'সাধু' শ্ৰেণীৰ পৰা বাহিৰত আছে। অৰ্থাৎ ইয়াত উদ্দেশ্য অব্যাপ্ত আৰু বিধেয় ব্যাপ্ত।

পাঠৰ মূলকথা :

- (i) তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত A, E, I আৰু O বচনৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় পদৰ পৰিমাণ বা বাচ্যার্থৰ আলোচনাই পদৰ বিস্তৃতিকৰণৰ মূল বিষয়।
- (ii) এটা ব্যাপ্ত পদে ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ বাচ্যার্থ সামৰি লয়।
- (iii) এটা অব্যাপ্ত পদে ইয়াৰ আংশিক বাচ্যার্থহে সূচায়।
- (iv) সামান্য সদৰ্থক বা A বচনত উদ্দেশ্য ব্যাপ্ত বিধেয় অব্যাপ্ত। অৱশ্যে, নিৰ্দিষ্ট, বিশিষ্ট, সংজ্ঞামূলক আদি A বচনৰ ক্ষেত্ৰত দুয়োটা পদেই ব্যাপ্ত হয়।
- (v) সামান্য নঞৰ্থক বা E বচনত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় দুয়োটাই ব্যাপ্ত।
- (vi) বিশেষ সদৰ্থক বা I বচনত এটাও পদ ব্যাপ্ত নহয়।
- (vii) বিশেষ নঞৰ্থক বা O বচনত বিধেয় ব্যাপ্ত।

- (viii) সামান্য বচনৰ উদ্দেশ্য পদ ব্যাপ্ত হয়।
- (ix) এটা বচনৰ উদ্দেশ্য পদৰ পৰিমাণ ইয়াৰ সন্মুখত ব্যৱহাৰ হোৱা পৰিমাণকৰ দ্বাৰা নিৰ্দেশিত হয়।
- (x) সদৰ্থক বচন এটাৰ বিধেয় পদ সদায় অব্যাপ্ত হয়।
- (xi) নঞৰ্থক বচন এটাৰ বিধেয় পদ সদায় ব্যাপ্ত হয়।

অনুশীলনী

1. তলত দিয়া বাক্যসমূহক বচনলৈ ৰূপান্তৰ কৰা আৰু ব্যাপ্ত পদ বাচি উলিয়াই আঁচ টানি দেখুওৱা।
 - (a) ধনী মানুহবোৰ সাধাৰণতে নশ্ব হয়।
 - (b) কেইজনমানৰ বাহিৰে সভাত সকলো সদস্যই উপস্থিত আছে।
 - (c) সকলো নাগৰিক দেশপ্ৰেমিক নহয়।
 - (d) কোনো সিংহ নহয় দ্বি-পদী।
 - (e) কেৱল দৃঢ়মনৰ লোকসকলেই বিপদৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে।
 - (f) অতি কম মানুহেই নিঃস্বৰ্থ।
 - (g) কাচিৎহে মানুহৰ অনুশোচনা হয়।
 - (h) শাস্তি সকলোৰে কাম্য।
 - (i) সত্ৰৰ সকলো কেউলীয়া ভকতেই অবিবাহিত।
 - (j) অধিকাংশ বিদ্যাৰ্থীয়েই ইংৰাজী টান পায়।
 - (k) পৰাধীনতা কোনেনো ভাল পায়?
 - (l) সৎ ব্যক্তিসকল বিশ্বাসযোগ্য হয়।

2. তলৰ প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ দিয়া :
 - (a) 'পদৰ ব্যাপ্ততা'ৰ আলোচ্য বিষয় কি?
 - (b) পদৰ ব্যাপ্ততা বা অব্যাপ্ততা বুলিলে কি বুজা?
 - (c) এটা বিশেষ সদৰ্থক বা I বচনত কি পদ ব্যাপ্ত?
 - (d) বচন এটা নঞৰ্থক হ'লে কি পদ ব্যাপ্ত হয়?
 - (e) 'কোনো উদ্ভিদ সৰ্বভোজী নহয়', এই বচনটোত দুয়োটা পদ ব্যাপ্ত হয়নে?
 - (f) এটা উদ্দেশ্য পদ ব্যাপ্ত বচনৰ উদাহৰণ দিয়া।
 - (g) সামান্য বচনত উদ্দেশ্য পদৰ সম্পূৰ্ণ বাচ্যাৰ্থ/ লক্ষণাৰ্থ বিবেচনা কৰা হয়।
 - (h) সামান্য বচনত কেৱল 'উদ্দেশ্য' পদেই ব্যাপ্ত। এই উক্তিটো সত্যনে? নহয় যদি উদাহৰণসহ বুজাই লিখা।
 - (i) এটা নিৰ্দিষ্ট বিশিষ্ট পদযুক্ত A বচনত কেৱল উদ্দেশ্য ব্যাপ্ত হয়নে? নহয় যদি কিয়?
 - (j) উদ্দেশ্য পদ ব্যাপ্ত হয় সাৰ্বিক/ বিশেষ বচনত।
 - (k) এটা বচনৰ উদ্দেশ্যৰ পৰিমাণ কিহৰ দ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰা হয়?
3. 'নঞৰ্থক বচনত দুয়োটা পদেই ব্যাপ্ত' উদাহৰণসহ বুজাই লিখা।
4. উদাহৰণসহ বুজাই লিখা :
 - (a) সামান্য বচনত উদ্দেশ্য ব্যাপ্ত হয়।
 - (b) O বচনত কেৱল বিধেয়হে ব্যাপ্ত।
 - (c) I বচনত এটাও পদ ব্যাপ্ত নহয়।

* * *

বচনৰ আধুনিক শ্ৰেণীবিভাজন (Modern Classification of Propositions)

বচনৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে আমি কিছুমান কথা জানিব পাৰিছো। এতিয়া আমি বচনৰ আধুনিক শ্ৰেণীবিভাজনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰো। তৰ্কবিজ্ঞানৰ বাটকটীয়া এৰিষ্টটলৰ দিনৰে পৰা বচনৰ গুণ, পৰিমাণ, গঠন আদিৰ ভিত্তিত যি শ্ৰেণীবিভাজন কৰি অহা হৈছে তাক পৰম্পৰাগত শ্ৰেণীবিভাজন বোলা হয়। কিন্তু আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানীসকলে বচনৰ পৰম্পৰাগত শ্ৰেণীবিভাজন সম্পূৰ্ণভাৱে অসন্তোষজনক বুলি মত প্ৰকাশ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে পৰম্পৰাগত শ্ৰেণীবিভাজন অসম্পূৰ্ণ আৰু অপৰ্যাপ্ত বিশ্লেষণৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। সেই কাৰণে আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানীসকলে এক নতুন প্ৰকাৰৰ বচনৰ শ্ৰেণীবিভাজন দাঙি ধৰিছে। এই নতুন প্ৰকাৰৰ বচনৰ শ্ৰেণীবিভাজনকে বচনৰ আধুনিক শ্ৰেণীবিভাজন বোলা হয়। আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানী সকলৰ মতে বচন হ'ল এনে এটা উক্তি যি সত্য বা অসত্য হয় অৰ্থাৎ যি উক্তিৰ সত্যমূল্য থাকে তাকেই বচন বোলে। তেওঁলোকে বচনৰ গঠন আৰু বচনত ব্যৱহাৰ হোৱা উপাদানসমূহৰ সাংগঠনিক বৈশিষ্ট্য আদিলৈ লক্ষ্য কৰি সমূহ বচনকে মুঠতে তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে। সেইসমূহ হ'ল—

1. সৰল বচন (Simple Proposition)
 2. যৌগিক বচন (Compound Proposition)
 3. সাধাৰণ বচন (General Proposition)
- ক্রম অনুযায়ী বচনসমূহৰ আলোচনা কৰা যাওক :—

2.5.1. সৰল বচন

(Simple Proposition) :

যি বচনত এটা মাত্ৰ উক্তি প্ৰকাশিত হয় তাকে সৰল বচন বোলে। অন্য কথাত ক'বলৈ হ'লে যি বচনক বিশ্লেষণ কৰিলে উপাদানৰূপে কেৱল এটা উক্তি বা বচনেই পোৱা যায়, সিয়েই সৰল বচন। উদাহৰণ স্বৰূপে— 'শংকৰদেৱ হয় এজন মহাপুৰুষ' ইয়াত শংকৰদেৱ সম্পৰ্কে এটা উক্তি বা কথা প্ৰকাশ পাইছে। বচনসমূহৰ ভিতৰত সৰল বচন হ'ল ক্ষুদ্ৰতম বচন। সেয়ে এনে বচনক আন কোনো বচনলৈ বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰি। গতিকেই সৰল বচনক পাৰমাণৱিক বচন (Atomic Proposition) বুলিও ক'ব পাৰি।

সৰল বচন চাৰি প্ৰকাৰৰ—

- (a) উদ্দেশ্যবিহীন বচন (Subject less Proposition)
- (b) উদ্দেশ্য-বিধেয় আকাৰ বচন (Subject

predicate form Proposition)

(c) সমন্ধাত্মক বচন (Relational Proposition)

(d) শ্ৰেণী সদস্যতামূলক বচন (Class membership Proposition)

(a) উদ্দেশ্যবিহীন বচন : যি সৰল বচনত উদ্দেশ্য পদটো স্পষ্টকৈ নাথাকে বা উহ্য হৈ থাকে তাকে উদ্দেশ্যবিহীন বচন বোলে। যেনে—
জুই!

বৰষুণ!

যোৱা!

(b) উদ্দেশ্য-বিধেয় আকাৰ বচন : যি সৰল বচনত স্পষ্টকৈ এটা উদ্দেশ্য পদ, এটা বিধেয় পদ থাকে আৰু য'ত বিধেয় পদে উদ্দেশ্য পদৰ গুণ বা বৈশিষ্ট্য সাব্যস্ত কৰে (সদৰ্থক বা নঞৰ্থক যিকোনো ৰূপত) তাকে উদ্দেশ্য-বিধেয় আকাৰ বচন বোলে। যেনে—

ছক্ৰেটিছ হয় জ্ঞানী।

লাচিত বৰফুকন হয় সাহসী।

(c) সমন্ধাত্মক বচন : যি সৰল বচনত বচনটোৰ অন্তৰ্গত উপাদানসমূহৰ মাজত থকা সম্বন্ধ প্ৰকাশ পায় তাকে সমন্ধাত্মক বচন বোলে। যেনে—

মেকুৰীয়ে মাছ ভাল পায়।

শিক্ষকে ছাত্ৰক তৰ্কবিজ্ঞান শিকায়।

ওপৰৰ বচন কেইটাত 'মেকুৰী' আৰু 'মাছ'ৰ সম্পৰ্ক ভাল পোৱাৰ দ্বাৰা, 'শিক্ষক' আৰু 'ছাত্ৰ'ৰ সম্বন্ধ শিক্ষাদানৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ কৰা হৈছে। এই ক্ষেত্ৰত যি যি উপাদান পদৰ মাজত সমন্ধ প্ৰকাশ কৰা হয় সেইসমূহক সমন্ধসূচক পদ বোলা হয়।

(d) শ্ৰেণী সদস্যতামূলক বচন : যি সৰল

বচনত কোনো ব্যক্তি, বস্তু বা বিষয়, এটা শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত সদস্যৰূপে প্ৰকাশ কৰা হয় তাকে শ্ৰেণী সদস্যতামূলক বচন বোলে। যেনে—

ড° ভূপেন হাজৰিকা এজন সংগীতজ্ঞ।

ৰুদ্ৰসিংহ এজন ৰজা আছিল।

বচনকেইটাত ড° ভূপেন হাজৰিকা সংগীতজ্ঞ শ্ৰেণীটোৰ এজন সদস্যৰূপে দেখুওৱা হৈছে আৰু ৰুদ্ৰসিংহক 'ৰজা' শ্ৰেণীৰ সদস্যৰূপে দেখুওৱা হৈছে।

2.5.2 যৌগিক বচন (Compound Proposition) :

দুই বা তাতোধিক সৰল বচন সংযোজন কৰি একক ৰূপত যি বচন গঠন কৰা হয়, তাকে যৌগিক বচন বোলে। যেনে— ড° ভবেন্দ্ৰ নাথ শইকীয়া এজন নাট্যকাৰ আৰু ঔপন্যাসিক।

ওপৰৰ উদাহৰণটোত 'আৰু' সংযোজকৰ দ্বাৰা দুটা সৰল বচন— (i) ড° ভবেন্দ্ৰ নাথ শইকীয়া হয় এজন নাট্যকাৰ আৰু (ii) ড° ভবেন্দ্ৰ নাথ শইকীয়া হয় এজন ঔপন্যাসিকক সংযোগ কৰি এটা বচনৰ ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হৈছে। যৌগিক বচনত যিহেতু উপাদানৰূপে এটাতকৈ বেছি সৰল বচন নিহিত হৈ থাকে; গতিকে এনে বচনক আণৱিক বচনো (Molecular Proposition) বোলা হয়। যৌগিক বচন চাৰি প্ৰকাৰৰ—

(a) সংযোজক বচন (Conjunctive Proposition)

(b) নিহিতাৰ্থক বচন (Implicative Proposition)

(c) বিয়োজক বচন (Disjunctive Proposition)

(d) বৈকল্পিক বচন (Alternative Proposition)

(a) **সংযোজক বচন** : যি যৌগিক বচনত দুটা সৰল বচনক 'আৰু', 'কিন্তু' আদি শব্দৰ দ্বাৰা সংযোগ কৰি গঠন কৰা হয় তাকে সংযোজক বচন বোলে। যেনে— আকবৰ এজন জ্ঞানী বজা আৰু তানসেন এজন সুগায়ক আছিল।
কবীৰ এজন সমাজ সংস্কাৰক কিন্তু তেওঁ নিৰক্ষৰ আছিল।

(b) **নিহিতাৰ্থক বচন** : যি যৌগিক বচনত দুটা সৰল বচনক 'যদি.....তেন্তে' শব্দ দুটাৰ দ্বাৰা সংযোগ কৰি গঠন কৰা হয় তাকে নিহিতাৰ্থক বচন বোলে। যেনে— যদি অসমৰ জনগণ কৰ্মপটু হয় তেন্তে অসমৰ উন্নতি হ'ব।

এনে বচনত 'যদি'ৰ পিছৰ অংশক পূৰ্বৱৰ্তী আৰু 'তেন্তে'ৰ পিছৰ অংশক পৰৱৰ্তী বা অনূৰ্তী বোলা হয়। এই ক্ষেত্ৰত পূৰ্বৱৰ্তী অংশই অনূৰ্তী অংশক নিৰ্দেশ কৰে। ইয়াত নিৰ্দেশ কৰা অংশক সম্বন্ধক আৰু যিটো অংশক নিৰ্দেশ কৰে সেই অংশক সংশ্লিষ্ট বা নিহিত বোলে।

(c) **বিয়োজক বচন** : যি যৌগিক বচনত দুটা সৰল বচনক 'বা', 'অথবা', 'নাইবা' আদি শব্দৰ দ্বাৰা সংযোগ কৰা হয় আৰু অভিব্যাপি অৰ্থত প্ৰকাশ কৰা হয় তাকে বিয়োজক বচন বোলে। যেনে—

হয় তুমি মাছ খোৱা নাইবা মাংস খোৱা।

বাতুল অহংকাৰী নহয় নাইবা দুষ্টও নহয়।

এনে বচনত অভিব্যাপিৰ অৰ্থ হ'ব— হয়.....

নহয়..... আৰু উভয়েই। অৰ্থাৎ যিকোনো এটা

একান্তৰ (এটা অংশ) বা উভয় একান্তৰ সত্য বা একেলগে অসত্য হ'ব পাৰে।

(d) **বৈকল্পিক বচন** : যি যৌগিক বচনত দুটা সৰল বচনক 'বা, অথবা, নাইবা' হয়..... নহয় আদি শব্দৰ দ্বাৰা সংযোগ কৰা হয় আৰু বচনটো ঐকান্তিক অৰ্থত প্ৰকাশ কৰা হয় তাকে বৈকল্পিক বচন বোলে। যেনে—

হয় শ্বেত্ৰপিয়েৰ পুৰুষ নহয় মহিলা।

খেলখনত ভাৰত অথবা অষ্ট্ৰেলিয়া জিকিব।

এনে বচনত ঐকান্তিকৰ অৰ্থ হ'ব— হয়.....নহয়.....আৰু কিন্তু উভয়েই নহয়। অৰ্থাৎ যিকোনো এটা একান্তৰ সত্য হ'ব, উভয়েই নহয়।

2.5.3 সাধাৰণ বচন

(General Proposition) :

শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় বচনেই মূলতঃ সাধাৰণ বচন। ইয়াৰ উপৰিও যি বচনত কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব নাইবা সকলো বস্তু সম্পৰ্কত কোনো গুণ বা ধৰ্মক স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় নাইবা দুটা শ্ৰেণীৰ মাজত সম্বন্ধ স্থাপন কৰা হয় তাকে সাধাৰণ বচন বোলে। যেনে—

(i) গঁড় আছে

(ii) সকলো বস্তু পৰিৱৰ্তনশীল

(iii) সকলো দাৰ্শনিক হয় মানুহ

সাধাৰণ বচন তিনি প্ৰকাৰৰ—

(a) অস্তিত্বমূলক সাধাৰণ বচন

(b) এক বিধেয়যুক্ত সাধাৰণ বচন

(c) শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ বচন

(a) **অস্তিত্বমূলক সাধাৰণ বচন** : যি সাধাৰণ

বচনত কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাকে অস্তিত্বমূলক সাধাৰণ বচন বোলে। যেনে—

গঁড় আছে।

কোনো দেৱতা নাই।

বচনকেইটাৰ অৰ্থ হৈছে যে এই পৃথিৱীত গঁড়ৰ অস্তিত্ব আছে আৰু দেৱতাৰ অস্তিত্ব নাই।

(b) এক বিধেয়যুক্ত সাধাৰণ বচন : যি সাধাৰণ বচনত এই জগতৰ সকলো বস্তু সম্পৰ্কে কোনো গুণ বা ধৰ্মক স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাকে এক বিধেয় যুক্ত সাধাৰণ বচন বোলে। যেনে—

সকলো বস্তু গতিশীল।

এনে বচনত উদ্দেশ্য পদৰ স্থানত যিকোনো বস্তুকে গ্ৰহণ কৰিব পাৰি, কিন্তু বিধেয় পদ 'গতিশীল' সকলোৰে লগত সংযুক্ত হ'ব; কিয়নো জগতৰ যিকোনো বস্তুৱেই গতিশীল। গতিকে এটা বিধেয় পদেই যিকোনো উদ্দেশ্য পদ সামৰিব অৰ্থাৎ উদ্দেশ্য সলনি হ'লেও বিধেয় এটাই হ'ব।

(c) শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ বচন : শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ বচনত দুটা শ্ৰেণীৰ বা জাতিৰ মাজত সাৰ্বিক বা আংশিক অন্তৰ্ভুক্তি অথবা বহিষ্কৰণৰ সম্পৰ্ক প্ৰকাশিত হয় তাকে শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ বচন বোলে।

এনে বচন চাৰিটা ভাগত ভগাব পাৰি।

যেনে—

- (a) সকলো দাৰ্শনিক হয় মানুহ।
- (b) কোনো মানুহ নহয় দেৱতা।
- (c) কিছুমান মানুহ হয় পৰিশ্ৰমী।

(d) কিছুমান ৰাজনীতিবিদ নহয় ধাৰ্মিক।

ওপৰৰ উদাহৰণ কেইটাও দুটা শ্ৰেণীৰ মাজত পৰিমাণগত দিশত অন্তৰ্ভুক্তি বা বহিষ্কৰণ দেখুওৱা হৈছে।

পাঠৰ মূলকথা :

1. আধুনিক তৰ্কবিদসকলে বচনৰ পৰম্পৰাগত শ্ৰেণীবিভাজন গ্ৰহণ কৰা নাই।
2. বচনৰ আধুনিক শ্ৰেণীবিভাজনে বচনত ব্যৱহাৰ হোৱা উপাদানসমূহৰ সাংগঠনিক বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে।
3. বচন মূলতঃ তিনি প্ৰকাৰৰ— সৰল, যৌগিক আৰু সাধাৰণ।
4. কেৱল এটা উক্তি বিশিষ্ট বচনেই হ'ল সৰল বচন। গতিকে সৰল বচনক পাৰমাণৱিক বচন বোলা হয়। আনহাতে যৌগিক বচনত এটাতকৈ বেছি সৰল বচন উপাদানৰূপে থাকে আৰু সেয়ে এনে বচনক আণৱিক বচন বোলা হয়।
5. সৰল আৰু যৌগিক বচনৰ চাৰিটাকৈ প্ৰকাৰ আছে—

- সৰল : (a) উদ্দেশ্যবিহীন
(b) উদ্দেশ্য-বিধেয়-আকাৰ
(c) সমন্ধাত্মক
(d) শ্ৰেণীসদস্যতামূলক।
- যৌগিক : (a) সংযোজক
(b) নিহিতাৰ্থক
(c) বিয়োজক
(d) বৈকল্পিক।

6. সাধাৰণ বচন শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় বচন। এনে

বচন সৰল নাইবা যৌগিক বচনৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক।

- (a) ই সৰল বচনৰ পৰা পৃথক, কিয়নো সৰল বচনৰ (শ্ৰেণীসদস্যতামূলক বচন) দৰে সাধাৰণ বচনত কেৱল বিধেয় পদটোৱেই এটা শ্ৰেণী নহয়, উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় দুয়োটা পদেই এটা এটা শ্ৰেণী বুজায়।
- (b) ই যৌগিক বচনৰ পৰাও পৃথক, কিয়নো যৌগিক বচনৰ দৰে এনে বচনত সৰল বচন উপাদানৰূপে নাথাকে।
- (c) সাধাৰণ বচনত সৰল বচনৰ দৰে বিধেয় পদটোৱে উদ্দেশ্য পদটোৰ কেৱল গুণ প্ৰকাশ (বিধেয়ন) নকৰে। উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ দুটা শ্ৰেণীৰ মাজত সম্পৰ্কহে প্ৰকাশ কৰে।
- (d) সাধাৰণ বচনত দুটা শ্ৰেণীৰ মাজত পৰিমাণগত দিশত অন্তৰ্ভুক্তি বা বহিষ্কৰণৰ সম্পৰ্ক প্ৰকাশ হয়।

অনুশীলনী

1. উত্তৰ দিয়া :

- (a) এৰিষ্টটল আধুনিক তৰ্কবিদ হইনে?
- (b) আধুনিক তৰ্কবিদসকলে কি কি কথাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বচনৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰিছে?
- (c) বচনত মূলতঃ কেইপ্ৰকাৰৰ?
- (d) সৰল বচন কেইপ্ৰকাৰৰ?

(e) শ্ৰেণী সদস্যতামূলক বচন আৰু সাধাৰণ বচন একেইনে? যদি নহয় দুটা পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰা।

(f) সাধাৰণ বচন মূলতঃ কেনেধৰণৰ বচন? সাধাৰণ বচন কেইপ্ৰকাৰত ভাগ কৰিব পাৰি?

(g) যৌগিক বচন আৰু সাধাৰণ বচনৰ মূল পাৰ্থক্যটো কি?

(h) 'সকলো মানুহ হয় বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন'— ই কি বচনৰ উদাহৰণ?

(i) চোৰ!— ই বচনে?

(j) বিকল্পাত্মক বচনত 'অথবা' শব্দটো কি অৰ্থত লোৱা হয়?

2. শুদ্ধ উত্তৰ নিৰ্ণয় কৰা :

(a) গুণ আৰু পৰিমাণৰ মিশ্ৰনীতি অনুসৰি আধুনিক তৰ্কবিদসকলে বচনৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰে/ নকৰে।

(b) সৰল বচন তিনি/ চাৰি প্ৰকাৰৰ।

(c) বৈকল্পিক বচনত 'অথবা' শব্দটো অভিব্যাপী/ ঐকান্তিক অৰ্থত লোৱা হয়।

(d) যৌগিক বচনক আণৱিক/ পাৰমাণৱিক বচন বোলা হয়।

(e) অস্তিত্ব বুজোৱা বচনসমূহ যৌগিক/ সাধাৰণ/ সৰল বচন।

* * *

তৃতীয় খণ্ড

প্ৰথম অধ্যায়

অনুমান

3.1.1. অনুমান :

অনুমান হ'ল একপ্ৰকাৰ মানসিক ক্ৰিয়া। সাধাৰণতে মানসিক ক্ৰিয়া তিনি প্ৰকাৰৰ— চিন্তা, ইচ্ছা আৰু অনুভূতি (Thinking, Willing and Feeling)। অনুমান হ'ল চিন্তাৰ লগত জড়িত মানসিক ক্ৰিয়া। চিন্তা কৰিব নোৱাৰিলে অনুমান কৰিব নোৱাৰি। তৰ্কবিজ্ঞানৰ সংজ্ঞাত কোৱা হয় যে 'তৰ্কবিজ্ঞান অনুমান সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞান।' যদিও এই সংজ্ঞাটো তৰ্কবিজ্ঞানৰ সম্পূৰ্ণ সংজ্ঞা নহয়, তথাপি ইয়াৰ পৰা স্পষ্ট হয় যে 'অনুমান' তৰ্কবিজ্ঞানৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ আলোচনাৰ বিষয়।

‘যি মানসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা এক বা একাধিক জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত কোনো অজ্ঞাত নতুন সত্যত উপনীত হোৱা যায় তাক অনুমান বোলে।’

উদাহৰণ—

- (1) সকলো মানুহ হয় মৰণশীল } আশ্ৰয়বাক্য
 ৰাধাকৃষ্ণ হয় মানুহ }
∴ ৰাধাকৃষ্ণ হয় মৰণশীল।— সিদ্ধান্ত
- (2) ছত্ৰেটিছ হয় মৰণশীল } আশ্ৰয়বাক্য
 প্লেটো হয় মৰণশীল }
 এৰিষ্টটল হয় মৰণশীল }
∴ সকলো মানুহ হয় মৰণশীল।— সিদ্ধান্ত

অনুমানত আমি এক বা একাধিক জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত অজ্ঞাত নতুন সত্যত উপনীত হওঁ। ওপৰৰ প্ৰথম উদাহৰণটোত আমি প্ৰথম দুটা জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত নতুন সত্য 'ৰাধাকৃষ্ণ হয় মৰণশীল' সিদ্ধান্তলৈ আহিছো। দ্বিতীয় উদাহৰণটোত প্ৰথম তিনিটা জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত 'সকলো মানুহ হয় মৰণশীল' নতুন অজ্ঞাত সিদ্ধান্তলৈ আহিছো। এইদৰে জ্ঞাত বা প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ ভিত্তিত পৰোক্ষ জ্ঞান বা নতুন জ্ঞান লাভেই হৈছে অনুমানৰ মূল উদ্দেশ্য।

অনুমান আৰু যুক্তি :

(Inference and Argument)

তৰ্কবিজ্ঞানৰ মূল আলোচ্য বিষয় হৈছে যুক্তি। প্ৰত্যেক যুক্তিতে এক বা একাধিক বচনৰ সহায়ত এটা নতুন বচন প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়। সেয়েহে প্ৰত্যেক যুক্তিতে দুটা অংশ থাকে— আধাৰ বচন বা যুক্তিবাক্য বা আশ্ৰয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্ত। যিবোৰ বচনৰ সহায়ত সিদ্ধান্ত বা নতুন সত্যটো প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয় তাক আশ্ৰয়বাক্য বা আধাৰ বচন বা যুক্তিবাক্য বোলা হয় আৰু আধাৰ বচনৰ বা আশ্ৰয়বাক্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি যি নতুন সত্যত উপনীত হোৱা যায় তাক কোৱা হয় সিদ্ধান্ত।

সাধাৰণতে অনুমান আৰু যুক্তি একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তৰ্কবিজ্ঞানত দুয়োটাকে বিশেষ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অনুমান হৈছে এক মানসিক প্ৰক্ৰিয়া অৰ্থাৎ চিন্তাৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। চিন্তাক যেতিয়া ভাষাত প্ৰকাশ কৰা হয় তেতিয়া অনুমানটোক যুক্তি (Argument) বোলা হয়। এই যুক্তিয়েই হৈছে তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু।

অনুমানৰ প্ৰকাৰ : (Kinds of Inference)

যুক্তিৰ বিভিন্নতা অনুযায়ী বা প্ৰকাশভংগী অনুযায়ী অনুমানক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়— নিগমন অনুমান (Deductive Inference) আৰু আগমন অনুমান (Inductive Inference)।

(a) নিগমন অনুমান :

(Deductive Inference)

যি অনুমানত সাৰ্বিক সম্বন্ধৰ জ্ঞানৰ সহায়ত বিশেষ বিশেষ সম্বন্ধৰ জ্ঞানত নাইবা আশ্ৰয়বাক্যত থকা সম্বন্ধতকৈ কম সাৰ্বিকতা থকা জ্ঞানত উপনীত হোৱা যায় তাক নিগমন অনুমান বোলে।

নিগমন অনুমানত আমি সামান্য বচনৰ পৰা বিশেষ বচনলৈ বা তাতকৈ কম সামান্য বচনলৈ আহোঁ। গতিকে নিগমন অনুমানৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হৈছে ইয়াৰ সিদ্ধান্ত কেতিয়াও আশ্ৰয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে।

উদাহৰণ—

সকলো কবি হয় দাৰ্শনিক (আশ্ৰয়বাক্য)

ৰবীন্দ্ৰ নাথ হয় কবি (আশ্ৰয়বাক্য)

∴ ৰবীন্দ্ৰ নাথ হয় দাৰ্শনিক (সিদ্ধান্ত)

ওপৰৰ উদাহৰণটোত সিদ্ধান্ত আশ্ৰয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হোৱা নাই। গতিকে ই নিগমন অনুমান।

(b) আগমন অনুমান :

(Inductive Inference)

যি অনুমানত বিশেষ বিশেষ সম্বন্ধৰ জ্ঞানৰ সহায়ত সামান্য সম্বন্ধৰ জ্ঞানত উপনীত হোৱা যায় তাক আগমন অনুমান বোলে।

উদাহৰণ—

ৰাম হয় মৰণশীল

হৰি হয় মৰণশীল

∴ সকলো মানুহ হয় মৰণশীল।

ওপৰৰ উদাহৰণটোত সিদ্ধান্তটো আশ্ৰয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক। কাৰণ 'সকলো মানুহ হয় মৰণশীল'— সিদ্ধান্তটো কিছুমান বিশেষ বিশেষ দৃষ্টান্ত যেনে— ৰাম, হৰি, যদু আদিৰ মৰণশীলতাৰ পৰা পোৱা গৈছে। গতিকে ই এটা আগমন অনুমান।

নিগমন অনুমানৰ বৈশিষ্ট্য :

(Characteristics of Deductive Inference)

- সিদ্ধান্তটো এক বা একাধিক আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা নিঃসৃত হয়।
- সিদ্ধান্তটো আশ্ৰয়বাক্যত নিহিত হৈ থাকে আৰু আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হয়।
- সিদ্ধান্তটো আশ্ৰয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে। অৱশ্যে ই আশ্ৰয়বাক্যৰ

সমান ব্যাপক হ'ব পাৰে।

- (d) সিদ্ধান্তটো আশ্রয়বাক্যত নিহিত হৈ থাকে বাবে আশ্রয়বাক্য সত্য হ'লে সিদ্ধান্তও সত্য হ'ব।
- (e) নিগমন অনুমানৰ উদ্দেশ্য হৈছে যুক্তিৰ আকাৰত সত্যতা বা বৈধতা বা সংলগ্নতা (consistency) নিৰ্ণয় কৰা। ই অনুমানৰ বস্তুগত সত্যতাৰ লগত জড়িত নহয়। সিদ্ধান্তটো অনুমানৰ নীতি-নিয়ম অনুসৰি আশ্রয়বাক্যৰ পৰা অনিবার্যভাৱে নিঃসৃত হ'লেই অনুমানটো আকাৰগতভাৱে বৈধ হ'ব। অৱশ্যে আশ্রয়বাক্যবোৰ বস্তুগতভাৱে সত্য হ'লে সিদ্ধান্তটো বস্তুগতভাৱে সত্য হ'ব।

আগমন অনুমানৰ বৈশিষ্ট্য : (Characteristics of Inductive Inference) :

- (a) সিদ্ধান্ত সদায় একাধিক আশ্রয়বাক্যৰ পৰা নিঃসৃত হয়।
- (b) সিদ্ধান্তটো আশ্রয়বাক্যত নিহিত হৈ নাথাকে বাবে সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যৰ পৰা অনিবার্যভাৱে নিঃসৃত নহয়।
- (c) সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক অৰ্থাৎ সিদ্ধান্তই আশ্রয়বাক্যক অতিক্ৰম কৰি যায়।
- (d) সিদ্ধান্তই আশ্রয়বাক্যক অতিক্ৰম কৰে বাবে আশ্রয়বাক্যৰ সত্যতাৰ পৰা সিদ্ধান্তৰ সত্যতা প্ৰমাণিত নহয়, অৰ্থাৎ সিদ্ধান্তৰ সত্যতাত সংশয় থাকে।

- (e) আগমন অনুমানৰ সিদ্ধান্তই সত্য প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰিলেও ই সত্য আৱিষ্কাৰত সহায়ক হয়।

নিগমন আৰু আগমন অনুমানৰ পাৰ্থক্য :

- (1) নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্তত সামান্য সত্যৰ পৰা বিশেষ বিশেষ সত্যলৈ অহা হয় আৰু আগমন অনুমানত বিশেষ বিশেষ দৃষ্টান্তৰ পৰা সামান্য সত্যৰ সিদ্ধান্তলৈ অহা হয়।
- (2) নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যৰ পৰা অনিবার্যভাৱে নিঃসৃত হয়। আগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যত নিহিত হৈ নাথাকে। সেয়েহে ইয়াত সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যৰ পৰা অনিবার্যভাৱে নিঃসৃত নহ'বও পাৰে।
- (3) নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত কেতিয়াও আশ্রয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু আগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত সদায় আশ্রয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হ'ব।
- (4) নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্তই আশ্রয়বাক্যক অতিক্ৰম কৰি যাব নোৱাৰে। সেয়েহে ইয়াত আশ্রয়বাক্য সত্য হ'লে সিদ্ধান্তও সত্য হ'ব। আগমন অনুমানত সিদ্ধান্তই আশ্রয়বাক্যক অতিক্ৰম কৰি যায়। সেয়েহে ইয়াত আশ্রয়বাক্য সত্য হ'লে সিদ্ধান্ত সত্য হ'বনে মিথ্যা হ'ব সেইটো নিশ্চিত নহয়।

নিগমন অনুমানত জ্ঞাত সত্যৰ ভিত্তিত অজ্ঞাত নতুন সত্যত উপনীত হোৱাৰ যিটো প্ৰক্ৰিয়া, সেই প্ৰক্ৰিয়া হৈছে সামান্যৰ পৰা বিশেষলৈ যোৱাৰ প্ৰক্ৰিয়া। আনহাতে, আগমন অনুমানত সেই প্ৰক্ৰিয়া হৈছে বিশেষৰ পৰা সামান্যলৈ যোৱাৰ

প্ৰক্ৰিয়া। দুয়োটা ক্ষেত্ৰতে সেয়েহে যুক্তিৰ গঠন পদ্ধতি বেলেগ বেলেগ। তথাপি সত্যতা লাভৰ ক্ষেত্ৰত এটা আনটোৰ পৰিপূৰক। কাৰণ নিগমন অনুমান জ্ঞানৰ আকাৰগত সত্যতাৰ লগত জড়িত আৰু আগমন অনুমান বস্তুগত সত্যতাৰ লগত জড়িত। আকাৰগত আৰু বস্তুগত উভয় সত্যতাই একক সত্যতাৰেই ৰূপ। গতিকে নিগমন আৰু আগমন সত্যতা লাভৰ ক্ষেত্ৰত এটা আনটোৰ পৰিপূৰক।

যিহেতু আমাৰ আলোচনাৰ বিষয়বস্তু নিগমন অনুমান, গতিকে পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত আমি কেৱল নিগমন অনুমানৰ বিষয়েহে আলোচনা কৰিম।

নিগমন অনুমানৰ প্ৰকাৰ : (Kinds of Deductive Inference)

নিগমন অনুমানৰ সিদ্ধান্ত এটা মাত্ৰ আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰাও পাব পাৰি বা একাধিক আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰাও পাব পাৰি। নিগমন অনুমান দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়—

- (a) অমাধ্যম অনুমান (Immediate inference)
(b) মাধ্যম অনুমান (Mediate inference)

(a) অমাধ্যম অনুমান : যি নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্তটো এটা মাত্ৰ আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হয় তাকে অমাধ্যম অনুমান বোলে। অমাধ্যম অনুমানত দুটা বচন থাকে— এটা হ'ল আশ্ৰয়বাক্য আৰু আনটো হ'ল সিদ্ধান্ত।

উদাহৰণ—

A- সকলো অসমীয়া হয় ভাৰতীয় (আশ্ৰয়বাক্য)।

∴ I- কিছুমান ভাৰতীয় হয় অসমীয়া (সিদ্ধান্ত)।

— ই এক অমাধ্যম অনুমান। কাৰণ ইয়াত—

(i) সিদ্ধান্ত এটা মাত্ৰ আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা নিঃসৃত হৈছে।

(ii) ই অমাধ্যম নিগমন অনুমান। কাৰণ ইয়াত সিদ্ধান্ত আশ্ৰয়বাক্যতকৈ কম ব্যাপক।

(b) মাধ্যম অনুমান : যি নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত একাধিক আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হয় তাকে মাধ্যম অনুমান বোলে। মাধ্যম অনুমানত এটা সিদ্ধান্ত আৰু বাকীবোৰ আশ্ৰয়বাক্য।

উদাহৰণ—

A- সকলো মানুহ হয় মৰণশীল (আশ্ৰয়বাক্য)

A- সকলো কবি হয় মানুহ (আশ্ৰয়বাক্য)

∴ A- সকলো কবি হয় মৰণশীল (সিদ্ধান্ত)।

ই এটা মাধ্যম অনুমান। কাৰণ ইয়াত—

(i) সিদ্ধান্ত দুটা আশ্ৰয়বাক্যৰ (একাধিক) পৰা নিঃসৃত হৈছে। প্ৰথম বচনটোৰ পৰা পোনপটীয়াকৈ সিদ্ধান্তটো অহা নাই। মাধ্যম হিচাপে দ্বিতীয় আশ্ৰয়বাক্যৰ সহায় লোৱা হৈছে।

(ii) ই নিগমন অনুমান। কিয়নো ইয়াত সিদ্ধান্ত আশ্ৰয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক নহয়।

অমাধ্যম অনুমান আৰু

মাধ্যম অনুমান :

সাদৃশ্য :

অমাধ্যম আৰু মাধ্যম দুয়োটাই নিগমন অনুমান। গতিকে ইহঁতৰ মাজত কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ সাদৃশ্য আছে—

(1) দুয়োৰে ক্ষেত্ৰতেই সিদ্ধান্ত আশ্ৰয়বাক্যত

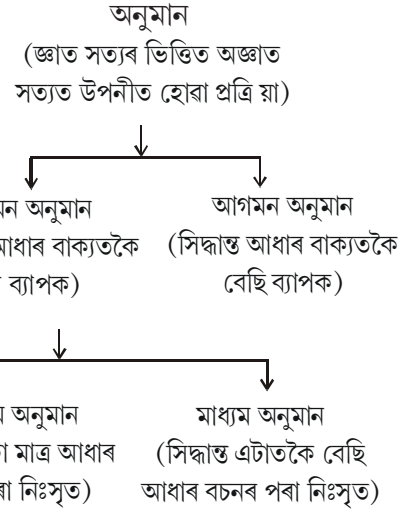
নিহিত থাকে আৰু আশ্রয়বাক্যৰ পৰা অনিবাৰ্যভাৱে নিঃসৃত হয়।

- (2) দুয়োৰে ক্ষেত্ৰতেই সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যৰ সমান ব্যাপক হ'ব পাৰে। কিন্তু আশ্রয়বাক্যতকৈ সিদ্ধান্ত কেতিয়াও বেছি ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে। অৰ্থাৎ দুয়োৰে ক্ষেত্ৰতে সিদ্ধান্তই আশ্রয়বাক্যক অতিক্ৰম নকৰে।
- (3) দুয়োৰে ক্ষেত্ৰতেই আকাৰগত সত্যতাৰ প্ৰতিহে গুৰুত্ব দিয়া হয়। অৰ্থাৎ আশ্রয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ আকাৰ-গঠন অনুমানৰ নিয়ম অনুযায়ী হ'লে অনুমানটো বৈধ হ'ব। আশ্রয়বাক্যৰ বস্তুগত সত্যতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া নহয়।

পাৰ্থক্য :

- (1) অমাধ্যম অনুমানত দুটি বচন থাকে— এটা আশ্রয়বাক্য আৰু এটা সিদ্ধান্ত। কিন্তু মাধ্যম অনুমানত দুটাতকৈ বেছি বচন থাকে— একাধিক আশ্রয়বাক্য আৰু এটা সিদ্ধান্ত।
- (2) এটা মাত্ৰ আশ্রয়বাক্যৰ পৰা সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা যায় বাবে অমাধ্যম অনুমানৰ প্ৰয়োগ ক্ষেত্ৰ অতি সংকীৰ্ণ। সেয়েহে কিছুমান তৰ্কবিজ্ঞানীয়ে অমাধ্যম অনুমানক প্ৰকৃত অনুমান বুলি স্বীকাৰ নকৰে। মাধ্যম অনুমানৰ প্ৰয়োগক্ষেত্ৰ অতি ব্যাপক। সেয়েহে ইয়াত তেনে প্ৰশ্ন নুঠে।

এতিয়ালৈকে পোৱা জ্ঞানৰ ভিত্তিত আমি অনুমান আৰু ইয়াৰ প্ৰকাৰ সম্পৰ্কে তলত দিয়া ধৰণে তালিকা প্ৰস্তুত কৰিব পাৰো—

অমাধ্যম অনুমানৰ শ্ৰেণীবিভাজন :

অমাধ্যম অনুমান নানা প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। তাৰ ভিতৰত দুটি প্ৰধান প্ৰকাৰ হ'ল— সমবৰ্তন আৰু প্ৰতিবৰ্তন। তলত আমি এই দুই প্ৰকাৰৰ অমাধ্যম অনুমান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম।

(i) সমবৰ্তন (Conversion) :

যি অমাধ্যম নিগমন অনুমানত বিধিসম্মতভাৱে আশ্রয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ স্থান পৰিৱৰ্তন কৰি সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায় আৰু আশ্রয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ মাজত গুণৰ কোনো পৰিৱৰ্তন কৰা নহয় তাক সমবৰ্তন বোলে।

এই প্ৰকাৰৰ অনুমানত আশ্রয়বাক্যটোক কোৱা হয় সমবৰ্তনীয় বচন (convertend) আৰু সিদ্ধান্তক সমবৰ্তিত বচন (converse)।

উদাহৰণ—

A— সকলো শিক্ষক হয় বিদ্বান (সমবৰ্তনীয় বচন)
∴ I — কিছুমান বিদ্বান হয় শিক্ষক (সমবৰ্তিত)

সমবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত নিম্নলিখিত নিয়মবোৰ মানিব লাগিব।

নিয়ম :

- (i) আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধান্তৰ বিধেয় হ'ব।
- (ii) আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয় সিদ্ধান্তৰ উদ্দেশ্য হ'ব।
- (iii) আশ্ৰয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ গুণ একে হ'ব; অৰ্থাৎ আশ্ৰয়বাক্যটো যদি সদৰ্থক হয়, তেন্তে সিদ্ধান্তটো সদৰ্থক হ'ব আৰু আশ্ৰয়বাক্যটো যদি নঞৰ্থক হয়, তেন্তে সিদ্ধান্তটো নঞৰ্থক হ'ব।
- (iv) আশ্ৰয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰিব।

AEIO— এই চাৰি প্ৰকাৰৰ তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত বচনৰ নিম্নলিখিত ধৰণে সমবৰ্তন কৰা হয়—

(i) A বচনৰ সমবৰ্তন (A – I) :

A— সকলো অসমীয়া হয় ভাৰতীয়
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ A— সকলো ভাৰতীয় হয় অসমীয়া
(সমবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য পদ 'অসমীয়া' সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে। বিধেয় পদ 'ভাৰতীয়' সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। দুয়োটা বচনৰে গুণ একেই অৰ্থাৎ দুয়োটাই সদৰ্থক। তথাপিও ই অবৈধ। কাৰণ ইয়াত চতুৰ্থ নিয়ম ভংগ হৈছে। কাৰণ ইয়াত 'ভাৰতীয়' পদটো সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু আশ্ৰয়বাক্যত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে অব্যাপ্ত। গতিকে সাধাৰণভাৱে A বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে A বচন হ'ব নোৱাৰে।

কিন্তু A বচনক I বচনলৈ সমবৰ্তন কৰিব

পাৰি।

উদাহৰণ—

A— সকলো অসমীয়া হয় ভাৰতীয়
(সমবৰ্তনীয়)

∴ I— কিছুমান ভাৰতীয় হয় অসমীয়া (সমবৰ্তিত)
ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য পদ 'অসমীয়া' সিদ্ধান্তৰ বিধেয় পদ হৈছে আৰু বিধেয় পদ 'ভাৰতীয়' সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। দুয়োটা বচনৰ গুণ সমান (সদৰ্থক)। সিদ্ধান্ত I বচন হোৱা বাবে কোনো পদেই ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে চতুৰ্থ নিয়ম ইয়াত ভংগ হোৱা নাই। গতিকে A বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে A বচন হ'ব নোৱাৰে, ই I বচন হ'ব।

(ii) E বচনৰ সমবৰ্তন (E – E) :

উদাহৰণ—

E— কোনো মানুহ নহয় দেৱতা
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ E— কোনো দেৱতা নহয় মানুহ
(সমবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যপদ 'মানুহ' সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে আৰু বিধেয় পদ 'দেৱতা' সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। দুয়োটা বচনৰে গুণ সমান (নঞৰ্থক) দুয়োটা বচনৰ সকলো পদেই ব্যাপ্ত, গতিকে চতুৰ্থ নিয়ম ভংগৰ সমস্যা নাই।

গতিকে E বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে E বচন হ'ব।

(iii) I বচনৰ সমবৰ্তন (I – I) :

উদাহৰণ—

I— কিছুমান ফুল হয় ৰঙা (সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান ৰঙা বস্তু হয় ফুল
(সমবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্রয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যপদ 'ফুল' সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে আৰু বিধেয় পদ 'ৰঙা' সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। গুণৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা নাই (সদৰ্থক)। দুয়োটা বচনতে কোনো পদেই ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে চতুৰ্থ নিয়মৰ কোনো সমস্যা হোৱা নাই।

গতিকে দেখা গ'ল I বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে I বচন হয়।

(iv) O বচনৰ সমবৰ্তন (x) :

O বচনৰ সমবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি। O বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে নিম্নলিখিত ৰূপ পোৱা যায়।

O— কিছুমান কবি নহয় দাৰ্শনিক
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ O— কিছুমান দাৰ্শনিক নহয় কবি
(সমবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্রয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য পদ 'কবি' সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে আৰু বিধেয় পদ 'দাৰ্শনিক' সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। দুয়োটা বচনৰ গুণ একেই (নঞৰ্থক)। কিন্তু তথাপিও অনুমানটো অবৈধ। কাৰণ ইয়াত চতুৰ্থ নিয়ম ভংগ হৈছে। কবি পদটো আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈছে।

গতিকে দেখা গ'ল O বচনৰ সমবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি।

হবছ (Hobbes) আদি কিছুমান তৰ্কবিদে O বচনৰ সমবৰ্তন কৰিবলৈ এক বিশেষ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰিছে। সেই পদ্ধতিৰ নাম নিষেধমূলক

সমবৰ্তন (Conversion by Negation)। এই পদ্ধতি অনুসৰি O বচনৰ সংযোজকৰ পৰা নঞৰ্থক চিনটো আঁতৰাই তাক সিদ্ধান্তৰ বিধেয় পদৰ লগত যুক্ত কৰা হয় আৰু এনেদৰে O বচনটোক I বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰা হয় আৰু I বচনটোক সমবৰ্তন কৰা হয়।

উদাহৰণ—

O— কিছুমান মানুহ নহয় সৎ
(প্ৰকৃত সমবৰ্তনীয় বচন)

I— কিছুমান মানুহ হয় অসৎ
(ৰূপান্তৰিত বচন)

∴ I— কিছুমান অসৎ হয় মানুহ
(সমবৰ্তিত বচন)

কিন্তু এনেধৰণৰ সমবৰ্তনক বিধিসম্মত বুলি ক'ব নোৱাৰি। কাৰণ ইয়াত সমবৰ্তনৰ চতুৰ্থ নিয়ম বক্ষা কৰিবলৈ গৈ দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় নিয়ম ভংগ কৰা হৈছে। আশ্রয়বাক্যৰ বিধেয়টো সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হোৱা নাই, ইয়াৰ বিৰুদ্ধ পদটোহে উদ্দেশ্য হৈছে। গুণৰ পৰিৱৰ্তন হৈছে। কাৰণ আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক, কিন্তু সিদ্ধান্ত সদৰ্থক।

গতিকে 'নিষেধমূলক সমবৰ্তন' গ্ৰহণযোগ্য নহয়।

সমবৰ্তনৰ প্ৰকাৰ : (Kinds of Conversion)

সমবৰ্তন দুই প্ৰকাৰৰ—

- সৰল সমবৰ্তন (Simple Conversion)
- অসৰল সমবৰ্তন (Conversion by limitation or conversion per accidens)

(a) সৰল সমবৰ্তন**(Simple conversion) :**

যি সমবৰ্তনত আশ্রয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ পৰিমাণ একেই থাকে তাক সৰল সমবৰ্তন বোলে। অৰ্থাৎ আশ্রয়বাক্যটো যদি সামান্য বচন হয়, তেনেহ'লে সিদ্ধান্তটো সামান্য বচন হ'ব আৰু যদি আশ্রয়বাক্যটো বিশেষ বচন হয়, তেন্তে সিদ্ধান্তটোও বিশেষ বচন হ'ব। E আৰু I বচনৰ সৰল সমবৰ্তন হয়।

উদাহৰণ—

(i) E বচনৰ সৰল সমবৰ্তন (E – E)

E— কোনো মানুহ নহয় অমৰ

(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ E— কোনো অমৰ নহয় মানুহ

(সমবৰ্তিত বচন)

(ii) I বচনৰ সৰল সমবৰ্তন (I – I)

I— কিছুমান মানুহ হয় জ্ঞানী

(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান জ্ঞানী হয় মানুহ

(সমবৰ্তিত বচন)

প্ৰথম উদাহৰণটোত দুয়োটা বচনেই সামান্য বচন (E – E) আৰু দ্বিতীয় উদাহৰণত দুয়োটা বচনেই বিশেষ বচন (I – I)। গতিকে দুয়োটা উদাহৰণত আশ্রয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ পৰিমাণ সমান।

গতিকে কথা হ'ল E আৰু I বচনক সৰল সমবৰ্তন কৰিব পাৰি।

(b) অসৰল সমবৰ্তন বা পৰিণীত সমবৰ্তন (Conversion per accidens) :

যি সমবৰ্তনত আশ্রয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ পৰিমাণৰ পৰিৱৰ্তন হয় তাকে অসৰল সমবৰ্তন বোলে। অসৰল সমবৰ্তনত আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন হ'লে সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন হ'ব। A বচন অসৰল সমবৰ্তনৰ উদাহৰণ।

উদাহৰণ—

A— সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান মৰণশীল জীৱ হয় মানুহ

(সমবৰ্তিত বচন)

ওপৰৰ উদাহৰণত আশ্রয়বাক্যটো সামান্য বচন আৰু সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন। গতিকে ই অসৰল সমবৰ্তন।

A— বচনৰ সৰল সমবৰ্তন সম্ভৱনে? (Can A proposition be converted simply?)

A বচনৰ সৰল সমবৰ্তন বুলিলে A বচনৰ পৰা A বচনৰ সমবৰ্তন কৰাকে বুজায়। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে A বচনৰ সৰল সমবৰ্তন সম্ভৱ নহয়। কাৰণ A বচনৰ সৰল সমবৰ্তন কৰিলে সমবৰ্তনৰ চতুৰ্থ নিয়মটো ভংগ হয়।

কিন্তু কেতিয়াবা কিছুমান বিশেষ ক্ষেত্ৰত A বচনক আন এটা A বচনলৈ সমবৰ্তন কৰিব পাৰি। এইটো সম্ভৱ হয় যদি A বচনৰ উদ্দেশ্য পদ আৰু বিধেয় পদৰ বাচ্যার্থ সমান হয়। যেনে—

(i) সংজ্ঞা

(ii) পুনৰ্ৰুক্তিমূলক বচন

(iii) যিবোৰ A বচনৰ উদ্দেশ্য পদ আৰু বিধেয় পদ দুয়োটাই নিৰ্দিষ্ট পদ।

উদাহৰণ—

(i) সংজ্ঞা : A— সকলো মানুহ হয়
বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন প্ৰাণী।

∴ A— সকলো বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন প্ৰাণী হয় মানুহ।

(ii) পুনৰুক্তিমূলক বচন—

A— সকলো মানুহ হয় মনুষ্যত্বসম্পন্ন প্ৰাণী।

∴ A— সকলো মনুষ্যত্বসম্পন্ন প্ৰাণী হয় মানুহ।

(iii) নিৰ্দিষ্ট পদ—

A— কালিদাস হয় ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ কবি

∴ A— ভাৰতৰ শ্ৰেষ্ঠ কবি হয় কালিদাস।

**বিপৰীত সম্বন্ধভিত্তিক সমবৰ্তন (Inference
by Converse Relation) :**

প্ৰখ্যাত তৰ্কবিদ কেয়িন্স (Dr Keynes)এ
বিপৰীত সম্বন্ধভিত্তিক সমবৰ্তন নামৰ একপ্ৰকাৰ
সমবৰ্তনৰ উল্লেখ কৰিছে। এইবিধ সমবৰ্তনত
সমবৰ্তনীয় বচনৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় দুয়োটা
সাপেক্ষ পদ (relative term) হ'ব লাগিব আৰু
দুয়োৰে সম্বন্ধৰ পৰিৱৰ্তন ঘটাই সিদ্ধান্তলৈ অহা
হয়।

উদাহৰণ—

(i) A— ৰামকৃষ্ণ হয় বিবেকানন্দৰ গুৰু।

∴ A— বিবেকানন্দ হয় ৰামকৃষ্ণৰ শিষ্য।

(ii) A— সীতা হয় ৰামচন্দ্ৰৰ স্ত্ৰী

∴ A— ৰামচন্দ্ৰ হয় সীতাৰ স্বামী।

আপাতদৃষ্টিত এই প্ৰক্ৰিয়াক 'সমবৰ্তন' যেন
লাগিলেও প্ৰকৃততে ই সমবৰ্তন হ'ব নোৱাৰে।
কাৰণ—

(i) ইয়াত উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ স্থান পৰিৱৰ্তন
কৰাৰ লগতে সম্বন্ধৰো পৰিৱৰ্তন কৰা হৈছে।

প্ৰথম উদাহৰণত গুৰুৰ পৰিৱৰ্তে শিষ্য,
দ্বিতীয় উদাহৰণত স্ত্ৰীৰ পৰিৱৰ্তে স্বামী—
এই সাপেক্ষ পদৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। সাপেক্ষ
পদ নহ'লে এনে ধৰণৰ সমবৰ্তন সম্ভৱ
নহয়।

(ii) উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ স্থান পৰিৱৰ্তন কৰা
হৈছে যদিও প্ৰকৃতত আশ্ৰয়বাক্যৰ
উদ্দেশ্যটো সিদ্ধান্তত বিধেয় হোৱা নাই।
প্ৰথম উদাহৰণত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য হৈছে
ৰামকৃষ্ণ, কিন্তু সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে
ৰামকৃষ্ণৰ শিষ্য। সেইদৰে 'বিবেকানন্দৰ
গুৰু' বিধেয়টো সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হিচাপে
হৈছে 'বিবেকানন্দ'। দ্বিতীয় উদাহৰণত
আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য হৈছে 'সীতা', কিন্তু
সিদ্ধান্তৰ বিধেয় হৈছে 'সীতাৰ স্বামী'।
সেইদৰে 'ৰামচন্দ্ৰৰ স্ত্ৰী' পদটো সিদ্ধান্তত
ব্যৱহাৰ হৈছে 'ৰামচন্দ্ৰ'।

(iii) নিগমন অনুমান আকাৰনিষ্ঠ বিজ্ঞান। ইয়াত
বাস্তৱ জ্ঞানৰ স্থান নাই। কিন্তু এইবিধ
সমবৰ্তনত বাস্তৱ জ্ঞান নহ'লে সমবৰ্তন কৰা
সম্ভৱ নহয়।

গতিকে এই প্ৰকাৰৰ সমবৰ্তনক বৈধ সমবৰ্তন
বুলিব নোৱাৰি।

A— বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে I বচন পোৱা যায়।

E— বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে E বচন পোৱা যায়।

I— বচনৰ সমবৰ্তন কৰিলে I বচন পোৱা যায়।

O— বচনৰ সমবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি।

অনুশীলনী (Activity)

তলত দিয়াবোৰৰ সমবৰ্তন কৰা :

- সকলো ধনী ব্যক্তি হয় শিক্ষিত ব্যক্তি।
- হিমালয় পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত।
- কোনো মানুহ নিঃস্বার্থ নহয়।
- প্ৰায়বোৰ ব্যৱসায়ীয়েই শিক্ষিত।

উত্তৰ :

- তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A— সকলো ধনী ব্যক্তি হয় শিক্ষিত ব্যক্তি
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান শিক্ষিত ব্যক্তি হয় ধনী ব্যক্তি
(সমবৰ্তিত বচন)

- তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A— হিমালয় হয় পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ A— পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত হয় হিমালয়
(সমবৰ্তিত বচন)

- তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

E— কোনো মানুহ নহয় নিঃস্বার্থ
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ E— কোনো নিঃস্বার্থ ব্যক্তি নহয় মানুহ
(সমবৰ্তিত বচন)

- তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

I— কিছুমান ব্যৱসায়ী হয় শিক্ষিত
(সমবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান শিক্ষিত ব্যক্তি হয় ব্যৱসায়ী
(সমবৰ্তিত বচন)

3.1.2 প্ৰতিবৰ্তন (Obversion) :

যি অমাধ্যম অনুমানত প্ৰদত্ত বচন বা আশ্ৰয়বাক্যৰ অৰ্থৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নকৰাকৈ কেৱলমাত্ৰ গুণৰ পৰিৱৰ্তন কৰি সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায় তাকেই প্ৰতিবৰ্তন (Obversion) বোলে।

প্ৰতিবৰ্তনত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যক সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য আৰু আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয়ৰ বিৰুদ্ধপদক সিদ্ধান্তত বিধেয় হিচাপে ৰখা হয়। আশ্ৰয়বাক্য আৰু সিদ্ধান্তৰ মাজত গুণৰ পৰিৱৰ্তন কৰা হয় কিন্তু পৰিমাণৰ পৰিৱৰ্তন কৰা নহয়।

প্ৰতিবৰ্তনৰ আশ্ৰয়বাক্যক প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন আৰু সিদ্ধান্তক প্ৰতিবৰ্তিত বচন বোলা হয়।

উদাহৰণ—

A— সকলো সৎ ব্যক্তি হয় সুখী ব্যক্তি
(প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন)

∴ E— কোনো সৎ ব্যক্তি নহয় অসুখী ব্যক্তি
(প্ৰতিবৰ্তিত বচন)

প্ৰতিবৰ্তনৰ নিয়মাৱলী

(Rules of obversion) :

- আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য পদ সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য পদ হ'ব।
- আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয় পদৰ বিৰুদ্ধপদ সিদ্ধান্তত বিধেয় পদ হ'ব।
- গুণৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব, অৰ্থাৎ এটা সদৰ্থক হ'লে আনটো নঞৰ্থক হ'ব।
- পৰিমাণ একে থাকিব অৰ্থাৎ আশ্ৰয়বাক্য সামান্য বচন হ'লে সিদ্ধান্তও সামান্য বচন হ'ব আৰু আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'লে

সিদ্ধান্তও বিশেষ বচন হ'ব।

AEIO এই চাৰিটা তৰ্কবিজ্ঞানসম্মত বচনৰ
নিম্নলিখিত ধৰণে প্ৰতিবৰ্তন কৰা হয় :

(i) A বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন (A – E)

উদাহৰণ—

A— সকলো মানুহ হয় মৰণশীল জীৱ
(প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন)

∴ E— কোনো মানুহ নহয় অমৰণশীল জীৱ
(প্ৰতিবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যপদ (মানুহ) সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয়ৰ (মৰণশীল) বিৰুদ্ধপদ (অমৰণশীল) সিদ্ধান্তৰ বিধেয়পদ হৈছে। গুণৰ পৰিবৰ্তন হৈছে। আশ্ৰয়বাক্য সদৰ্থক, কিন্তু সিদ্ধান্ত নএওঁৰ্থক। পৰিমাণৰ পাৰ্থক্য হোৱা নাই, কাৰণ দুয়োটা বচনেই সাৰ্বিক বচন বা সামান্য বচন।

গতিকে দেখা গ'ল A বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে E বচন হয়।

(ii) E বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন (E – A)

উদাহৰণ—

E— কোনো মানুহ নহয় পূৰ্ণ
(প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন)

∴ A— সকলো মানুহ হয় অপূৰ্ণ
(প্ৰতিবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যপদ (মানুহ) সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হৈছে। আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয়পদৰ (পূৰ্ণ) বিৰুদ্ধপদ (অপূৰ্ণ) সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে। গুণৰ পৰিবৰ্তন হৈছে। কাৰণ আশ্ৰয়বাক্য নএওঁৰ্থক কিন্তু সিদ্ধান্ত সদৰ্থক। পৰিমাণ একেই আছে,

কাৰণ দুয়োটা সামান্য বচন।

গতিকে E বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে A বচন হয়।

(iii) I বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন (I – O)

উদাহৰণ—

I— কিছুমান মানুহ হয় সুখী
(প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন)

∴ O— কিছুমান মানুহ নহয় অসুখী
(প্ৰতিবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য (মানুহ), সিদ্ধান্তৰ উদ্দেশ্য হৈছে। আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয়ৰ (সুখী) বিৰুদ্ধপদ (অসুখী) সিদ্ধান্তত বিধেয়পদ হৈছে। গুণৰ পৰিবৰ্তন হৈছে। আশ্ৰয়বাক্য সদৰ্থক কিন্তু সিদ্ধান্ত নএওঁৰ্থক। দুয়োটা বচনৰে পৰিমাণ একেই, কাৰণ দুয়োটা বিশেষ বচন।

গতিকে দেখা গ'ল I বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে O বচন হয়।

(iv) O বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন (O – I).

উদাহৰণ—

O— কিছুমান মানুহ নহয় বুদ্ধিমান
(প্ৰতিবৰ্তনীয় বচন)

∴ I— কিছুমান মানুহ হয় অবুদ্ধিমান
(প্ৰতিবৰ্তিত বচন)

ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্য (মানুহ) সিদ্ধান্তৰ উদ্দেশ্য হৈছে। আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয়ৰ (বুদ্ধিমান) বিৰুদ্ধপদ (অবুদ্ধিমান) সিদ্ধান্তত বিধেয় হৈছে। গুণৰ পৰিবৰ্তন হৈছে, কাৰণ আশ্ৰয়বাক্য নএওঁৰ্থক, কিন্তু সিদ্ধান্ত সদৰ্থক। দুয়োটা বচনৰে পৰিমাণ একেই, অৰ্থাৎ দুয়োটাই বিশেষ বচন।

গতিকে O বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে I বচন পোৱা যায়। দেখা গ'ল

A— বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে E বচন হয়
(A – E)।

E— বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে A বচন হয়
(E – A)।

I— বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে O বচন হয়
(I – O)।

O— বচনৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰিলে I বচন হয়
(O – I)।

বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তন (Material Obversion) :

প্ৰখ্যাত তৰ্কবিজ্ঞানী বেইন (Bain)-এ বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তন নামৰ একপ্ৰকাৰৰ প্ৰতিবৰ্তনৰ উল্লেখ কৰিছে। এইবিধ অনুমানত প্ৰতিবৰ্তনৰ নিয়মাৱলী অনুসৰণ কৰা নহয়, ইয়াত কেৱল বাস্তৱ অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিতে সিদ্ধান্ত নিঃসৃত কৰা হয়।

উদাহৰণ—

(i) A— পোহৰ হয় সুখকৰ
∴ A— অন্ধকাৰ হয় দুখকৰ।

এই উদাহৰণটোত 'অন্ধকাৰ' পোহৰৰ বিপৰীত আৰু 'দুখকৰ' সুখকৰৰ বিপৰীত।

(ii) A— যুদ্ধ হয় অমংগলসূচক
∴ A— শান্তি হয় মংগলসূচক।

এই উদাহৰণটোত 'শান্তি' যুদ্ধৰ বিপৰীত আৰু 'মংগলদায়ক' অমংগলদায়কৰ বিপৰীত।

বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তনক প্ৰকৃত প্ৰতিবৰ্তন বুলিব পাৰিনে?

নিম্নলিখিত কাৰণত বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তনক প্ৰকৃত প্ৰতিবৰ্তন বুলিব নোৱাৰি।

(a) প্ৰতিবৰ্তনৰ নিয়ম হ'ল— আশ্ৰয়বাক্যৰ উদ্দেশ্যপদটো সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্য হ'ব। কিন্তু ইয়াত আশ্ৰয়বাক্যৰ বিপৰীত পদহে সিদ্ধান্তত উদ্দেশ্যৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছে।

(b) প্ৰতিবৰ্তনৰ নিয়ম মতে আশ্ৰয়বাক্যৰ বিধেয় পদৰ বিৰুদ্ধপদ সিদ্ধান্তত বিধেয় হ'ব লাগে। কিন্তু ইয়াত বিপৰীত পদহে বিধেয় হৈছে।

(c) গুণৰ পৰিবৰ্তন হ'ব লাগে। কিন্তু ইয়াত গুণৰ পৰিবৰ্তন হোৱা নাই।

(d) নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্তটো আশ্ৰয়বাক্যত নিহিত হৈ থাকে। কিন্তু বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তনত সিদ্ধান্তটো আশ্ৰয়বাক্যত নিহিত হৈ থকা দেখা নাযায়।

(e) বাস্তৱ অভিজ্ঞতা নাথাকিলে বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তন সম্ভৱ নহয়। কিন্তু নিগমন অনুমানত বাস্তৱ অভিজ্ঞতাৰ কোনো মূল্য নাই।

ওপৰোক্ত বিসংগতিবোৰ দেখি বেইনে নিজে স্বীকাৰ কৰিছে যে বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তনে নিগমন অনুমান অনুসৰণ কৰা নাই। বাস্তৱ প্ৰয়োগ থাকিলেও বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তনক নিগমন অনুমানৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰি।

সমাধানসহ অনুশীলনী

1. তলত উল্লেখ কৰা বচনবোৰৰ প্ৰতিবৰ্তন কৰা :

- (a) মানুহ মাৰেই মৰণশীল।
(b) কিছুমান মানুহ জ্ঞানী।

- (c) কিছুমান চকচকীয়া বস্তু সোণ নহয়। (প্রতিবর্তনীয় বচন)
- সমাধান : ∴ O— কিছুমান মানুহ নহয় অজ্ঞানী
- (a) A— সকলো মানুহ হয় মৰণশীল (প্রতিবর্তিত বচন)
- (c) O— কিছুমান চকচকীয়া বস্তু নহয় সোণ (প্রতিবর্তনীয় বচন)
- ∴ E— কোনো মানুহ নহয় অমৰণশীল (প্রতিবর্তিত বচন)
- (b) I— কিছুমান মানুহ হয় জ্ঞানী ∴ I— কিছুমান চকচকীয়া বস্তু হয় অসোণ (প্রতিবর্তিত বচন)

দ্বিতীয় অধ্যায়

নিৰপেক্ষ ন্যায় (Categorical Syllogism)

যি মাধ্যম নিগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত পৰস্পৰ সম্বন্ধযুক্ত দুটা আশ্রয়বাক্যৰ সংযুক্ত ফলস্বৰূপে অনিবার্যভাৱে নিঃসৃত হয় তাক ন্যায় বোলে।

ন্যায়ৰ এই সংজ্ঞাক বিশ্লেষণ কৰিলে তলত দিয়া বৈশিষ্ট্যবোৰ পোৱা যায়।

3.2.1. ন্যায়ৰ বৈশিষ্ট্য :

(i) ন্যায় একপ্ৰকাৰ নিগমন অনুমান। নিগমন অনুমানৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে যে সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যতকৈ কেতিয়াও বেছি ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে। সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যৰ সমান ব্যাপক হ'ব পাৰে কিন্তু অধিক ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে।

এই বৈশিষ্ট্যই ন্যায়ক আগমন অনুমানৰ পৰা পৃথক কৰিছে। কাৰণ আগমন অনুমানত সিদ্ধান্ত সদায় আশ্রয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক।

(ii) নিগমন অনুমান দুই প্ৰকাৰৰ— (a) অমাধ্যম অনুমান আৰু (b) মাধ্যম অনুমান। ন্যায় মাধ্যম অনুমান। মাধ্যম অনুমানৰ বিশেষত্ব হৈছে সিদ্ধান্ত একাধিক আশ্রয়বাক্যৰ পৰা নিঃসৃত হ'ব লাগিব। ন্যায় যিহেতু মাধ্যম অনুমান গতিকে ন্যায়ৰ সিদ্ধান্তও একাধিক আশ্রয়বাক্যৰ পৰা নিঃসৃত হ'ব লাগিব।

(iii) একাধিক আশ্রয়বাক্য বুলিলে দুটা, তিনিটা, চাৰিটা আদিও হ'ব পাৰে। কিন্তু ন্যায়ত মাত্ৰ দুটা আশ্রয়বাক্যৰ পৰাহে সিদ্ধান্ত নিঃসৃত হ'ব লাগিব। দুটাতকৈ কম হ'বও নোৱাৰে আৰু দুটাতকৈ বেছিও হ'ব নোৱাৰে।

এই বৈশিষ্ট্যই এহাতে ন্যায়ক অমাধ্যম অনুমানৰ পৰা আৰু আনহাতে মাধ্যম অনুমানৰ আন প্ৰকাৰৰ পৰা পৃথক কৰিছে।

(iv) ন্যায়ৰ আশ্রয়বাক্য দুটা পৰস্পৰ সম্পৰ্কবিহীন হ'ব নোৱাৰে। পৰস্পৰ সম্পৰ্কযুক্ত দুটা আশ্রয়বাক্যৰ সংযুক্ত ফলস্বৰূপেহে সিদ্ধান্তটো অনিবার্যভাৱে নিঃসৃত হ'ব লাগিব।

(v) ন্যায়ৰ আশ্রয়বাক্যবোৰ সত্য হ'লে সিদ্ধান্তও সত্য হ'ব। নিগমন অনুমানৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে সিদ্ধান্তটো প্ৰদত্ত আশ্রয়বাক্যৰ পৰা বিধিসংগতভাৱে নিঃসৃত হ'ব লাগিব। যদিহে সিদ্ধান্তটো ন্যায়ৰ নীতি-নিয়মৰ মাজেৰে নিঃসৃত হয় তেনেহ'লে ন্যায়টো আকাৰগতভাৱে সত্য হ'ব আৰু যদি নহয় তেন্তে আকাৰগতভাৱে অসত্য হ'ব। প্ৰদত্ত আশ্রয়বাক্যবোৰ যদি বস্তুগতভাৱে সত্য হয়, তেনেহ'লে সিদ্ধান্ত আকাৰগতভাৱে সত্য হোৱাৰ উপৰিও বস্তুগতভাৱেও সত্য হ'ব।

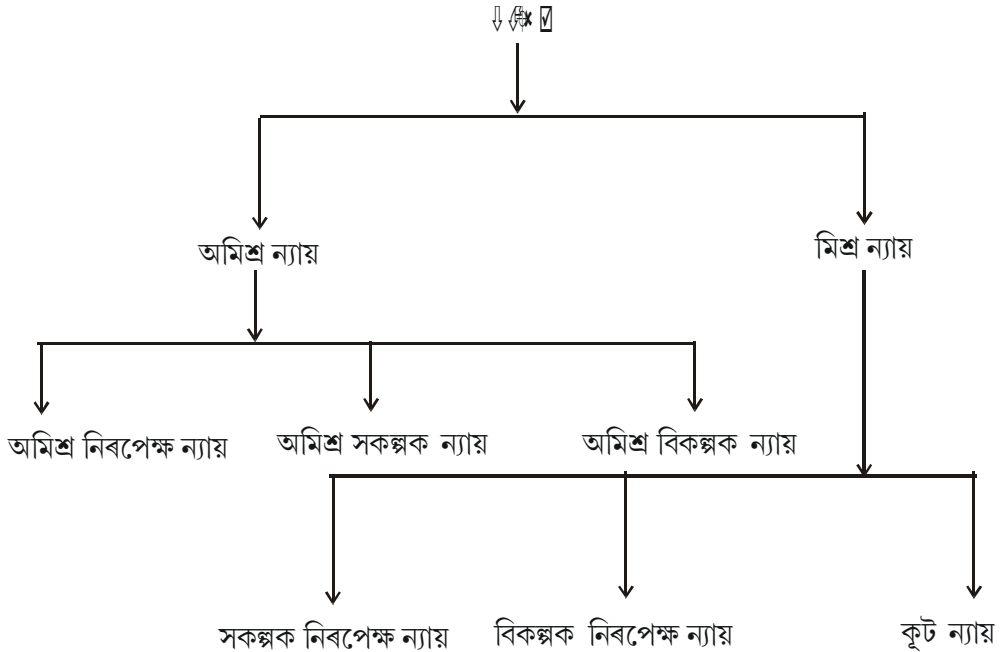
কিন্তু আশ্রয়বাক্যবোৰ বস্তুগতভাৱে সত্য নহ'লেও ন্যায়টোত যদি বিধিসংগতভাৱে আশ্রয়বাক্যৰ পৰা সিদ্ধান্ত নিঃসৃত হয় তেন্তে ন্যায়টো বৈধ হ'ব। অৱশ্যে ই সত্য নহ'বও পাৰে।

3.2.2. ন্যায়ৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ : (Kinds of syllogism)

ন্যায় অনুমানক প্ৰধানকৈ দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়। যেনে—

- অমিশ্ৰ ন্যায়।
- মিশ্ৰ ন্যায়।

অমিশ্ৰ ন্যায় আৰু মিশ্ৰ ন্যায় আকৌ তিনি প্ৰকাৰৰ। তলত ইয়াৰ ভাগবোৰ দেখুওৱা হ'ল—

(a) অমিশ্ৰ ন্যায় : যি ন্যায় অনুমানত তিনিটা বচনেই একে প্ৰকাৰৰ সম্বন্ধবিশিষ্ট তাক অমিশ্ৰ ন্যায় বোলে।

উদাহৰণ—

A— সকলো ধাৰ্মিক ব্যক্তি হয় সুখী

A— তেওঁ হয় ধাৰ্মিক ব্যক্তি

∴ A— তেওঁ হয় সুখী।

ইয়াত তিনিওটা বচনেই নিৰপেক্ষ বচন।

(b) মিশ্ৰ ন্যায় : নি ন্যায় অনুমানত তিনিওটা বচনেই একে সম্বন্ধবিশিষ্ট নহয়, বেলেগ বেলেগ সম্বন্ধযুক্ত তাকে মিশ্ৰ ন্যায় বোলে।

ইয়াত আমি কেৱল অমিশ্ৰ নিৰপেক্ষ ন্যায়ৰ বিষয়েহে আলোচনা কৰিম।

3.2.3. অমিশ্ৰ নিৰপেক্ষ ন্যায় (Pure Categorical Syllogism) :

যি ন্যায় অনুমানত তিনিটা বচনেই নিৰপেক্ষ বচন তাক অমিশ্ৰ নিৰপেক্ষ ন্যায় বোলা হয়।

উদাহৰণ—

A— সকলো মানুহ হয় মৰণশীল জীৱ

A— সকলো কবি হয় মানুহ

∴ A— সকলো কবি হয় মৰণশীল জীৱ।

ইয়াত তিনিওটা বচনেই নিৰপেক্ষ বচন। গতিকে ই অমিশ্ৰ নিৰপেক্ষ ন্যায়ৰ উদাহৰণ।

অমিশ্ৰ নিৰপেক্ষ ন্যায়ৰ গঠন (Structure of Pure Categorical Syllogism) :

(a) অমিশ্ৰ নিৰপেক্ষ ন্যায়ত তিনিটা বচন থাকে। ইয়াৰ প্ৰথম দুটা বচন দিয়া থাকে আৰু তৃতীয়টোক এই দুটা বচনৰ জৰিয়তে অনুমান কৰা হয়। প্ৰদত্ত বচন দুটোক আশ্ৰয়বাক্য (Premises) আৰু আশ্ৰয়বাক্যৰ জৰিয়তে যিটো বাক্য পোৱা হয় তাক সিদ্ধান্ত (Conclusion) বোলে।

উদাহৰণ—

সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

বাধাক্ষণ হয় মানুহ

∴ বাধাক্ষণ হয় মৰণশীল।

ইয়াত প্ৰথম দুটা আশ্ৰয়বাক্য আৰু তৃতীয়টো সিদ্ধান্ত।

(b) ন্যায়ৰ প্ৰত্যেক বচনতে দুটাকৈ পদ থাকে। তাৰে এটা উদ্দেশ্য আৰু আনটো বিধেয়। ন্যায়ত

যিহেতু তিনিটা বচন থাকে, গতিকে তিনিওটা বচনত মুঠ ছটা পদ থাকে। কিন্তু এই ছটা পদৰ প্ৰকৃত পদ তিনিটাহে আৰু এই পদ তিনিটা প্ৰত্যেকটোৱে দুবাৰকৈ উল্লেখ হয়। ওপৰৰ উদাহৰণটোত মানুহ, মৰণশীল আৰু বাধাক্ষণ— এই তিনিওটা পদ দুবাৰকৈ উল্লেখ হৈছে। ন্যায় অনুমানত এই তিনিটা পদৰ নাম হৈছে— সাধ্যপদ, পক্ষপদ আৰু হেতুপদ।

(1) ন্যায়ত সিদ্ধান্তৰ বিশেষ গুৰুত্ব থাকে। সিদ্ধান্তত থকা পদ দুটাৰ আধাৰতে আশ্ৰয়বাক্য দুটাৰ বিচাৰ কৰিব পাৰি।

(a) সিদ্ধান্তৰ উদ্দেশ্যপদক পক্ষপদ (Minor term) বোলে।

(b) সিদ্ধান্তৰ বিধেয় পদক সাধ্যপদ (Major term) বোলে।

(c) যি পদ সিদ্ধান্তত অনুপস্থিত থাকে কিন্তু দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতেই উপস্থিত থাকে তাক হেতুপদ বা মধ্যপদ (Middle term) বোলে।

ন্যায়ৰ যিটো আশ্ৰয়বাক্যত সাধ্যপদ উপস্থিত থাকে তাক সাধ্যবচন বা সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য, পক্ষপদ যিটো বচনত থাকে তাক পক্ষবচন বা পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য বোলে। ওপৰৰ উদাহৰণত সাধ্যপদ ‘মৰণশীল’ উপস্থিত থকা ‘সকলো মানুহ হয় মৰণশীল’— সাধ্যবচন, পক্ষপদ ‘বাধাক্ষণ’ উপস্থিত থকা ‘বাধাক্ষণ হয় মানুহ’ পক্ষবচন।

ন্যায়ৰ ক্ৰম হ’ল—

সাধ্যবচন — পক্ষবচন — সিদ্ধান্ত।

সাধ্যবচন : সাধ্যপদ আৰু হেতুপদ থাকে।

পক্ষবচন : পক্ষপদ আৰু হেতুপদ থাকে।

সিদ্ধান্ত : পক্ষপদ আৰু সাধ্যপদ থাকে।

ন্যায়ৰ অন্তৰ্গত পদ তিনিটাৰ অৱস্থান এনেধৰণৰ

- (i) পক্ষপদ — সিদ্ধান্ত আৰু পক্ষবচন
- (ii) সাধ্যপদ — সিদ্ধান্ত আৰু সাধ্যবচন
- (iii) হেতুপদ — সাধ্যবচন আৰু পক্ষবচন।

আলোচনাৰ সুবিধাৰ বাবে পদ তিনিটাক তিনিটা ইংৰাজী বৰ্ণৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ কৰা হয়। যেনে— সাধ্যপদক P, পক্ষপদক S আৰু হেতুপদক Mৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ কৰা হয়।

উদাহৰণ—

সকলো M হয় P

সকলো S হয় M

∴ সকলো S হয় P

ন্যায়ত হেতুপদৰ ভূমিকা (Function of middle term in syllogism) :

হেতুপদ : যি পদ ন্যায়ৰ দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতে উপস্থিত থাকে, কিন্তু সিদ্ধান্তত উপস্থিত নাথাকে তাকে হেতুপদ বোলে।

নিৰপেক্ষ ন্যায়ত হেতুপদৰ ভূমিকা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। ন্যায়ৰ উদ্দেশ্য হৈছে সিদ্ধান্তত সাধ্যপদ আৰু পক্ষপদৰ মাজত সম্বন্ধ স্থাপন কৰা। হেতুপদৰ কাৰণতেই সাধ্যপদক পক্ষপদ লগত প্ৰমাণ কৰা হয়।

ন্যায় অনুমানত সাধ্য আশ্ৰয়বাক্যত সাধ্য পদৰ লগত হেতুপদ সম্বন্ধযুক্ত হয় আৰু পক্ষ আশ্ৰয়বাক্যত হেতুপদ পক্ষপদৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত হয়। হেতুপদ সাধ্য আৰু পক্ষ— এই দুয়োটা পদৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত হোৱা বাবে হেতুপদৰ জৰিয়তে সিদ্ধান্তত সাধ্যপদ আৰু পক্ষপদ

সম্বন্ধযুক্ত হৈ পৰে। সাধ্য আশ্ৰয়বাক্যত সাধ্যপদৰ লগত আৰু পক্ষ আশ্ৰয়বাক্যত পক্ষপদৰ লগত যদি হেতুপদৰ কোনো সম্বন্ধ নাথাকে তেনেহ'লে সিদ্ধান্তত সাধ্যপদ আৰু পক্ষপদ— এই দুটা সম্বন্ধহীন পদৰ মাজত কোনো সম্বন্ধই স্থাপন কৰিব নোৱাৰি।

দুজন অপৰিচিত ব্যক্তিৰ মাজত মধ্যস্থ তৃতীয় ব্যক্তিৰ লগত

হেতুপদৰ ভূমিকাৰ তুলনা কৰিব পাৰি।

যেনে A আৰু B

দুজন অপৰিচিত A B

ব্যক্তি। কিন্তু Aৰ লগত C আৰু Bৰ লগতো Cৰ পৰিচয় আছে। গতিকে Cৰ মাধ্যমত A আৰু Bৰ মাজত সম্বন্ধ স্থাপন বা পৰিচয় হৈ যোৱাৰ পিছত Cৰ আৰু কোনো প্ৰয়োজন নাথাকে। ঠিক সেইদৰে হেতুপদে সাধ্যপদৰ লগত সাধ্য আশ্ৰয়বাক্যত আৰু পক্ষ আশ্ৰয়বাক্যত পক্ষপদৰ লগতে সম্বন্ধযুক্ত হোৱাৰ ফলত হেতুপদৰ মাধ্যমেৰে সিদ্ধান্তত পক্ষপদ আৰু সাধ্যপদৰ মাজত সম্বন্ধ স্থাপিত হয়। তেতিয়া আৰু হেতুপদৰ কোনো প্ৰয়োজন নাথাকে।

গতিকে দেখা গ'ল ন্যায়ত হেতুপদৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আছে।

3.2.3 অমিশ্ৰ নিৰপেক্ষ ন্যায়ৰ সাধাৰণ নিয়ম (General Rules of Categorical Syllogism) :

ন্যায়ৰ বৈধতা নিৰ্ণয়ৰ বাবে কিছুমান নিয়ম

আছে। এই নিয়মবোৰক ন্যায়ৰ সাধাৰণ নিয়ম বোলে। এই নিয়মসমূহ ঠিকমতে পালন কৰিলে ন্যায়ৰ মূৰ্তি বা আকাৰবোৰ বৈধ হ'ব। নহ'লে কিছুমান দোষ বা অনুপপত্তিৰ সৃষ্টি হয়। ন্যায়ৰ বৈধতা মাত্ৰ আকাৰগত বৈধতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, গতিকে এই নিয়মবোৰৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে।

ন্যায়ৰ সাধাৰণ নিয়মসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- (i) প্ৰত্যেক ন্যায়ত মাত্ৰ তিনিটা পদ থাকে। তাতকৈ কম হ'বও নোৱাৰে, তিনিটাতকৈ বেছি হ'বও নোৱাৰে।
- (ii) প্ৰত্যেক ন্যায়ত কেৱল মাত্ৰ তিনিটা বচন থাকিব, তাৰ কম বা বেছি হ'ব নোৱাৰে।
- (iii) হেতুপদ আশ্ৰয়বাক্য দুটাত অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ'বই লাগিব।
- (iv) আশ্ৰয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱা কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰিব।
- (v) দুটা নঞৰ্থক আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰি। অৰ্থাৎ আশ্ৰয়বাক্য দুটিৰ এটা সদৰ্থক হ'ব লাগিব।
- (vi) আশ্ৰয়বাক্য দুটাৰ এটা নঞৰ্থক বচন হ'লে সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক বচন হ'ব। অথবা সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক হ'লে আশ্ৰয়বাক্য দুটাৰ এটা নঞৰ্থক বচন হ'ব।
- (vii) যদি দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্য সদৰ্থক হয়, সিদ্ধান্ত অৱশ্যেই সদৰ্থক হ'ব। অথবা সিদ্ধান্ত সদৰ্থক হ'লে আশ্ৰয়বাক্য দুটা সদৰ্থক হ'ব।

(viii) দুটা বিশেষ বচনৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পোৱা নাযায়।

(ix) আশ্ৰয়বাক্য দুটাৰ যদি এটা বিশেষ বচন হয়, সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন হ'ব। অথবা সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন হ'লে আশ্ৰয়বাক্য দুটাৰ এটা বিশেষ বচন হ'ব।

(x) বিশেষ সাধ্যবচন আৰু নঞৰ্থক পক্ষবচনৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰি।

ন্যায়ৰ নিয়মসমূহৰ ব্যাখ্যা :

(i) প্ৰথম নিয়ম : প্ৰত্যেক ন্যায় অনুমানতেই কেৱল তিনিটা পদ থাকিব। তিনিটাতকৈ বেছি বা কম থাকিব নোৱাৰে।

ন্যায়ৰ সংজ্ঞা আৰু গঠনৰ পৰা দেখা যায় যে প্ৰত্যেক ন্যায়ত তিনিটা বচন আৰু প্ৰত্যেক বচনতে দুটাকৈ মুঠ ছটা পদ থাকে। প্ৰকৃততে ইয়াত তিনিটাহে নতুন পদ আৰু এই তিনিটাৰ প্ৰত্যেকটোৱে দুবাৰকৈ উল্লেখ হয় বাবে সৰ্বমুঠ ছটা পদ দেখা যায়। গতিকে ন্যায়ত প্ৰকৃত পদ তিনিটা আৰু এই তিনিটা পদৰ নাম সাধ্যপদ, পক্ষপদ আৰু হেতুপদ।

এই নিয়মটো ন্যায়ৰ গঠন সম্পৰ্কীয় নিয়ম। এই নিয়ম ভংগ কৰিলে নানা প্ৰকাৰৰ দোষ বা অনুপপত্তিৰ উদ্ভৱ হয়। যেনে—

(a) যদি তিনিটা পদতকৈ কম অৰ্থাৎ দুটা মাত্ৰ পদ থাকে তেনেহ'লে ই ন্যায় অনুমানেই নহ'ব, ই অমাধ্যম অনুমান বুলি পৰিগণিত হ'ব।

(b) যদি তিনিটা পদতকৈ বেছি অৰ্থাৎ চাৰিটা পদ থাকে তেনেহ'লে ইয়াত চতুষ্পদীদোষ বা

চাৰিপদ ঘটিত দোষ হ'ব (Fallacy of four terms)।

চতুস্পদী দোষৰ উদাহৰণ—

(1) প্লেটো হয় এৰিষ্টটলতকৈ ডাঙৰ

ছক্ৰেটিছ হয় প্লেটোতকৈ ডাঙৰ

∴ ছক্ৰেটিছ হয় এৰিষ্টটলতকৈ ডাঙৰ।

এই ন্যায়টো দোষযুক্ত। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে প্ৰত্যেক ন্যায়ত তিনিটা পদ থাকিব লাগে, কিন্তু ইয়াত চাৰিটা পদ আছে— (i) প্লেটো, (ii) এৰিষ্টটলতকৈ ডাঙৰ, (iii) ছক্ৰেটিছ আৰু (iv) প্লেটোতকৈ ডাঙৰ। গতিকে ইয়াত চতুস্পদী দোষ ঘটিছে।

(2) মানুহ হয় পাপৰ স্ৰষ্টা।

ঈশ্বৰ হয় মানুহৰ স্ৰষ্টা।

∴ ঈশ্বৰ হয় পাপৰ স্ৰষ্টা।

এই ন্যায়টো দোষযুক্ত। ইয়াত চাৰিটা স্বতন্ত্ৰ পদ আছে— (i) ঈশ্বৰ (ii) পাপৰ স্ৰষ্টা (iii) মানুহ (iv) মানুহৰ স্ৰষ্টা।

গতিকে ইয়াত চতুস্পদী দোষ ঘটিছে।

(c) কেতিয়াবা কিছুমান ন্যায়ত দেখাত তিনিটা পদেই থাকে, কিন্তু তাৰে ভিতৰত যিকোনো এটা পদ একাধিক অৰ্থত ব্যৱহৃত হয়।

ন্যায়ৰ নিয়ম মতে ন্যায়ত তিনিটা পদ থাকে আৰু তিনিওটা পদেই দুবাৰকৈ উল্লেখ হয়। ন্যায়ৰ প্ৰত্যেক পদৰে অৰ্থ সুনিৰ্দিষ্ট। এতিয়া ন্যায়ৰ কোনো পদ যদি দুবাৰত দুটা অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয় তেতিয়া হ'লে একপ্ৰকাৰ দোষৰ সৃষ্টি হয় আৰু এই দোষটোৰ নাম অনেকাৰ্থক দোষ। অনেকাৰ্থক দোষ তিনি প্ৰকাৰৰ—

(a) অনেকাৰ্থক সাধ্যপদ দোষ (Fallacy of Ambiguous Major)

(b) অনেকাৰ্থক পক্ষপদ দোষ (Fallacy of Ambiguous Minor)

(c) অনেকাৰ্থক হেতুপদ দোষ (Fallacy of Ambiguous Middle)

(1) অনেকাৰ্থক সাধ্যপদ দোষ : সাধ্যপদটো যদি দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যত বেলেগ বেলেগ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয় তেতিয়া তাত অনেকাৰ্থক সাধ্যপদ দোষৰ সৃষ্টি হয়।

উদাহৰণ—

দেহৰ এটা অংশ হয় কৰ (হাত)

জিজিয়া নহয় দেহৰ এটা অংশ

∴ জিজিয়া নহয় কৰ (খাজনা)।

ওপৰৰ উদাহৰণত সাধ্যপদ 'কৰ' দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যত দুটা অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে। প্ৰথম আশ্ৰয়বাক্যত 'কৰ' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে 'হাত'। সিদ্ধান্তত 'কৰ' শব্দটোৰ অৰ্থ 'খাজনা'। সেয়েহে ইয়াত অনেকাৰ্থক সাধ্যপদ দোষ ঘটিছে।

(2) অনেকাৰ্থক পক্ষপদ দোষ : পক্ষপদটো যদি দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যত বেলেগ বেলেগ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয় তেতিয়া তাত অনেকাৰ্থক পক্ষপদ দোষৰ সৃষ্টি হয়।

উদাহৰণ—

মানুহ নহয় উৰিব পৰা জীৱ

দ্বিজ হয় মানুহ

∴ দ্বিজ নহয় উৰিব পৰা জীৱ।

এই ন্যায়টো অনেকাৰ্থক পক্ষপদ দোষযুক্ত। কাৰণ ইয়াত পক্ষপদ 'দ্বিজ' পক্ষ আশ্ৰয়বাক্যত

‘ব্রাহ্মণ’ অৰ্থত আৰু সিদ্ধান্তত ‘চৰাই’ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে।

(3) অনেকাৰ্থক হেতুপদ দোষ : হেতুপদটো যেতিয়া দুয়োটা আশ্রয়বাক্যত বেলেগ বেলেগ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয় তেতিয়া অনেকাৰ্থক হেতুপদ দোষৰ সৃষ্টি হয়।

উদাহৰণ—

অৰ্জুন হয় এবিধ গছ

মধ্যম পাণ্ডব হয় অৰ্জুন

∴ মধ্যম পাণ্ডব হয় এবিধ গছ।

এই ন্যায়টোত ‘অনেকাৰ্থক হেতুপদ’ দোষযুক্ত। কাৰণ ইয়াত হেতুপদ ‘অৰ্জুন’ সাধ্য আশ্রয়বাক্যত এবিধ গছৰ নাম হিচাপে ব্যৱহৃত হৈছে আৰু পক্ষ আশ্রয়বাক্যত মহাভাৰত প্ৰসিদ্ধ পাণ্ডবসকলৰ এজনৰ নাম হিচাপে ব্যৱহৃত হৈছে।

(ii) দ্বিতীয় নিয়ম : প্ৰত্যেক ন্যায়তে কেৱল তিনিটা বচনহে থাকিব, তাতকৈ কম হ’বও নোৱাৰে বা বেছি হ’বও নোৱাৰে।

ন্যায়ৰ গঠনৰ পৰাই এই নিয়মটো উৎপত্তি হৈছে। প্ৰত্যেক ন্যায়ত দুটা আশ্রয়বাক্য আৰু এটা সিদ্ধান্ত থাকে। সেইবোৰ হ’ল— সাধ্যবচন, পক্ষবচন আৰু সিদ্ধান্ত।

গতিকে যদি কোনো অনুমানত দুটা বচন থাকে, তেন্তে অনুমানটো ন্যায় নহ’ব, ই হ’ব অমাধ্যম অনুমান। আকৌ যদি কোনো অনুমানত তিনিটাতকৈ বেছি বচন থাকে, তেন্তে সেইটো মাধ্যম অনুমান হ’ব ঠিকেই, কিন্তু তাক ন্যায় বোলা নাযাব, যি অন্য প্ৰকাৰৰ মাধ্যম অনুমান হ’ব।

(iii) তৃতীয় নিয়ম : হেতুপদ আশ্রয়বাক্য দুটাত অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ’ব লাগিব।

প্ৰত্যেক ন্যায়তে হেতুপদটো দুয়োটা আশ্রয়বাক্যত নিম্নলিখিত অৱস্থাত থাকে—

(a) সাধ্যবচনত হেতুপদ সাধ্যপদৰ লগত সংযুক্ত থাকে।

(b) পক্ষবচনত হেতুপদ পক্ষপদৰ লগত সংযুক্ত থাকে।

কোনো এটা পদ যেতিয়া ‘সমগ্ৰ’ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয় তেতিয়া তাক কোৱা হয় ব্যাপ্ত পদ। হেতুপদটো যদি কোনো আশ্রয়বাক্যতেই ব্যাপ্ত নহয় অৰ্থাৎ হেতুপদ যদি সামগ্ৰিক অৰ্থত এবাৰো ব্যৱহৃত নহয় তেন্তে হেতুপদৰ কোনো এটা অংশৰ লগত সাধ্যপদ আৰু আন এটা বেলেগ অংশৰ লগত পক্ষপদ সম্বন্ধযুক্ত হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকিব।

উদাহৰণ—

(1) A— সকলো পুৰুষ হয় মৰণশীল

A— সকলো নাৰী হয় মৰণশীল

∴ A— সকলো নাৰী হয় পুৰুষ

দোষ : অব্যাপ্ত হেতুপদ।

এই ন্যায়টো দোষযুক্ত। কাৰণ ন্যায়ৰ নিয়ম মতে হেতুপদটো দুয়োটা আশ্রয়বাক্যত অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ’বই লাগিব। কিন্তু ইয়াত সাধ্যবচন A বচন হোৱা বাবে হেতুপদ ‘মৰণশীল’ ব্যাপ্ত হোৱা নাই আৰু পক্ষবচন A বচন হোৱা বাবে হেতুপদ ‘মৰণশীল’ ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে ইয়াত অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ ঘটিছে।

(2) কেৱল ধাৰ্মিকসকলেই সুখী, গতিকে তেওঁ

যদি ধাৰ্মিক হয়, তেন্তে তেওঁ সুখী হ'বই।

যুক্তি—

A — সকলো সুখী ব্যক্তি হয় ধাৰ্মিক

A — তেওঁ হয় ধাৰ্মিক

∴ A — তেওঁ হয় সুখী।

দোষ : অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ।

এই ন্যায়টোত হেতুপদ 'ধাৰ্মিক' দুয়োটা আশ্রয়বাক্যত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে এবাৰো ব্যাপ্ত হোৱা নাই। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে হেতুপদটো দুয়োটা আশ্রয়বাক্যতে অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ'ব লাগে। গতিকে ইয়াত অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষৰ সৃষ্টি হৈছে।

(iv) চতুৰ্থ নিয়ম : আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰে।

এই নিয়মটো ন্যায়ৰ নিগমনাত্মক অনুমানৰ প্ৰকৃতিৰ লগত জড়িত। নিগমন অনুমানৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে যে আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰিব। যদিহে কোনো পদ আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হয় তেন্তে সিদ্ধান্তটো আশ্রয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হৈ পৰিব। সেয়েহে সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হোৱা পদ আশ্রয়বাক্যতো ব্যাপ্ত হ'বই লাগিব। নহ'লে ন্যায়টো দোষযুক্ত হ'ব।

এই নিয়ম ভংগ কৰিলে দুটা ধৰণৰ দোষ হয়— (a) অবৈধ সাধ্যপদ দোষ আৰু (b) অবৈধ পক্ষপদ দোষ।

(a) অবৈধ সাধ্যপদ দোষ (Fallacy of illicit major) :

যদিহে সাধ্যপদটো আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হয় তেতিয়া অবৈধ সাধ্যপদ দোষৰ সৃষ্টি হয়।

উদাহৰণ—

(1) A— সকলো অশিক্ষিত হয় অন্ধবিশ্বাসী

E— তেওঁ নহয় অশিক্ষিত

∴ E— তেওঁ নহয় অন্ধবিশ্বাসী।

দোষ : এই ন্যায়টোত অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটিছে।

এই ন্যায়টোত সাধ্যপদ 'অন্ধবিশ্বাসী' সিদ্ধান্তত E বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু সাধ্য বচনত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যৱহাৰ হৈ ব্যাপ্ত হোৱা নাই। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে 'আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰিব। গতিকে ইয়াত অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটিছে।

(2) সাধুসকল সুখী, তেওঁ যিহেতু সাধু নহয়, গতিকে তেওঁ সুখী নহয়।

A— সকলো সাধু হয় সুখী

E— তেওঁ নহয় সাধু

∴ E — তেওঁ নহয় সুখী।

দোষ : এই ন্যায়টো দোষযুক্ত, ইয়াত অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটিছে।

এই ন্যায়টোত 'সুখী' সাধ্যপদটো সিদ্ধান্তত E বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু সাধ্য আশ্রয়বাক্যত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হোৱা নাই। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰিব। গতিকে ইয়াত অবৈধ সাধ্যপদ দোষৰ

সৃষ্টি হৈছে।

(b) অবৈধ পক্ষপদ দোষ (Fallacy of illicit minor) :

যদিহে পক্ষপদটো আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হয় তেন্তে অবৈধ পক্ষপদ দোষৰ সৃষ্টি হয়।

উদাহৰণ—

(1) সকলো ভাৰতীয় মানুহ, সকলো মানুহ মৰণশীল; গতিকে সকলো মৰণশীল জীৱই ভাৰতীয়।

যুক্তি—

A— সকলো ভাৰতীয় হয় মানুহ

A— সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

∴ A— সকলো মৰণশীল জীৱ হয় ভাৰতীয়।

দোষ : এই ন্যায়টো দোষযুক্ত। ইয়াত অবৈধ পক্ষপদ দোষ ঘটিছে।

এই ন্যায়টোত ‘মৰণশীল’ পক্ষপদটো সিদ্ধান্তত A বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু পক্ষ আশ্রয়বাক্যত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হোৱা নাই। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ’ব নোৱাৰে। গতিকে ইয়াত অবৈধ পক্ষপদ দোষ ঘটিছে।

(2) কোনো মানুহ পূৰ্ণ নহয়, সকলো মানুহেই প্ৰাণী; গতিকে কোনো প্ৰাণীয়ে পূৰ্ণ নহয়।

E— কোনো মানুহ নহয় পূৰ্ণ

A— সকলো মানুহ হয় প্ৰাণী

∴ E— কোনো প্ৰাণী নহয় পূৰ্ণ।

দোষ : এই ন্যায়টো দোষযুক্ত, ইয়াত অবৈধ

পক্ষপদ দোষ ঘটিছে।

এই ন্যায়টোত পক্ষপদ ‘প্ৰাণী’ সিদ্ধান্তত E বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। কিন্তু পক্ষ বচনত A বচনৰ বিধেয়পদ হিচাপে ব্যাপ্ত হোৱা নাই। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ’ব নোৱাৰিব। গতিকে ইয়াত অবৈধ পক্ষপদ দোষৰ সৃষ্টি হৈছে।

(v) পঞ্চম নিয়ম : দুয়োটা আশ্রয়বাক্যই নঞৰ্থক হ’লে তাৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্তই পাব নোৱাৰিব।

নঞৰ্থক বচনে উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় পদৰ মাজত কোনো সম্বন্ধ স্থাপন কৰিব নোৱাৰে। যদি প্ৰথম আশ্রয়বাক্য অৰ্থাৎ সাধ্য বচনটো নঞৰ্থক হয়, তেন্তে সাধ্যপদ আৰু হেতুপদৰ মাজত কোনো সম্বন্ধ নাথাকে। যদি পক্ষ বচনটো নঞৰ্থক বচন হয় তেন্তে পক্ষপদ আৰু হেতুপদৰ মাজত কোনো সম্বন্ধ নাথাকিব। যিহেতু হেতুপদৰ জৰিয়তে সাধ্যপদ আৰু পক্ষপদৰ মাজত সম্বন্ধ স্থাপন হয়, গতিকে দুয়োটা আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ’লে অৰ্থাৎ হেতুপদৰ লগত সাধ্য আৰু পক্ষ উভয়ৰে সম্বন্ধ নাথাকিলে হেতুপদৰ জৰিয়তে সিদ্ধান্তত সাধ্যপদ আৰু পক্ষপদৰ মাজত কোনো সম্বন্ধ স্থাপন নহয়।

উদাহৰণ—

E— কোনো মানুহ নহয় পৰিশ্ৰমী

E— কোনো কুকুৰ নহয় মানুহ

এই দুয়োটা নঞৰ্থক আশ্রয়বাক্যৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পোৱা সম্ভৱ নহয়।

দোষ : এই নিয়ম ভংগ কৰিলে দুটি নঞৰ্থক আশ্রয়বাক্যজনিত দোষ (Fallacy of two negative premises)ৰ সৃষ্টি হ'ব।

উদাহৰণ—

E— কোনো শ্ৰমিক নহয় সংযত

E— কোনো শ্ৰমিক নহয় স্বাধীন

∴ E— কোনো স্বাধীন ব্যক্তি নহয় সংযত।

ওপৰোক্ত উদাহৰণত আশ্রয়বাক্য দুটাই নঞৰ্থক। গতিকে ইয়াত দুটা নঞৰ্থক আশ্রয়বাক্যজনিত দোষ (Fallacy of two negative premises) ঘটিছে।

(vi) ষষ্ঠ নিয়ম : আশ্রয়বাক্য দুটাৰ এটা নঞৰ্থক হ'লে সিদ্ধান্তটো নঞৰ্থক হ'ব; অৰ্থাৎ, সিদ্ধান্তটো নঞৰ্থক হ'লে যিকোনো এটা আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'বই লাগিব।

ন্যায়ৰ পঞ্চম নিয়ম মতে, দুয়োটা আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'ব নোৱাৰিব; গতিকে এটা আশ্রয়বাক্য অন্ততঃ সদৰ্থক হ'ব লাগিব। ষষ্ঠ নিয়ম মতে, এটা আশ্রয়বাক্য যদি নঞৰ্থক হয়, সিদ্ধান্তও নঞৰ্থক হ'ব। এটা আশ্রয়বাক্য যদি নঞৰ্থক হয়, তেন্তে সেই নঞৰ্থক আশ্রয়বাক্যত হেতুপদৰ লগত সাধ্যপদ বা পক্ষপদৰ নঞৰ্থক সম্বন্ধ থাকিব আৰু সদৰ্থক আশ্রয়বাক্যটোতো হেতুপদৰ লগত সাধ্যপদ বা পক্ষপদৰ সদৰ্থক সম্বন্ধ থাকিব। গতিকে সিদ্ধান্তত হেতুপদ পক্ষ আৰু সাধ্যপদৰ নঞৰ্থক সম্বন্ধ স্থাপন কৰিব।

অনুসিদ্ধান্ত : সিদ্ধান্ত যদি নঞৰ্থক হয় যিকোনো এটা আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'ব।

সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক হ'লে সাধ্যপদ আৰু পক্ষপদৰ

মাজত সংগতিৰ অভাৱ বা ব্যাতিৰেকী সম্বন্ধ থাকিব। সিদ্ধান্তত পক্ষ আৰু সাধ্যপদৰ মাজত সংগতিৰ অভাৱ থাকিলে বুজিব লাগিব হেতুপদৰ সাধ্য আৰু পক্ষ যিকোনো এটাৰ সংগতিৰ অভাৱ থাকিব অৰ্থাৎ যিকোনো এটা আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'বই লাগিব।

(vii) সপ্তম নিয়ম : যদি দুয়োটা আশ্রয়বাক্যই সদৰ্থক হয়, তেন্তে সিদ্ধান্তও সদৰ্থক হ'ব।

যদি সাধ্যবচন সদৰ্থক হয়, তেন্তে সাধ্য আৰু হেতুপদৰ মাজত সদৰ্থক সম্বন্ধ থাকিব আৰু যদি পক্ষবচন সদৰ্থক হয় তেন্তে পক্ষপদ আৰু হেতুপদৰ মাজত সদৰ্থক সম্বন্ধ থাকিব। সেয়েহে সিদ্ধান্তত হেতুপদৰ মাধ্যমত পক্ষ আৰু সাধ্যপদৰ মাজত সদৰ্থক সম্বন্ধ স্থাপন হ'ব। অৰ্থাৎ আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হ'লে সিদ্ধান্তও সদৰ্থক হ'ব।

অনুসিদ্ধান্ত : সিদ্ধান্ত সদৰ্থক হ'লে দুয়োটা আশ্রয়বাক্যই সদৰ্থক হ'ব। সিদ্ধান্ত সদৰ্থক হ'লে পক্ষপদ আৰু সাধ্যপদৰ মাজত সম্বন্ধ সংগতিপূৰ্ণ হ'ব আৰু এই সংগতিপূৰ্ণ সম্বন্ধ সাধ্য আশ্রয়বাক্য আৰু পক্ষ আশ্রয়বাক্যত হেতুপদৰ লগত যথাক্ৰমে সাধ্যপদ আৰু পক্ষপদৰ লগত থাকিব লাগিব। গতিকে দুয়োটা আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হ'বই লাগিব।

(viii) অষ্টম নিয়ম : দুটা বিশেষ বচনৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰিব।

যদি দুয়োটা আশ্রয়বাক্য বিশেষ বচন হয়, তেনেহ'লে ন্যায় অনুমানৰ চাৰিধৰণৰ বিন্যাস বা মূৰ্তি পোৱা যায়। যেনে— II, IO, OI আৰু OO। তলত বিন্যাসবোৰৰ ব্যাখ্যা কৰা হ'ল—

(a) প্ৰথম আকাৰ : I আৰু I (I – I)

এই আকাৰটোত সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য আৰু পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য দুয়োটা I বচন হোৱা বাবে দুয়োটাতে কোনো পদেই ব্যাপ্ত নহয়। ফলত ন্যায়টো অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষযুক্ত হ'ব। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে হেতুপদটো অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ'বই লাগিব। গতিকে এই আকাৰটো অবৈধ।

(b) দ্বিতীয় আকাৰ : I আৰু O (I – O)

এই আকাৰটোত সাধ্যবচন I বচন হোৱা বাবে সাধ্যপদ সাধ্যবচনত ব্যাপ্ত নহ'ব। পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক হোৱা বাবে সিদ্ধান্তও নঞৰ্থক হ'ব। সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক হোৱাৰ ফলত সাধ্যপদটো সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈ পৰিব। ফলত অনুমানটো অবৈধ সাধ্যপদ দোষযুক্ত হ'ব। কাৰণ ন্যায়ৰ নিয়ম মতে আশ্ৰয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰে। গতিকে IO— এই আকাৰৰ পৰা কোনো বৈধ সিদ্ধান্ত পোৱা নাযায়।

(c) তৃতীয় আকাৰ : O আৰু I (O – I)

এই আকাৰত সাধ্যবচনত (O) বিধেয়পদ ব্যাপ্ত হৈছে আৰু পক্ষবচনত (I) কোনো পদ ব্যাপ্ত হোৱা নাই। এটা আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক হোৱা বাবে সিদ্ধান্তও নঞৰ্থক হ'ব। এতিয়া অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষৰ হাত সাৰিবলৈ যদি ব্যাপ্ত পদটো হেতুপদ হিচাপে ধৰা হয়, তেন্তে ন্যায়টোত অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটিব। কাৰণ সিদ্ধান্তত সাধ্যপদটো সাধ্য আশ্ৰয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ ব্যাপ্ত হৈছে। আনহাতে, অবৈধ সাধ্যপদ দোষৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ ব্যাপ্ত পদটোক সাধ্যপদ হিচাপে ধৰিলে

ন্যায়টোত অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষযুক্ত হ'ব, কাৰণ হেতুপদটো দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতে এবাৰো ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে OI আকাৰটোৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰি।

(d) চতুৰ্থ আকাৰ : O আৰু O (O – O)

ইয়াত দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যই নঞৰ্থক। গতিকে কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰি।

গতিকে দেখা গ'ল দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'লে তাৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰি।

(ix) নৱম নিয়ম : যদি এটা আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হয় তেনেহ'লে সিদ্ধান্তও বিশেষ বচন হ'ব।

কোনো ন্যায়ৰ এটা আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'লে আনটো সামান্য বচন হ'ব। কাৰণ দুটা বিশেষ বচনৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰি (অষ্টম নিয়ম)। গতিকে এটা আশ্ৰয়বাক্য সামান্য আৰু আনটো বিশেষ বচন বুলি ধৰিলে আমি নিম্নলিখিত মূৰ্তিবোৰ পাম—

(a) AI আৰু IA

(b) AO আৰু OA

(c) EI আৰু IE

(d) EO আৰু OE

ইয়াৰ মাজত (d) মূৰ্তি দুটাৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পোৱা নাযায়, যিহেতু দুয়োটাই নঞৰ্থক (পঞ্চম নিয়ম)। বাকীবোৰ বিন্যাসৰ তলত ব্যাখ্যা কৰা হ'ল—

(a) প্ৰথম আকাৰ : AI আৰু IA (A – I) আৰু (I – A)

এই দুয়োটা আকাৰত মাত্ৰ এটাকৈ পদ ব্যাপ্ত

হৈছে। কাৰণ I বচনত কোনো পদ ব্যাপ্ত নহয় আৰু A বচনত মাত্ৰ উদ্দেশ্য পদ ব্যাপ্ত হয়। অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষৰ পৰা বক্ষা পাবলৈ এই ব্যাপ্ত পদটো হেতুপদ হ'ব লাগিব। গতিকে আমি এনে সিদ্ধান্তলৈ আহিব লাগিব, য'ত কোনো পদেই ব্যাপ্ত নহয়। আৰু একমাত্ৰ I বচনেই তেনে বচন। গতিকে এই দুই প্ৰকাৰৰ ন্যায়ত সিদ্ধান্ত I বচন অৰ্থাৎ বিশেষ বচন হ'ব।

(b) দ্বিতীয় আকাৰ : AO আৰু OA (A – O) আৰু (O – A)

এই দুয়োপ্ৰকাৰৰ আকাৰতে দুটাকৈ পদ ব্যাপ্ত হৈছে। তাৰ মাজত এটা অৱশ্যেই হেতুপদ হ'ব, যিহেতু হেতুপদ অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ'বই লাগিব। আনটো পদ সাধ্যপদ বা পক্ষপদ হ'ব। গতিকে সিদ্ধান্তটো এনে হ'ব লাগিব য'ত মাত্ৰ এটা পদহে ব্যাপ্ত হ'ব পাৰে। যিহেতু এটা বচন নঞৰ্থক, গতিকে সিদ্ধান্তও নঞৰ্থক হ'ব। এই ক্ষেত্ৰত O বচন হৈছে একমাত্ৰ বচন, য'ত মাত্ৰ এটা পদহে ব্যাপ্ত হয় আৰু O বচন হ'ল বিশেষ বচন।

(c) তৃতীয় আকাৰ : EI আৰু IE (E – I) আৰু (I – E)

এই দুই প্ৰকাৰৰ আকাৰতো দুটাকৈ পদ ব্যাপ্ত হৈছে। তাৰ মাজত এটা অৱশ্যেই হেতুপদ হ'ব, যিহেতু হেতুপদটো অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ'বই লাগিব। এটা আশ্ৰয়বাক্য যিহেতু নঞৰ্থক, গতিকে সিদ্ধান্তটো নঞৰ্থক হ'ব। গতিকে সিদ্ধান্তটো O বচনহে হ'ব লাগিব য'ত এটা মাত্ৰ পদহে ব্যাপ্ত হয়, যিহেতু আশ্ৰয়বাক্যত এটাহে

ব্যাপ্ত পদ বাকী আছে। অৰ্থাৎ সিদ্ধান্তটো বিশেষ বচন হ'ব।

গতিকে দেখা গ'ল এটা আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'লে সিদ্ধান্তটো বিশেষ বচন হ'ব।

(x) দশম নিয়ম : সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন আৰু পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক বচন হ'লে কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰি।

সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'লে পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য সাৰ্বিক বা সামান্য বচন হ'ব (অষ্টম নিয়ম মতে, দুয়োটা বচন বিশেষ বচন হ'লে কোনো সিদ্ধান্তই পাব নোৱাৰি)। আকৌ পক্ষবচন নঞৰ্থক হ'লে সাধ্য বচন অৱশ্যেই সদৰ্থক বচন হ'ব। (দুয়োটা বচন নঞৰ্থক হ'লে তাৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পোৱা নাযায়)।

এতিয়া বিশেষ সাধ্যবচন আৰু নঞৰ্থক পক্ষবচনৰ পৰা কেৱল বিশেষ নঞৰ্থক বচনহে পাব পাৰি। কাৰণ ন্যায়ৰ নিয়ম মতে, এটা আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'লে সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন হয় আৰু এটা আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক হ'লে সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক হয়।

পৰীক্ষা : এই ন্যায়টোত সিদ্ধান্ত O বচন, গতিকে সাধ্যপদ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈছে। কিন্তু সাধ্যবচন I বচন, গতিকে সাধ্যপদটো সাধ্য আশ্ৰয়বাক্যত ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে ন্যায়টো অবৈধ, কাৰণ ইয়াত অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটিছে।

গতিকে দেখা গ'ল— বিশেষ সাধ্যবচন আৰু নঞৰ্থক পক্ষবচনৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰি, কাৰণ ইয়াত অবৈধ সাধ্যপদ দোষৰ সৃষ্টি হয়।

3.2.4 ন্যায়ৰ সংস্থান

(Figure of Syllogism) :

সংস্থান : আশ্রয়বাক্য দুটাত হেতুপদৰ অৱস্থান অনুযায়ী নিৰ্ণয় হোৱা ন্যায়ৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ আকাৰক ন্যায়ৰ সংস্থান বোলা হয়।

প্ৰত্যেক ন্যায়তে দুটা আশ্রয়বাক্য থাকে— সাধ্যবচন আৰু পক্ষবচন। হেতুপদটো দুয়োটা আশ্রয়বাক্যতে এবাৰকৈ উপস্থিত থাকে। সাধ্যবচনত হেতুপদটো সাধ্যপদৰ লগত যুক্ত থাকে আৰু পক্ষবচনত হেতুপদটো পক্ষবচনৰ লগত যুক্ত থাকে। হেতুপদটো দুয়োটা বচনত কেতিয়াবা উদ্দেশ্য আৰু কেতিয়াবা বিধেয় ৰূপে ব্যৱহাৰ হৈ চাৰি প্ৰকাৰৰ ৰূপৰ সৃষ্টি কৰে আৰু এইবোৰক একো একোটা সংস্থান বোলে। এইদৰে হেতুপদৰ অৱস্থান অনুযায়ী চাৰি প্ৰকাৰৰ সংস্থান পোৱা যায়—

- প্ৰথম সংস্থান
- দ্বিতীয় সংস্থান
- তৃতীয় সংস্থান
- চতুৰ্থ সংস্থান।

(a) প্ৰথম সংস্থান : যি ন্যায়ত হেতুপদটো সাধ্য আশ্রয়বাক্যত উদ্দেশ্যপদ আৰু পক্ষ আশ্রয়বাক্যত বিধেয়পদ হিচাপে ব্যৱহাৰ হয় তাক ন্যায়ৰ প্ৰথম সংস্থান বোলে। যেনে—

উদাহৰণ—

A- সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

A- সকলো অসমীয়া হয় মানুহ

∴ A- সকলো অসমীয়া হয় মৰণশীল।

∴ S - P

(b) দ্বিতীয় সংস্থান : যি ন্যায়ত হেতুপদ দুয়োটা আশ্রয় বাক্যতে বিধেয়ৰূপে ব্যৱহাৰ হয় তাক ন্যায়ৰ দ্বিতীয় সংস্থান বোলে।

উদাহৰণ—

A- সকলো সুখী ব্যক্তি হয় ধাৰ্মিক

E- তেওঁ নহয় ধাৰ্মিক

∴ E- তেওঁ নহয় সুখী ব্যক্তি

P — M

S — M

M — P

∴ S - P

(c) তৃতীয় সংস্থান : যি ন্যায়ত হেতুপদ দুয়োটা আশ্রয়বাক্যত উদ্দেশ্যৰূপে ব্যৱহাৰ হয় তাক ন্যায়ৰ তৃতীয় সংস্থান বোলে।

উদাহৰণ—

A- সকলো কুকুৰ হয় চতুষ্পদী

I- কিছুমান কুকুৰ হয় পোহনীয়া

∴ I- কিছুমান পোহনীয়া প্ৰাণী হয় চতুষ্পদী

M — P

M — S

∴ S - P

(d) চতুৰ্থ সংস্থান : যি ন্যায়ত হেতুপদ সাধ্যবচনত বিধেয় ৰূপে আৰু পক্ষবচনত উদ্দেশ্য ৰূপে ব্যৱহাৰ হয় তাক চতুৰ্থ সংস্থান বোলে।

উদাহৰণ—

E- কোনো কবি নহয় মূৰ্খ

I- কিছুমান মূৰ্খ হয় ভাৰতীয়

∴ O- কিছুমান ভাৰতীয় নহয় মূৰ্খ

P — M

M — S

∴ S - P

3.2.5 ন্যায়ৰ মূৰ্তি

(Mood of Syllogism) :

ন্যায়ৰ সন্নিৱিষ্ট আশ্রয়বাক্য দুটাৰ গুণ আৰু পৰিমাণ অনুযায়ী ন্যায়ৰ যি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ আকাৰ বা ৰূপ পোৱা যায় তাকেই ন্যায়ৰ বিন্যাস বা মূৰ্তি বোলে।

ন্যায়ৰ ‘মূৰ্তি’ শব্দটো তিনিটা বিভিন্ন অৰ্থত ব্যৱহাৰ হয়।

- সাধাৰণ অৰ্থত ন্যায়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত আশ্রয়বাক্য দুটাৰ গুণ আৰু পৰিমাণৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ হোৱা বিভিন্ন আকাৰক মূৰ্তি বোলে।
- ব্যাপক অৰ্থত ন্যায়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত দুটা আশ্রয়বাক্য আৰু এটা সিদ্ধান্ত— এই তিনিটা বচনৰ গুণ আৰু পৰিমাণৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত ন্যায়ৰ সম্পূৰ্ণ আকাৰক মূৰ্তি বোলা হয়।
- সংকীৰ্ণ অৰ্থত মূৰ্তি বুলিলে মাত্ৰ ন্যায়ৰ বৈধ মূৰ্তিবোৰকহে বুজোৱা হয়।

মূৰ্তিৰ সংখ্যা নিৰূপণ

(Determination of Moods) :

- ন্যায়ৰ মূৰ্তি বুলিলে যদি কেৱল যুক্তিবাক্য

বা আধাৰবাক্য বা আশ্রয়বাক্য দুটাৰ গুণ আৰু পৰিমাণকে বুজোৱা হয়, তেন্তে প্ৰত্যেক সংস্থানতে 16 টা মূৰ্তি পোৱা যায়। তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত বচন চাৰি প্ৰকাৰৰ— AEIO। প্ৰত্যেক সংস্থানতে নিম্নলিখিত 16 টা মূৰ্তি (সাধ্যবচন + পক্ষবচন) পোৱা যায়—

(1) AA (5) EA (9) IA (13) OA

(2) AE (6) EE (10) IE (14) OE

(3) AI (7) EI (11) II (15) OI

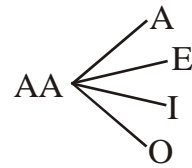
(4) AO (8) EO (12) IO (16) OO

ওপৰৰ প্ৰথমটো আখৰ সাধ্যবচন আৰু দ্বিতীয় আখৰটো পক্ষবচন। চাৰিটা সংস্থানত এইদৰে মূৰ্তিৰ সংখ্যা $(16 \times 4 = 64)$ ।

গতিকে সাধাৰণ অৰ্থত মূৰ্তিৰ সংখ্যা = 64

(b) ন্যায়ৰ মূৰ্তি বুলিলে যদি আশ্রয়বাক্য দুটা আৰু সিদ্ধান্ত— এই তিনিটা বচনৰ গুণ আৰু পৰিমাণৰ কথা ধৰা হয়, তেন্তে এটা সংস্থানত 16 টা মূৰ্তিৰ প্ৰত্যেকটোতে আৰু চাৰিটাকৈ মূৰ্তিৰ সংখ্যা বাঢ়িব।

উদাহৰণ—

অৰ্থাৎ সাধ্যবচন A, পক্ষবচন A আৰু সিদ্ধান্ত AEIOৰ যিকোনো এটা। এনে ক্ষেত্ৰত একোটা সংস্থানত মূৰ্তিৰ সংখ্যা হ'ব

$(16 \times 4 \times 4 = 256)$ টা।

গতিকে ব্যাপক অৰ্থত মূৰ্তিৰ সংখ্যা = 256

(c) ন্যায়ৰ মূৰ্তি বুলিলে যদি মাত্ৰ বৈধ মূৰ্তিকেই বুজায় তেন্তে মূৰ্তিৰ সংখ্যা হ'ব সৰ্বমুঠ 19 টা। কাৰণ সম্ভাৱ্য মূৰ্তিবোৰৰ মাজত ন্যায়ৰ নিয়মসম্মত মূৰ্তিৰ সংখ্যা মাত্ৰ 19 টা।

বৈধমূৰ্তি নিৰূপণ : (Determination of Valid Moods)

ন্যায়ৰ প্ৰতিটো সংস্থানতে তলত দিয়া ধৰণে 16 টা সম্ভাৱ্য মূৰ্তি পোৱা যায়।

A	A	A	A
A	E	I	O
E	E	E	E
A	E	I	O
I	I	I	I
A	E	I	O
O	O	O	O
A	E	I	O

এইবোৰৰ ভিতৰত—

- (a) দুটা বিশেষ বচনৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পোৱা নাযায়; গতিকে II, IO, OI আৰু OO— এইকেইটা মূৰ্তি অবৈধ।
- (b) দুটা নঞৰ্থক বচনৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পোৱা নাযায়; গতিকে EE, EO আৰু OE— এইকেইটা মূৰ্তি অবৈধ।
- (c) বিশেষ সাধ্যবচন আৰু নঞৰ্থক পক্ষবচনৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পোৱা নাযায়; গতিকে IE

মূৰ্তিটো অবৈধ।

গতিকে দেখা গ'ল কেৱল AA, AE, AI, AO, EA, EI, IA আৰু OA— এই মূৰ্তিকেইটা সাধাৰণত সম্ভাৱ্য মূৰ্তি। এই মূৰ্তিবোৰৰ ভিতৰত প্ৰত্যেক সংস্থানতে প্ৰয়োগ কৰিলে কোনবোৰ বৈধ তাক বিচাৰ কৰি চোৱা যাওঁক।

1. প্ৰথম সংস্থানৰ বৈধমূৰ্তি নিৰ্ণয় (Determination of Valid Moods of the First Figure) :

প্ৰথম সংস্থানৰ ৰূপ—

∴ S – P

M $\begin{matrix} \nearrow P \\ \searrow M \end{matrix}$ বৈধতা বিচাৰ কৰিবলগীয়া মূৰ্তি— AA, AE, AI, AO, EA, EI, IA আৰু OA

(1) AA

A— সকলো জড়বাদী হয় নিৰিশ্বৰবাদী

A— সকলো চাৰ্বাক হয় জড়বাদী

∴ A— সকলো চাৰ্বাক হয় নিৰিশ্বৰবাদী

A— সকলো M হয় P

A— সকলো S হয় M

∴ A— সকলো S হয় P

এই ন্যায়টো সম্পূৰ্ণ বৈধ মূৰ্তি। কাৰণ ইয়াত আকাৰগত কোনো নিয়মেই ভংগ হোৱা নাই। ইয়াৰ সাংকেতিক নাম হৈছে BARBARA। এই শব্দটোত তিনিটা স্বৰবৰ্ণ আছে। প্ৰথমটো A— সাধ্যবচন, দ্বিতীয়টো A— পক্ষবচন আৰু তৃতীয়টো A— সিদ্ধান্ত।

(2) AE

A– সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

E– কোনো দেৱতা নহয় মানুহ

∴ E– কোনো দেৱতা নহয় মৰণশীল।

A– সকলো M হয় P

E– কোনো S নহয় M

∴ E– কোনো S নহয় P

এই ন্যায়টোত সাধ্যপদ সিদ্ধান্তত E বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত। কিন্তু সাধ্যবচনত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত নহয়। গতিকে ইয়াত অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটিছে আৰু ই অবৈধ।

(3) AI

A– সকলো ধনী ব্যক্তি হয় অহংকাৰী

I– কিছুমান ব্যৱসায়ী হয় ধনী

∴ I– কিছুমান ব্যৱসায়ী হয় অহংকাৰী

A– সকলো M হয় P

I– কিছুমান S হয় M

∴ I– কিছুমান S হয় P

এই ন্যায়টোত ন্যায়ৰ আকাৰগত কোনো নিয়ম ভংগ হোৱা নাই। গতিকে ই এক বৈধ মূৰ্তি আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম হৈছে DARII। ইয়াত থকা তিনিটা স্বৰবৰ্ণ ক্ৰমে A— সাধ্যবচন, I– পক্ষবচন, আৰু I– সিদ্ধান্তক বুজাইছে।

(4) AO

A– সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

O– কিছুমান প্ৰাণী নহয় মানুহ

∴ O– কিছুমান প্ৰাণী নহয় মৰণশীল

A– সকলো M হয় P

O– কিছুমান S নহয় M

∴ O– কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায়টোত সাধ্যপদ সিদ্ধান্তত O বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত, কিন্তু সাধ্যপদটো সাধ্যবচনত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে অব্যাপ্ত। গতিকে মূৰ্তিটোত অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটিছে আৰু ই অবৈধ।

(5) EA

E– কোনো মানুহ নহয় অমৰ

A– সকলো বিজ্ঞানী হয় মানুহ

∴ E– কোনো বিজ্ঞানী নহয় অমৰ

E– কোনো M নহয় P

A– সকলো S হয় M

∴ E– কোনো S নহয় P

এই ন্যায়টো শুদ্ধ, কাৰণ ইয়াত ন্যায়ৰ সকলো আকাৰগত নিয়মেই মানা হৈছে। হেতুপদ প্ৰথম আশ্ৰয়বাক্যতে ব্যাপ্ত হৈছে। সাধ্যপদ, পক্ষপদ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হোৱাৰ লগতে আশ্ৰয়বাক্যতো ব্যাপ্ত হৈছে। গতিকে ই এক বৈধমূৰ্তি আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম হৈছে CELARENT।

(6) EI

E– কোনো মানুহ নহয় দোষমুক্ত

I– কিছুমান প্ৰাণী হয় মানুহ

∴ O– কিছুমান প্ৰাণী নহয় দোষমুক্ত।

E– কোনো M নহয় P

I– কিছুমান S হয় M

∴ O– কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায়টো শুদ্ধ। হেতুপদ সাধ্যবচনত ব্যাপ্ত হৈছে। সিদ্ধান্তত সাধ্যপদ ব্যাপ্ত হৈছে আৰু ই সাধ্যবচনতো E বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত

হৈছে। গতিকে ই এক বৈধমূৰ্তি আৰু ইয়াৰ
সাংকেতিক নাম FERIO।

(7) IA

I- কিছুমান দাৰ্শনিক হয় সৎ

A- সকলো কবি হয় দাৰ্শনিক

∴ I- কিছুমান কবি হয় সৎ

I- কিছুমান M হয় P

A- সকলো S হয় M

∴ I- কিছুমান S হয় P

এই ন্যায়টো অশুদ্ধ। ইয়াত হেতুপদটো দুয়োটা
আশ্রয়বাক্যতে এবাৰো ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে
ইয়াত 'অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ' ঘটিছে। গতিকে
ই অবৈধ।

(8) OA

O- কিছুমান মানুহ নহয় পৰিশ্ৰমী

A- সকলো অধ্যাপক হয় মানুহ

∴ O- কিছুমান অধ্যাপক নহয় পৰিশ্ৰমী।

O- কিছুমান M নহয় P

A- সকলো S হয় M

∴ O- কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায়টো অবৈধ। ইয়াত হেতুপদটো কোনো
এটা আশ্রয়বাক্যতে ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে
ইয়াত 'অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ' ঘটিছে আৰু ই
অবৈধ।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে প্ৰথম
সংস্থানত বৈধমূৰ্তি চাৰিটা—

BARBARA, DARII, CELARENT

আৰু FERIO।

বৈধমূৰ্তি—

(i) BARBARA (A – A – A)

(ii) DARII (A – I – I)

(iii) CELARENT (E – A – E)

(iv) FERIO (E – I – O)

**প্ৰথম সংস্থানৰ বিশেষ নিয়ম (Special
rules of the first figure) :** প্ৰথম

সংস্থানৰ বৈধ মূৰ্তিবোৰৰ প্ৰকৃতি বিশ্লেষণ কৰিলে
দেখা যায় যে এই চাৰিটাৰেই সাধ্য আশ্রয়বাক্যটো
A বা E অৰ্থাৎ সামান্য বচন আৰু পক্ষ
আশ্রয়বাক্যটো A বা I অৰ্থাৎ সদৰ্থক বচন।

গতিকে ইয়াৰ পৰা প্ৰথম সংস্থানৰ দুটা বিশেষ
নিয়ম উলিয়াব পৰা যায়। যেনে—

(1) সাধ্য আশ্রয়বাক্যটো সামান্য বচন হ'ব
লাগিব।

(2) পক্ষ আশ্রয়বাক্যটো সদৰ্থক বচন হ'ব
লাগিব।

এই নিয়ম দুটাক প্ৰথম সংস্থানৰ বিশেষ নিয়ম
বুলি অভিহিত কৰা হয়। কাৰণ এই নিয়ম দুটা
কেৱল প্ৰথম সংস্থানৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰযোজ্য। আন
সংস্থানৰ ক্ষেত্ৰত এই নিয়মবোৰৰ কোনো প্ৰয়োগ
নাই।

প্ৰমাণ—

(1) সাধ্য আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন হ'ব :

প্ৰথম সংস্থানৰ সাংকেতিক ৰূপ

M P

S M

∴ S P

যদি সাধ্য আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন নহয়

তেনেহ'লে ই বিশেষ বচন হ'ব। প্ৰথম সংস্থানত হেতুপদ সাধ্য আশ্ৰয়বাক্যত উদ্দেশ্যৰূপে ব্যৱহৃত হয়। গতিকে সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'লে (I বা O) হেতুপদ তাত অব্যাপ্ত থাকিব। কাৰণ বিশেষ বচনত উদ্দেশ্যপদ অব্যাপ্ত থাকে।

ন্যায়ৰ নিয়মানুযায়ী হেতুপদ অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ'ব লাগিব। গতিকে হেতুপদ পক্ষ আশ্ৰয়বাক্যত ব্যাপ্ত হ'ব লাগিব। প্ৰথম সংস্থানত হেতুপদ যিহেতু পক্ষ আশ্ৰয়বাক্যত বিধেয় ৰূপে ব্যৱহৃত হয় গতিকে পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক হ'ব লাগিব। কাৰণ নঞৰ্থক বচনতহে বিধেয়পদ ব্যাপ্ত হয়।

পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য যিহেতু নঞৰ্থক গতিকে সাধ্য আশ্ৰয়বাক্যটো O বচন হ'ব নোৱাৰে। ই I বচন হ'ব লাগিব। কাৰণ দুটা নঞৰ্থক বচনৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰি।

পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক হোৱা বাবে সিদ্ধান্তও নঞৰ্থক হ'ব আৰু ফলত ইয়াৰ বিধেয়পদ অৰ্থাৎ সাধ্যপদ ব্যাপ্ত হ'ব। কিন্তু সাধ্য আশ্ৰয়বাক্যটো I বচন হোৱা বাবে ই তাত ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে অবৈধ সাধ্যপদ দোষৰ উৎপত্তি হ'ব। অৰ্থাৎ সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'লে অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটে। সেই কাৰণে প্ৰথম সংস্থানৰ সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য সামান্য বচন হ'বই লাগিব।

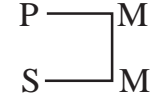
(2) পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য সদৰ্থক বচন হ'ব :

পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য যদি সদৰ্থক বচন নহয় তেনেহ'লে ই নঞৰ্থক বচন হ'ব। পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক হ'লে সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য সদৰ্থক হ'বই

লাগিব। কাৰণ দুটা নঞৰ্থক বচনৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পোৱা নাযায়। পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক হ'লে সিদ্ধান্তও নঞৰ্থক হ'ব। সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক হ'লে ইয়াৰ বিধেয় পদ অৰ্থাৎ সাধ্যপদ ব্যাপ্ত হ'ব। কিন্তু সাধ্যপদ সাধ্য আশ্ৰয়বাক্যত সদৰ্থক বচনৰ বিধেয়পদ হোৱা বাবে অব্যাপ্ত। গতিকে পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক হ'লে অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটিব। সেই কাৰণে পক্ষ আশ্ৰয়বাক্য প্ৰথম সংস্থানত সদৰ্থক বচন হ'বই লাগিব।

2. দ্বিতীয় সংস্থানৰ বৈধমূৰ্তি নিৰ্ণয় (Determination of Valid Mood of the Second Figure) :

দ্বিতীয় সংস্থানৰ ৰূপ—

∴ S — P

বৈধতা বিচাৰ কৰিবলগীয়া মূৰ্তি AA, AE, AI, AO, EA, EI, IA আৰু OA।

(1) AA

A— সকলো গৰু হয় চতুষ্পদী

A— সকলো ঘোঁৰা হয় চতুষ্পদী

∴ A— সকলো ঘোঁৰা হয় গৰু।

A— সকলো P হয় M

A— সকলো S হয় M

∴ A— সকলো S হয় P

এই ন্যায়টো অবৈধ। হেতুপদ যুক্তিটোৰ দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতে এবাৰো ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে

ইয়াত 'অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ' ঘটিছে আৰু ই
অবৈধ।

(2) AE

A– সকলো সং ব্যক্তি হয় বিশ্বাসী

E– কোনো মিথ্যাবাদী নহয় বিশ্বাসী

∴ E– কোনো মিথ্যাবাদী নহয় সং ব্যক্তি।

A– সকলো P হয় M

E– কোনো S নহয় M

∴ E– কোনো S নহয় P

এই ন্যায্যটোত ন্যায়ৰ আকাৰগত কোনো
নিয়মেই ভংগ হোৱা নাই। হেতুপদটো পক্ষবচনত
Eৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। গতিকে ই
বৈধমূৰ্তি আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম
CAMESTRES।

(3) AI

A– সকলো শিক্ষক হয় বিদ্যান

I– কিছুমান ব্যৱসায়ী হয় বিদ্যান

∴ I– কিছুমান ব্যৱসায়ী হয় শিক্ষক।

A– সকলো P হয় M

I– কিছুমান S হয় M

∴ I– কিছুমান S হয় P

এই ন্যায্যটো অশুদ্ধ। ইয়াত হেতুপদটো কোনো
এটা আশ্রয়বাক্যতে ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে
ইয়াত 'অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ' ঘটিছে আৰু এই
মূৰ্তিটো অবৈধ।

(4) AO

A– সকলো দাৰ্শনিক হয় ভাবুক

O– কিছুমান কবি নহয় ভাবুক

∴ O– কিছুমান কবি নহয় দাৰ্শনিক।

A– সকলো P হয় M

O– কিছুমান S নহয় M

∴ O– কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায্যটো শুদ্ধ। ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত
কোনো নিয়ম ভংগ হোৱা নাই। হেতুপদ পক্ষবচনত
O বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। সিদ্ধান্তত
সাধ্যপদ O বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে
আৰু ই আশ্রয়বাক্যতে A বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে
ব্যাপ্ত হৈছে। গতিকে ই বৈধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক
নাম BAROCO।

(5) EA

E– কোনো মানুহ নহয় পূৰ্ণ

A– সকলো দেৱতা হয় পূৰ্ণ

∴ E– কোনো দেৱতা নহয় মানুহ।

E– কোনো P নহয় M

A– সকলো S হয় M

∴ E– কোনো S নহয় P

এই ন্যায্যটো শুদ্ধ। ন্যায়ৰ আকাৰগত কোনো
নিয়ম ভংগ হোৱা নাই। হেতুপদ সাধ্যবচনত E
বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। পক্ষপদ
সিদ্ধান্তত E বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে
আৰু ই পক্ষবচনতো A বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে
ব্যাপ্ত হৈছে। সাধ্যপদটো সিদ্ধান্তত E বচনৰ
বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে আৰু ই সাধ্যবচনতো
E বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। গতিকে
এই ন্যায্যটো বৈধ আৰু এই মূৰ্তিটোৰ সাংকেতিক
নাম CESARE।

(6) EI

E– কোনো ব্যৱসায়ী নহয় সং

I- কিছুমান ৰাজনীতিবিদ হয় সৎ
 ∴ O- কিছুমান ৰাজনীতিবিদ নহয় ব্যৱসায়ী
 E- কোনো P নহয় M
 I- কিছুমান S হয় M
 ∴ O- কিছুমান S নহয় P
 এই ন্যায়টো শুদ্ধ। ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত সকলো নিয়মেই ৰক্ষা পৰিছে। হেতুপদ E বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যৱহাৰ হৈ ব্যাপ্ত হৈছে। সিদ্ধান্তত সাধ্যপদ ব্যাপ্ত হৈছে যদিও ই সাধ্যবচনত E বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। গতিকে মূৰ্তিটো সম্পূৰ্ণ শুদ্ধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম FESTINO।

(7) IA

I- কিছুমান গৰু হয় মৰণশীল
 A- সকলো মানুহ হয় মৰণশীল
 ∴ I- কিছুমান মানুহ হয় গৰু।
 I- কিছুমান P হয় M
 A- সকলো S হয় M
 ∴ I- কিছুমান S হয় P
 এই ন্যায়টো অশুদ্ধ। কাৰণ ইয়াত হেতুপদটো ন্যায়ৰ দুয়োটা আশ্রয়বাক্যতে এবাৰো ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে ইয়াত 'অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ' ঘটিছে। গতিকে ই এটা অবৈধ মূৰ্তি।

(8) OA

O- কিছুমান মানুহ নহয় অসুখী
 A- সকলো ব্যৱসায়ী হয় অসুখী
 ∴ O- কিছুমান ব্যৱসায়ী নহয় মানুহ।
 O- কিছুমান P নহয় M
 A- সকলো S হয় M

∴ O- কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায়টো অশুদ্ধ। ইয়াত সাধ্যপদটো সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু আশ্রয়বাক্যত O বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে ইয়াত 'অবৈধ সাধ্যপদ দোষ' ঘটিছে আৰু ই অবৈধ।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে দ্বিতীয় সংস্থানৰ চাৰিটা বৈধমূৰ্তি পোৱা যায়।

বৈধ মূৰ্তি

(i) CAMESTRES	(A - E - E)
(ii) BAROCO	(A - O - O)
(iii) CESARE	(E - A - E)
(iv) FESTINO	(E - I - O)

দ্বিতীয় সংস্থানৰ বিশেষ নিয়ম (Special rules of the Second figure) : দ্বিতীয় সংস্থানৰ বৈধ মূৰ্তি বিলাকৰ প্ৰকৃতি বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে এই চাৰিটাৰেই সাধ্য আশ্রয়বাক্যটো A বা E অৰ্থাৎ সামান্য বচন আৰু দুটা আশ্রয়বাক্যৰ ভিতৰত এটা নঞৰ্থক।

গতিকে ইয়াৰ পৰা দ্বিতীয় সংস্থানৰ দুটা বিশেষ নিয়ম উলিয়াব পৰা যায়। যেনে—

(1) সাধ্য আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন হ'ব লাগিব।

(2) যিকোনো এটা আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'ব লাগিব।

এই নিয়ম দুটা কেৱল দ্বিতীয় সংস্থানৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰযোজ্য বুলি এই নিয়ম দুটাক দ্বিতীয় সংস্থানৰ বিশেষ নিয়ম বুলি অভিহিত কৰা হয়।

প্ৰমাণ—

(1) সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য সামান্য বচন হ'ব লাগিব :

P M

S M দ্বিতীয় সংস্থানৰ সাংকেতিক ৰূপ

∴ S P

যদি সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য সামান্য বচন নহয় তেনেহ'লে ই বিশেষ বচন হ'ব। দ্বিতীয় সংস্থানত সাধ্যপদ সাধ্য আশ্ৰয়বাক্যত উদ্দেশ্যৰূপে ব্যৱহৃত হয়। গতিকে সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'লে সাধ্যপদ অব্যাপ্ত থাকিব। কাৰণ বিশেষ বচনত উদ্দেশ্য পদ ব্যাপ্ত নহয়।

অবৈধ সাধ্যপদ দোষৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ সিদ্ধান্তত সাধ্যপদ ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰে। সিদ্ধান্তত সাধ্যপদ বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হয়। গতিকে সিদ্ধান্ত সদৰ্থক বচন হ'ব লাগিব। কাৰণ সদৰ্থক বচনতহে বিধেয় অব্যাপ্ত থাকে।

সিদ্ধান্ত যিহেতু সদৰ্থক, গতিকে দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যও সদৰ্থক হ'ব লাগিব। কিন্তু সদৰ্থক বচনত যিহেতু বিধেয় পদ ব্যাপ্ত নহয় আৰু দ্বিতীয় সংস্থানত হেতুপদ যিহেতু দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতেই বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হয়, গতিকে হেতুপদটো দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতেই অব্যাপ্ত হৈ থাকি যাব। ফলত অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ হ'ব।

সেই কাৰণে সাধ্য আশ্ৰয়বাক্য বিশেষ বচন হ'ব নোৱাৰে, সামান্য বচন হ'বই লাগিব।

(2) যিকোনো এটা আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক হ'ব লাগিব :

যদি দুটা আশ্ৰয়বাক্যৰ যিকোনো এটা নঞৰ্থক নহয় তেনেহ'লে দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যই সদৰ্থক

হ'ব। দ্বিতীয় সংস্থানত হেতুপদ দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতেই বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হয়। যিহেতু সদৰ্থক বচনত বিধেয়পদ ব্যাপ্ত নহয় সেই কাৰণে হেতুপদটো দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতেই অব্যাপ্ত হৈ থাকি যাব। কিন্তু ন্যায়ৰ নিয়মানুযায়ী হেতুপদ অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ'বই লাগিব। নহ'লে অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষৰ উদ্ভৱ হ'ব।

সেই কাৰণে অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষমুক্ত হ'বলৈ যিকোনো এটা আশ্ৰয়বাক্য নঞৰ্থক হ'বই লাগিব।

3. তৃতীয় সংস্থানৰ বৈধ মূৰ্তি (Valid moods of the Third Figure)

তৃতীয় সংস্থানৰ ৰূপ—

M — P
M — S

∴ S — P

বৈধতা বিচাৰ কৰিবলগীয়া আঠটা মূৰ্তি—
AA, AE, AI, AO, EA, EI, IA আৰু OA.

(1) AA

A— সকলো দাৰ্শনিক হয় উদাৰ

A— সকলো দাৰ্শনিক হয় ভাবুক

∴ A— সকলো ভাবুক হয় উদাৰ।

A— সকলো M হয় P

A— সকলো M হয় S

∴ A— সকলো S হয় P

এই ন্যায়টো অবৈধ। কাৰণ ইয়াত পক্ষপদ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু ই পক্ষবচনত ব্যাপ্ত

হোৱা নাই। সেই কাৰণে ইয়াত 'অবৈধ পক্ষপদ দোষ' ঘটিছে আৰু ই অবৈধ।

কিন্তু সিদ্ধান্ত যদি I বচন হয় তেনেহ'লে সিদ্ধান্তত কোনো পদেই ব্যাপ্ত নহ'ব আৰু 'অবৈধ পক্ষপদ দোষ'ৰ পৰা ন্যায়টো মুক্ত হ'ব। নিগমন অনুমানৰ এটা বৈশিষ্ট্য হৈছে যে ন্যায় অনুমানৰ সিদ্ধান্ত আশ্রয়বাক্যতকৈ বেছি ব্যাপক হ'ব নোৱাৰে কিন্তু কম ব্যাপক হ'লে কোনো দোষ নহ'ব। গতিকে যি ক্ষেত্ৰত আমি সিদ্ধান্তত সামান্য বচনলৈ আহিলে ন্যায়টো দোষযুক্ত হয়, বিশেষ বচনৰ সিদ্ধান্তলৈ নি ন্যায়টোক দোষমুক্ত কৰিব পাৰি।

উদাহৰণ—

A— সকলো দাৰ্শনিক হয় উদাৰ

A— সকলো দাৰ্শনিক হয় ভাবুক

∴ I— কিছুমান ভাবুক হয় উদাৰ।

A— সকলো M হয় P

A— সকলো M হয় S

∴ I— কিছুমান S হয় P

এই ন্যায়টো শুদ্ধ। কাৰণ ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত কোনো নিয়ম ভংগ হোৱা নাই। গতিকে ই বৈধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম DARAPTI।

(2) AE

A— সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

E— কোনো মানুহ নহয় পূৰ্ণ

∴ E— কোনো পূৰ্ণ জীৱ নহয় মৰণশীল।

A— সকলো M হয় P

E— কোনো M নহয় S

∴ E— কোনো S নহয় P

এই ন্যায়টো অশুদ্ধ। ইয়াত সাধ্যপদটো E বচনৰ বিধেয় হিচাপে সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু আশ্রয়বাক্যত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে ইয়াত অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটিছে আৰু ই অবৈধ।

(3) AI

A— সকলো ফুল হয় সুন্দৰ বস্তু

I— কিছুমান ফুল হয় সুগন্ধি

∴ I— কিছুমান সুগন্ধি বস্তু হয় সুন্দৰ বস্তু।

A— সকলো M হয় P

I— কিছুমান M হয় S

∴ I— কিছুমান S হয় P

এই ন্যায়টো শুদ্ধ। ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত সকলো নিয়মেই পালন হৈছে। গতিকে ই বৈধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম DATISI।

(4) AO

A— সকলো কেৰাণী হয় মানুহ

O— কিছুমান কেৰাণী নহয় বিশ্বস্ত

∴ O— কিছুমান বিশ্বস্ত ব্যক্তি নহয় মানুহ

A— সকলো M হয় P

O— কিছুমান M নহয় S

∴ O— কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায়টো অবৈধ। কাৰণ ইয়াত সাধ্যপদ সিদ্ধান্তত O বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু সাধ্যবচনত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে সাধ্যপদটো ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে ইয়াত 'অবৈধ সাধ্যপদ দোষ' ঘটিছে আৰু ই অবৈধ।

(5) EA

E- কোনো মানুহ নহয় অমৰ

A- সকলো মানুহ হয় বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন

∴ E- কোনো বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন জীৱ নহয় অমৰ।

E- কোনো M নহয় P

A- সকলো M হয় S

∴ E- কোনো S নহয় P

এই ন্যায়টো অশুদ্ধ। কাৰণ ইয়াত পক্ষপদটো পক্ষ আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈছে; গতিকে ইয়াত 'অবৈধ পক্ষপদ দোষ' ঘটিছে আৰু ই অবৈধ। কিন্তু আমি 'অবৈধ পক্ষপদ দোষ'ৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ সিদ্ধান্তটো বিশেষ বচন অৰ্থাৎ O বচনলৈ নিব পাৰো—

E- কোনো মানুহ নহয় অমৰ

A- সকলো মানুহ হয় বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন

∴ O- কিছুমান বুদ্ধিবৃত্তিসম্পন্ন জীৱ নহয় অমৰ।

E- কোনো M নহয় P

A- সকলো M হয় S

∴ O- কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায়টো শুদ্ধ। ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত কোনো নিয়মেই ভংগ হোৱা নাই। গতিকে ই বৈধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম FELAPTON।

(6) EI

E- কোনো মানুহ নহয় অমৰ

I- কিছুমান মানুহ হয় দাৰ্শনিক

∴ O- কিছুমান দাৰ্শনিক নহয় অমৰ।

E- কোনো M নহয় P

I- কিছুমান M হয় S

∴ O- কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায়টো শুদ্ধ। ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত কোনো নিয়মেই ভংগ হোৱা নাই। গতিকে ই বৈধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম FERISON।

(7) IA

I- কিছুমান মানুহ হয় সাধু

A- সকলো মানুহ হয় মৰণশীল।

∴ I- কিছুমান মৰণশীল জীৱ হয় সাধু।

I- কিছুমান M হয় P

A- সকলো M হয় S

∴ I- কিছুমান S হয় P

এই ন্যায়টো শুদ্ধ। ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত কোনো নিয়মেই ভংগ হোৱা নাই। গতিকে ই বৈধ ন্যায় আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম DISAMIS।

(8) OA

O- কিছুমান মানুহ নহয় জ্ঞানী

A- সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

∴ O- কিছুমান মৰণশীল জীৱ নহয় জ্ঞানী।

O- কিছুমান M নহয় P

A- সকলো M হয় S

∴ O- কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায়টো শুদ্ধ। ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত সকলো নিয়মেই মানা হৈছে। গতিকে ই বৈধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম BOCARDO।

এইদৰে ন্যায়ৰ সাধাৰণ নিয়মাৱলীৰ দ্বাৰা বিচাৰ কৰিলে আমি দেখা পাও তৃতীয় সংস্থানত 6 টা বৈধ মূৰ্তি আছে।

বৈধ মূৰ্তি

(i) DARAPTI (A - A - I)

- (ii) DATISI (A – I – I)
 (iii) DISAMIS (I – A – I)
 (iv) FELAPTON (E – A – O)
 (v) FERISON (E – I – O)
 (vi) BOCARDO (O – A – O)

তৃতীয় সংস্থানৰ বিশেষ নিয়ম (Special rules of the third figure) :

তৃতীয় সংস্থানৰ এই বৈধ মূৰ্তিবোৰৰ প্ৰকৃতি বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে এই ছয়টাৰেই পক্ষ আশ্রয়বাক্যটো সদৰ্থক বচন আৰু সিদ্ধান্তটো বিশেষ বচন।

গতিকে ইয়াৰ পৰা তৃতীয় সংস্থানৰ দুটা বিশেষ নিয়ম নিৰ্ণয় কৰিব পৰা যায়।

- (1) পক্ষ আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক বচন হ'ব।
- (2) সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন হ'ব।

এই নিয়ম দুটা কেৱল তৃতীয় সংস্থানৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰযোজ্য বুলি এই দুটাক তৃতীয় সংস্থানৰ বিশেষ নিয়ম বুলি অভিহিত কৰা হয়।

প্ৰমাণ—

(1) পক্ষ আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক বচন হ'ব :

M P
 M S তৃতীয় সংস্থানৰ সাংকেতিক ৰূপ
 \therefore S P

যদি পক্ষ আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক নহয় তেনেহ'লে ই নঞৰ্থক হ'ব। পক্ষ আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'লে সাধ্য আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হ'বই লাগিব। কাৰণ দুটা নঞৰ্থক আশ্রয়বাক্যৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব নোৱাৰি। এটা আশ্রয়বাক্য

অৰ্থাৎ পক্ষ আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হোৱাৰ কাৰণে সিদ্ধান্তও নঞৰ্থক হ'ব। সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক হ'লে ইয়াৰ বিধেয় অৰ্থাৎ সাধ্যপদ ব্যাপ্ত হ'ব। কাৰণ নঞৰ্থক বচনত বিধেয় পদ ব্যাপ্ত। কিন্তু সাধ্যপদ সাধ্য আশ্রয় বাক্যত ব্যাপ্ত নহয় কাৰণ তৃতীয় সংস্থানত সাধ্যপদ সাধ্য আশ্রয়বাক্যত বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হয় আৰু সাধ্য আশ্রয়বাক্যটো সদৰ্থক বচন। সদৰ্থক বচনত বিধেয় পদ ব্যাপ্ত নহয়। গতিকে পক্ষ আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'লে সাধ্য আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হয় আৰু সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক হয় বুলি অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটে।

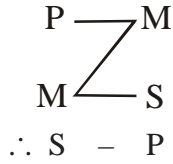
সেই কাৰণে তৃতীয় সংস্থানত পক্ষ আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'ব নোৱাৰে। ই সদৰ্থক বচন হ'বই লাগিব।

(2) সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন হ'ব :

সিদ্ধান্ত যদি বিশেষ বচন নহয় তেনেহ'লে ই সামান্য বচন হ'ব। তৃতীয় সংস্থানৰ প্ৰথম বিশেষ নিয়মানুযায়ী পক্ষ আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক বচন হ'ব লাগিব। পক্ষ আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হ'লে ইয়াৰ বিধেয়পদ অৰ্থাৎ পক্ষপদ অব্যাপ্ত থাকিব। কাৰণ সদৰ্থক বচনত বিধেয় পদ ব্যাপ্ত নহয়। পক্ষপদ যিহেতু আশ্রয়বাক্যত অব্যাপ্ত গতিকে ন্যায়ৰ নিয়মানুযায়ী ই সিদ্ধান্ততো ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু সিদ্ধান্ত যদি সামান্য বচন হয় তেনেহ'লে ইয়াৰ উদ্দেশ্য অৰ্থাৎ পক্ষপদ ব্যাপ্ত হৈ পৰিব। কাৰণ সামান্য বচনত উদ্দেশ্য পদ ব্যাপ্ত হয়। গতিকে অবৈধ পক্ষপদ দোষমুক্ত হ'বলৈ সিদ্ধান্ত সামান্য বচন হ'ব নোৱাৰে। ই বিশেষ বচন হ'বই লাগিব।

4. চতুৰ্থ সংস্থানৰ বৈধ মূৰ্তি (Determination of Valid Moods of the Fourth Figure) :

চতুৰ্থ সংস্থানৰ ৰূপ

(1) AA

A– সকলো বুৰঞ্জীবিদ হয় মানুহ

A– সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

∴ A– সকলো মৰণশীল প্ৰাণী হয় বুৰঞ্জীবিদ।

A– সকলো P হয় M

A– সকলো M হয় S

∴ A– সকলো S হয় P

এই ন্যায়টোত পক্ষপদ সিদ্ধান্তত A বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। কিন্তু পক্ষপদটো পক্ষবচনত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে ন্যায়টোত অবৈধ পক্ষপদ দোষ ঘটিছে আৰু ই অবৈধ। কিন্তু যদি সিদ্ধান্তটো I বচন কৰা হয় তেন্তে অবৈধ সাধ্যপদ বা অবৈধ পক্ষপদ দোষৰ কোনো সম্ভাৱনা নাথাকে। কাৰণ I বচনত কোনো পদেই ব্যাপ্ত নহয়। এই মূৰ্তিটো আমি নিম্নলিখিত হিচাপে বৈধ কৰিব পাৰো—

A– সকলো বুৰঞ্জীবিদ হয় মানুহ

A– সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

∴ I– কিছুমান মৰণশীল হয় বুৰঞ্জীবিদ।

A– সকলো P হয় M

A– সকলো M হয় S

∴ I– কিছুমান S হয় P

এই ন্যায়টো বৈধ। ন্যায়ৰ আকাৰগত সকলো নিয়মেই ইয়াত পালন কৰা হৈছে। গতিকে ই বৈধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম BRAMANTIP।

(2) AE

A– সকলো দাৰ্শনিক হয় মানুহ

E– কোনো মানুহ নহয় অমৰ

∴ E– কোনো অমৰ ব্যক্তি নহয় দাৰ্শনিক

A– সকলো P হয় M

E– কোনো M নহয় S

∴ E– কোনো S নহয় P

এই ন্যায়টো শুদ্ধ। কাৰণ ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত নিয়ম ক'তো ভংগ হোৱা নাই। গতিকে ই সম্পূৰ্ণ বৈধ মূৰ্তি আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম হৈছে— CAMENES।

(3) AI

A– সকলো মানুহ হয় মৰণশীল

I– কিছুমান মৰণশীল প্ৰাণী হয় চতুষ্পদী

∴ I– কিছুমান চতুষ্পদী প্ৰাণী হয় মানুহ।

A– সকলো P হয় M

I– কিছুমান M হয় S

∴ I– কিছুমান S হয় P

এই ন্যায়টো অবৈধ। কাৰণ ইয়াত হেতুপদ দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতে এবাৰো ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে ইয়াত 'অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ' ঘটিছে আৰু ই অবৈধ।

(4) AO

A– সকলো মানুহ হয় মৰণশীল।

O– কিছুমান মৰণশীল প্ৰাণী নহয় কৰি

∴ O– কিছুমান কবি নহয় মানুহ।

A– সকলো P হয় M।

O– কিছুমান M নহয় S

∴ O– কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায়টোত অশুদ্ধ। ইয়াত পক্ষবচন O বচন হোৱা বাবে হেতুপদ উদ্দেশ্যপদ হৈছে আৰু ই অব্যাপ্ত। সাধ্যবচনত হেতুপদ A বচনৰ বিধেয় হৈছে বাবে অব্যাপ্ত। গতিকে ইয়াত ‘অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ’ হৈছে আৰু ই অবৈধ।

(5) EA

E– কোনো ব্যৱসায়ী নহয় দাৰ্শনিক

A– সকলো দাৰ্শনিক হয় ভাবুক

∴ E– কোনো ভাবুক ব্যক্তি নহয় ব্যৱসায়ী।

E– কোনো P নহয় M

A– সকলো M হয় S

∴ E– কোনো S নহয় P।

এই ন্যায়টোত সিদ্ধান্তত পক্ষপদ ব্যাপ্ত হৈছে, যিটো আশ্রয়বাক্যত হোৱা নাই। কাৰণ পক্ষবচনত পক্ষপদ A বচনৰ বিধেয় হৈছে। গতিকে ইয়াত অবৈধ পক্ষপদ দোষৰ সৃষ্টি হৈছে। কিন্তু যদিহে সিদ্ধান্তটো বিশেষ বচনলৈ অৰ্থাৎ O বচনলৈ পৰিৱৰ্তন কৰা হয় তেন্তে পক্ষপদটো সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত নহয় আৰু অবৈধ পক্ষপদ দোষৰ সম্ভাৱনা নাথাকিব।

উদাহৰণ—

E– কোনো ব্যৱসায়ী নহয় দাৰ্শনিক

A– সকলো দাৰ্শনিক হয় ভাবুক

∴ O– কিছুমান ভাবুক ব্যক্তি নহয় ব্যৱসায়ী।

E– কোনো P নহয় M

A– সকলো M হয় S

∴ O– কিছুমান S নহয় P

এই ন্যায়টো বৈধ। কাৰণ ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত কোনো নিয়ম ভংগ হোৱা নাই। হেতুপদ দুয়োটা আশ্রয়বাক্যতেই ব্যাপ্ত হৈছে। সিদ্ধান্তত সাধ্যপদ ব্যাপ্ত হৈছে আৰু ই সাধ্যবচনতো E বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। গতিকে ই বৈধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম FESAPO।

(6) EI

E– কোনো কাউৰী নহয় চতুষ্পদী

I– কিছুমান চতুষ্পদী জীৱ হয় মৰণশীল

∴ O– কিছুমান মৰণশীল জীৱ নহয় কাউৰী।

E– কোনো P নহয় M

I– কিছুমান M হয় S

∴ O– কিছুমান S নহয় P।

এই ন্যায়টো শুদ্ধ। কাৰণ ইয়াত ন্যায়ৰ আকাৰগত কোনো নিয়মেই ভংগ হোৱা নাই। হেতুপদ সাধ্যবচনত E বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। সিদ্ধান্তত সাধ্যপদ O বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে আৰু ই সাধ্যবচনত E বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। গতিকে ই বৈধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম FRESISON।

(7) IA

I– কিছুমান মানুহ হয় সৎ

A– সকলো সৎ ব্যক্তি হয় আন্তিক

∴ I– কিছুমান আন্তিক হয় মানুহ

I– কিছুমান P হয় M

A– সকলো M হয় S

∴ I– কিছুমান S হয় P

এই ন্যায়টো শুদ্ধ। কাৰণ ইয়াত ন্যায় আকাৰগত কোনো নিয়মেই ভংগ হোৱা নাই। হেতুপদটো পক্ষবচনত A বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে। সিদ্ধান্তত কোনো পদ ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে ই বৈধ আৰু ইয়াৰ সাংকেতিক নাম DIMARIS।

(8) OA

O— কিছুমান মানুহ নহয় সাধু

A— সকলো সাধু হয় সুখী

∴ O— কিছুমান সুখী ব্যক্তি নহয় মানুহ।

O— কিছুমান P নহয় M

A— সকলো M হয় S

∴ O— কিছুমান S নহয় P।

এই ন্যায়টো অবৈধ। কাৰণ ইয়াত সাধ্যপদ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু সাধ্য আশ্রয়বাক্যত O বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে অব্যাপ্ত। গতিকে ইয়াত 'অবৈধ সাধ্যপদ দোষ' ঘটিছে আৰু ই অবৈধ।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে চতুৰ্থ সংস্থানত বৈধ মূৰ্তিৰ সংখ্যা পাঁচটা।

বৈধ মূৰ্তি :

(i) BRAMANTIP	(A – A – I)
(ii) CAMENES	(A – E – E)
(iii) DIMARIS	(I – A – I)
(iv) FESAPO	(E – A – O)
(v) FRESISON	(E – I – O)

চতুৰ্থ সংস্থানৰ বিশেষ নিয়ম (Special rules of the fourth figure) : চতুৰ্থ সংস্থানৰ বৈধ মূৰ্তিবোৰৰ প্ৰকৃতি বিশ্লেষণ কৰিলে তিনিটা বিশেষ নিয়ম নিৰ্ণয় কৰিব পৰা যায়।

(1) সাধ্য আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হ'লে পক্ষ আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন হ'ব।

(2) পক্ষ আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হ'লে সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন হ'ব।

(3) কোনো এটা আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'লে সাধ্য আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন হ'ব।

প্ৰমাণ :

চতুৰ্থ সংস্থানৰ সাংকেতিক ৰূপ

P M

M S

∴ S P

(1) সাধ্য আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক বচন হ'লে পক্ষ আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন হ'ব :

যিহেতু চতুৰ্থ সংস্থানত হেতুপদ সাধ্য আশ্রয়বাক্যত বিধেয়, সেই কাৰণে সাধ্য আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হ'লে হেতুপদ তাত অব্যাপ্ত হৈ থাকিব। কাৰণ সদৰ্থক বচনত বিধেয় পদ ব্যাপ্ত নহয়। গতিকে অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ নহ'বলৈ হেতুপদটো পক্ষ আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত হ'ব লাগিব। পক্ষ আশ্রয়বাক্যত হেতুপদ উদ্দেশ্যৰূপে ব্যৱহৃত হয়। গতিকে উদ্দেশ্যপদ ব্যাপ্ত হ'বলৈ হ'লে পক্ষ আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন হ'ব লাগিব। গতিকে দেখা যায় যে সাধ্য আশ্রয়বাক্য যদি সদৰ্থক হয় তেন্তে পক্ষ আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন হ'ব লাগিব।

(2) পক্ষ আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হ'লে সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন হ'ব :

পক্ষ আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হ'লে ইয়াৰ বিধেয় পদ অৰ্থাৎ পক্ষপদ ব্যাপ্ত নহ'ব। কাৰণ সদৰ্থক বচনত বিধেয়পদ ব্যাপ্ত নহয়। গতিকে পক্ষপদ

সিদ্ধান্ততো ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰিব। কাৰণ পক্ষ আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ পক্ষপদ সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'লে অবৈধ পক্ষপদ দোষ হ'ব। সিদ্ধান্তত পক্ষপদ উদ্দেশ্য ৰূপে ব্যৱহৃত হয়। গতিকে সিদ্ধান্ত বিশেষ বচন হ'বই লাগিব। কাৰণ একমাত্ৰ বিশেষ বচনতেই উদ্দেশ্যপদ অব্যাপ্ত থাকে। গতিকে পক্ষ আশ্রয়বাক্য সদৰ্থক হ'লে সিদ্ধান্ত সামান্য বচন হ'ব নোৱাৰে। ই বিশেষ বচন হ'ব।

(3) এটা আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'লে সাধ্য আশ্রয়বাক্য সামান্য বচন হ'ব :

এটা আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'লে ন্যায়ৰ নিয়মানুযায়ী সিদ্ধান্তও নঞৰ্থক হ'ব। সিদ্ধান্ত নঞৰ্থক হ'লে ইয়াৰ বিধেয় পদ অৰ্থাৎ সাধ্যপদ ব্যাপ্ত হ'ব। গতিকে অবৈধ সাধ্যপদ দোষ নহ'বলৈ সাধ্যপদ সাধ্য আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত হ'ব লাগিব। চতুৰ্থ সংস্থানত সাধ্যপদ আশ্রয়বাক্যত উদ্দেশ্যৰূপে ব্যৱহৃত হয়। গতিকে সাধ্য আশ্রয় সামান্য বচন হ'বই লাগিব। কাৰণ কেৱল সামান্য বচনতেই উদ্দেশ্যপদ ব্যাপ্ত হয়।

গতিকে এটা আশ্রয়বাক্য নঞৰ্থক হ'লে সাধ্য আশ্রয়বাক্য বিশেষ বচন হ'ব নোৱাৰে; সামান্য বচন হ'ব।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা যায় যে প্ৰথম সংস্থানত চাৰিটা, দ্বিতীয় সংস্থানত চাৰিটা, তৃতীয় সংস্থানত ছটা আৰু চতুৰ্থ সংস্থানত পাঁচটা অৰ্থাৎ 19 টাহে এই চাৰিটা সংস্থানৰ বৈধ মূৰ্তি।

প্ৰথম সংস্থান : BARBARA,

CELARENT, DARII,
FERIO

দ্বিতীয় সংস্থান : CESARE,
CAMESTRES,
FESTINO, BAROCO

তৃতীয় সংস্থান : DARAPTI, DISAMIS,
DATISI, FELAPTON,
BOCARDO, FERISON

চতুৰ্থ সংস্থান : BRAMANTIP,
CAMENES,
DIMARIS, FESAPO,
FRESISON

3.2.6 ন্যায় অনুমানৰ শুদ্ধাশুদ্ধি নিৰ্ণয় বা সত্যাসত্য নিৰ্ণয় (Testing of Categorical Syllogistic Arguments) :

ন্যায় অনুমানৰ বৈধতা বুলিলে ইয়াৰ আকাৰগত সত্যতাৰ কথাই বুজোৱা হয়। ন্যায় অনুমানৰ আকাৰগত সত্যতা নিৰ্ণয়ৰ বাবে ন্যায়ৰ কিছুমান (দহটা) সাধাৰণ নিয়ম আছে আৰু ইয়াৰ বৈধতা এই নিয়মসমূহৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। যেতিয়া ন্যায়ৰ সিদ্ধান্তটো ন্যায়ৰ নিয়ম অনুযায়ী প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়, তেতিয়া ন্যায় অনুমানটোক বৈধ বুলি কোৱা হয়। আনহাতে, ন্যায় অনুমানৰ সিদ্ধান্ত প্ৰতিষ্ঠা কৰোতে এই নিয়মসমূহৰ কোনো এটা নিয়ম ভংগ হ'লেই ন্যায় অনুমানটো অবৈধ বুলি কোৱা হয়। এতিয়া কোনো এটা যুক্তি শুদ্ধ নে অশুদ্ধ, বৈধ নে অবৈধ সেইটো নিৰ্ধাৰণ কৰা

অনেক সময়ত অতি কঠিন। শিক্ষার্থীৰ সুবিধাৰ বাবে তলত কিছুমান সাধাৰণ নিৰ্দেশ দিয়া হ'ল।

অনুমানবোৰ সকলো সময়তে তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত আকাৰত নাথাকে। সেয়েহে ন্যায়ৰ বৈধতা বিচাৰৰ সময়ত আমাৰ প্ৰথম কৰ্তব্য হ'ল— বাক্যবোৰৰ পৰা প্ৰথমে এটা তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত যুক্তি গঠন কৰা। ইতিমধ্যে এটা বাক্যক কিদৰে তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত বচনলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব পাৰি তাৰ বিস্তৃত বিৱৰণ আগৰ অধ্যায়ত দিয়া হৈছে। ন্যায় অনুমানৰ গঠনত দেখা যায় যে প্ৰথমে সাধ্যবচন, তাৰ পিছত পক্ষবচন আৰু শেষত সিদ্ধান্ত দিয়া থাকে।

(সাধ্যবচন — পক্ষবচন — সিদ্ধান্ত)।

কিন্তু বিভিন্ন উদাহৰণত দেখা যায় যে বচনবোৰ এনে ধৰণৰ তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত আকাৰত সকলো সময়তে দিয়া নাথাকে। গতিকে সৰ্বপ্ৰথমে বচনবোৰক ন্যায়ৰ তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত যুক্তিৰ আকাৰত সজাব লাগিব। তাৰ বাবে নিম্নলিখিত নিয়মবোৰ মানি চলা দৰকাৰ।

(1) প্ৰথমতে ন্যায়ৰ সিদ্ধান্তটো বাছি ল'ব লাগিব আৰু তাক যুক্তিটোৰ শেষত অৰ্থাৎ তৃতীয় স্থানত লিখিব লাগিব। সাধাৰণতে সিদ্ধান্তটোৰ আগত 'গতিকে', 'এতেকে', 'সেইকাৰণে', 'সেয়েহে' (therefore, so, hence) ইত্যাদি শব্দবোৰ যুক্ত থাকে। যদি কেতিয়াবা নাথাকে, তেনেহ'লে অনুমানটো ভালদৰে পৰ্যবেক্ষণ কৰি অৰ্থৰ বিচাৰ কৰি সিদ্ধান্তটো নিৰ্ণয় কৰা হয়। কেতিয়াবা আকৌ সিদ্ধান্তটো প্ৰথমতে

দিয়া থাকে তাৰ পিছত 'কাৰণ', 'কিয়নো' (because, for) ইত্যাদি শব্দৰে আশ্ৰয়বাক্যটো দিয়া থাকে। সিদ্ধান্ত নিৰ্ণয়ৰ পিছত সিদ্ধান্তৰ উদ্দেশ্য পক্ষপদ আৰু সিদ্ধান্তৰ বিধেয় সাধ্যপদ সহজে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি।

- (2) ন্যায় অনুমানত সাধ্যপদটো যিটো বচনত থাকে, সেইটো হ'ব সাধ্যবচন আৰু পক্ষপদটো যিটো বচনত থাকে সেইটো হ'ব পক্ষবচন।
- (3) এতিয়া যুক্তিটোক তৰ্কবিজ্ঞানৰ আকাৰত লিখিব লাগিব। প্ৰথমে সাধ্যবচন, তাৰ পিছত পক্ষবচন আৰু শেষত সিদ্ধান্ত (সাধ্যবচন — পক্ষবচন — সিদ্ধান্ত)।
- (4) এতিয়া চাব লাগিব যুক্তিটোত ন্যায়ৰ কোনো নিয়ম ভংগ হৈছে নেকি। এই প্ৰসংগত কোন বচনত কোনটো পদ ব্যাপ্ত হৈছে সেইটো লক্ষ্য কৰিব লাগিব আৰু ন্যায়ৰ নিয়মবোৰ ভালদৰে মনত ৰাখিব লাগিব।
- (5) এটা কথা মনত ৰাখিব লাগিব যে কোনো অনুমানৰ বৈধতা নিৰ্ণয় কৰোতে সেইটো সদায় যে অশুদ্ধ হ'ব— এনে ধাৰণা মনত ৰাখিব নালাগে। অনেক ক্ষেত্ৰত অনুমানটো শুদ্ধ হ'বও পাৰে। তেনে ক্ষেত্ৰত অনুমানটোক তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত আকাৰত ৰূপান্তৰিত কৰি তাৰ সংস্থান (Figure) আৰু মূৰ্তি (Mood)ৰ উল্লেখ কৰিব লাগে।
- (6) আন এটা বিষয় হৈছে অনুমানটোক কেৱল

মাত্ৰ তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত আকাৰত প্ৰকাশ কৰি তাক 'বৈধ' বা 'অবৈধ' বুলি লিখিলেই নহ'ব। অনুমানটোৰ সঠিক ব্যাখ্যা অৰ্থাৎ কিয় ই বৈধ বা কিয় ই অবৈধ সেইটোও স্পষ্ট কৰিব লাগিব।

ন্যায় অনুমানত সাধাৰণতে নিম্নলিখিত দোষসমূহ দেখা যায়—

- (a) চতুৰ্দী দোষ (Fallacy of four terms)
- (b) অনেকাৰ্থক সাধ্যপদ দোষ (Fallacy of ambiguous major)
- (c) অনেকাৰ্থক পক্ষপদ দোষ (Fallacy of ambiguous minor)
- (d) অনেকাৰ্থক হেতুপদ দোষ (Fallacy of ambiguous middle)
- (e) অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ (Fallacy of undistributed middle)
- (f) অবৈধ সাধ্যপদ দোষ (Fallacy of illicit major)
- (g) অবৈধ পক্ষপদ দোষ (Fallacy of illicit minor)
- (h) দুটি নেগেৰ্ভক আশ্ৰয়বাক্যজনিত দোষ (Fallacy of negative premises)।

তলত কিছুমান ন্যায় অনুমানৰ বৈধতাৰ বিচাৰ কৰি দেখুওৱা হ'ল—

(a) চতুৰ্দী দোষ (Fallacy of four terms) :

(i) সেনাপতিৰ স্ত্ৰীয়ে সৈন্যবাহিনীক পৰিচালনা কৰে; কাৰণ সেনাপতিয়ে সৈন্যবাহিনীক পৰিচালনা কৰে আৰু সেনাপতিৰ স্ত্ৰীয়ে সেনাপতিক পৰিচালনা

কৰে।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A— সেনাপতি হয় এনে ব্যক্তি যিয়ে সৈন্যবাহিনীক পৰিচালনা কৰে।

A— সেনাপতিৰ স্ত্ৰী হয় এনে ব্যক্তি যিয়ে সেনাপতিক পৰিচালনা কৰে।

∴ A— সেনাপতিৰ স্ত্ৰী হয় এনে ব্যক্তি যিয়ে সৈন্যবাহিনীক পৰিচালনা কৰে।

দোষ : চতুৰ্দী দোষ (Fallacy of four terms)।

এই ন্যায়টো অশুদ্ধ। ইয়াত চতুৰ্দী দোষ ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে এটা ন্যায়ত তিনিটাতকৈ বেছি পদ থাকিব নোৱাৰে। কিন্তু ইয়াত চাৰিটা পদ আছে। যেনে— (1) সেনাপতি (2) যিয়ে সৈন্যবাহিনীক পৰিচালনা কৰে, (3) সেনাপতিৰ স্ত্ৰী আৰু (4) যিয়ে সেনাপতিক পৰিচালনা কৰে। (ii) পৃথিৱী সূৰ্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে, চন্দ্ৰ পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে ঘূৰে। গতিকে চন্দ্ৰ সূৰ্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A— পৃথিৱী হয় এনে যি সূৰ্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে।

A— চন্দ্ৰ হয় এনে যি পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে ঘূৰে।

∴ A— চন্দ্ৰ হয় এনে যি সূৰ্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে।

দোষ : চতুৰ্দী দোষ (The fallacy of four terms)।

এই ন্যায়টো অবৈধ। ইয়াত চতুৰ্দী দোষ

ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে এটা ন্যায়ত তিনিটাতকৈ বেছি পদ থাকিব নোৱাৰিব। কিন্তু ইয়াত চাৰিটা পদ আছে। যেনে— (1) পৃথিৱী (2) যি সূৰ্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে (3) চন্দ্ৰ (4) যি পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে ঘূৰে।

(b) অনেকাৰ্থক সাধ্যপদ দোষ (Fallacy of ambiguous major) :

(i) নামবাচক শব্দ ধাতু নহয়, লো নামবাচক শব্দ, সেয়ে লো ধাতু নহয়।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

E- কোনো নামবাচক শব্দ নহয় ধাতু

A- লো হয় নামবাচক শব্দ।

∴ E- লো নহয় ধাতু।

দোষ : অনেকাৰ্থক সাধ্যপদ দোষ।

এই ন্যায়টো অবৈধ। ইয়াত ‘অনেকাৰ্থক সাধ্যপদ দোষ’ ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে ন্যায়ৰ পদটো দুয়োটা বচনতে একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ হ’ব লাগে। ইয়াত সাধ্যপদ ‘ধাতু’ অনেকাৰ্থক হৈছে। সাধ্য বচনত ই ব্যৱহাৰ হৈছে ক্ৰিয়াৰ মূলৰ অৰ্থত আৰু সিদ্ধান্তত এক ধাতুৰ পদাৰ্থৰ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে।

(ii) পদ বচনৰ অংশ। মোৰ ভৰি দুখন বচনৰ অংশ নহয়। সেয়েহে মোৰ ভৰি দুখন পদ নহয়।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A- পদ হয় বচনাংশ

E- মোৰ ভৰি দুখন নহয় বচনাংশ

∴ E- মোৰ ভৰি দুখন নহয় পদ।

দোষ : অনেকাৰ্থক সাধ্যপদ দোষ।

এইটো এটা অবৈধ ন্যায়। ইয়াত ‘অনেকাৰ্থক

সাধ্যপদ দোষ’ ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে সাধ্যপদটো দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতে একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ হ’ব লাগিব কিন্তু ইয়াত সাধ্যপদ ‘পদ’ সাধ্যবচনত ‘বচনৰ অংশ’ অৰ্থত আৰু সিদ্ধান্তত ‘শৰীৰৰ অংশ’ অৰ্থাৎ ‘ভৰি’ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে।

(c) অনেকাৰ্থক পক্ষপদ দোষ (Fallacy of ambiguous minor) :

(i) মানুহ উৰিব পৰা জীৱ নহয়, দ্বিজ হয় মানুহ, সেয়েহে দ্বিজ উৰিব পৰা জীৱ নহয়।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপত—

E- মানুহ নহয় উৰিব পৰা জীৱ

A- দ্বিজ হয় মানুহ

∴ E- দ্বিজ নহয় উৰিব পৰা জীৱ।

দোষ : অনেকাৰ্থক পক্ষপদ দোষ।

এইটো এটা অবৈধ ন্যায়। ইয়াত ‘অনেকাৰ্থক পক্ষপদ দোষ’ ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে পক্ষপদটো দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যতে একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ হ’ব লাগিব। কিন্তু ইয়াত ‘দ্বিজ’ পক্ষপদ পক্ষবচনত ‘ব্ৰাহ্মণ’ অৰ্থত আৰু সিদ্ধান্তত ‘চৰাই’ অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে।

(ii) ক্ষণস্থায়ী বস্তুৰ মূল্য নাই। দণ্ডৰ মূল্য নাই, কাৰণ দণ্ড ক্ষণস্থায়ী।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A- সকলো ক্ষণস্থায়ী বস্তু হয় মূল্যহীন

A- দণ্ড হয় ক্ষণস্থায়ী

∴ A- দণ্ড হয় মূল্যহীন।

দোষ : অনেকাৰ্থক পক্ষপদ দোষ।

এইটো এটা অবৈধ ন্যায়। ইয়াত অনেকাৰ্থক পক্ষপদ দোষ ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে পক্ষপদটো

দুয়োটা আশ্রয়বাক্যতে একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ হ'ব লাগিব। কিন্তু ইয়াত পক্ষপদ 'দণ্ড' পক্ষবচনত 'কোমল' বুজাইছে আৰু সিদ্ধান্তত 'শক্তি' অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে।

(d) অনেকাৰ্থক হেতুপদ দোষ (Fallacy of ambiguous middle) :

(i) ৰাজকোষ অৰ্থপূৰ্ণ। তেওঁৰ কথাবোৰ অৰ্থপূৰ্ণ, গতিকে তেওঁৰ কথাবোৰ হয় ৰাজকোষ।

তৰ্কবিজ্ঞানসম্মত ৰূপ—

A- ৰাজকোষ হয় অৰ্থপূৰ্ণ

A- তেওঁৰ কথাবোৰ হয় অৰ্থপূৰ্ণ

∴ A- তেওঁৰ কথাবোৰ হয় ৰাজকোষ।

দোষ : অনেকাৰ্থক হেতুপদ দোষ।

এই ন্যায় অনুমানটো অবৈধ। ইয়াত অনেকাৰ্থক হেতুপদ দোষ ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে হেতুপদ দুয়োটা আশ্রয়বাক্যতে একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ হ'ব লাগিব। কিন্তু ইয়াত 'অৰ্থপূৰ্ণ' হেতুপদটো সাধ্যবচনত 'টকা-পইচাৰ পূৰ্ণ' অৰ্থত আৰু পক্ষবচনত 'তাৎপৰ্যপূৰ্ণ' অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে।

(ii) ৰূপ হয় এবিধ মৌল। অক্সিজেনৰ ৰূপ নাই, গতিকে অক্সিজেন মৌল নহয়।

তৰ্কবিজ্ঞানসম্মত ৰূপ—

A- ৰূপ হয় এবিধ মৌল

E- অক্সিজেন নহয় এনে যাৰ ৰূপ আছে

∴ E- অক্সিজেন নহয় মৌল।

দোষ : অনেকাৰ্থক হেতুপদ দোষ।

এই ন্যায় অনুমানটো অবৈধ। ইয়াত 'অনেকাৰ্থক হেতুপদ দোষ' হৈছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে হেতুপদ দুয়োটা আশ্রয়বাক্যতে একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ হ'ব

লাগিব। কিন্তু ইয়াত হেতুপদ 'ৰূপ' সাধ্যবচনত এবিধ 'ধাতু'ৰ অৰ্থত আৰু পক্ষবচনত 'ৰূপ'ৰ অৰ্থ হৈছে 'আকাৰ'।

(e) অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ (Fallacy of undistributed middle) :

(i) কবিসকল কল্পনাপ্ৰৱণ। কালিদাস হয় কল্পনাপ্ৰৱণ, গতিকে কালিদাস হয় কবি।

তৰ্কবিজ্ঞানসম্মত ৰূপ—

A- সকলো কবি হয় কল্পনাপ্ৰৱণ

A- কালিদাস হয় কল্পনাপ্ৰৱণ।

∴ A- কালিদাস হয় কবি।

দোষ : অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ।

এই ন্যায় অনুমানটো অবৈধ। ইয়াত 'অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ' ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে হেতুপদটো দুয়োটা আশ্রয়বাক্যত অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ'বই লাগিব। কিন্তু ইয়াত 'কল্পনাপ্ৰৱণ' হেতুপদটো দুয়োটা আশ্রয়বাক্যতে এবাৰো ব্যাপ্ত হোৱা নাই। গতিকে ইয়াত 'অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ' ঘটিছে।

(ii) তেওঁ নিশ্চয় কাপুৰুষ কাৰণ তেওঁ অসাধু আৰু সকলো কাপুৰুষ অসাধু।

তৰ্কবিজ্ঞানসম্মত ৰূপ—

A- সকলো কাপুৰুষ হয় অসাধু

A- তেওঁ হয় অসাধু

∴ A- তেওঁ হয় কাপুৰুষ

দোষ : অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ।

এইটো এটা অবৈধ ন্যায়। ইয়াত 'অব্যাপ্ত হেতুপদ দোষ'ৰ সৃষ্টি হৈছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে হেতুপদটো দুয়োটা আশ্রয়বাক্যতে অন্ততঃ এবাৰ

ব্যাপ্ত হ'বই লাগিব। কিন্তু ইয়াত 'অসাধু' হেতুপদটো দুয়োটা আশ্রয়বাক্যত A বচনৰ বিধেয় হোৱা বাবে অব্যাপ্ত হৈছে।

(f) অবৈধ সাধ্যপদ দোষ (Fallacy of illicit major) :

(i) কেৱল সাহসী লোকেহে বিপদৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে, তেওঁ সাহসী নহয়। কাৰণ তেওঁ বিপদৰ সন্মুখীন হ'ব নোৱাৰে।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A- সকলো লোক যিয়ে বিপদৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে হয় সাহসী

E- তেওঁ নহয় এনে যিয়ে বিপদৰ সন্মুখীন হ'ব পাৰে।

∴ E- তেওঁ নহয় সাহসী।

দোষ : অবৈধ সাধ্যপদ দোষ।

এইটো এটা অবৈধ ন্যায়। ইয়াত অবৈধ সাধ্যপদ দোষ ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু ইয়াত 'সাহসী' সাধ্যপদ সাধ্য আশ্রয়বাক্যত A বচনৰ বিধেয় হোৱা বাবে অব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু সিদ্ধান্তত E বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে।

(ii) তেওঁ অন্ধবিশ্বাসী নহয়, কিয়নো অশিক্ষিতসকল অন্ধবিশ্বাসী আৰু তেওঁ অশিক্ষিত নহয়।

A- সকলো অশিক্ষিত লোক হয় অন্ধবিশ্বাসী

E- তেওঁ নহয় অশিক্ষিত

∴ E- তেওঁ নহয় অন্ধবিশ্বাসী।

দোষ : অবৈধ সাধ্যপদ দোষ।

এই ন্যায় অনুমানটো অবৈধ। ইয়াত অবৈধ

সাধ্যপদ দোষ ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰে। ইয়াত 'অন্ধবিশ্বাসী' সাধ্যপদ E বচনৰ বিধেয় হিচাপে সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈছে। কিন্তু সাধ্য আশ্রয়বাক্যত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হোৱা নাই।

(g) অবৈধ পক্ষপদ দোষ (Fallacy of illicit minor) :

(i) সকলো কুকুৰ হয় চতুষ্পদী। সকলো চতুষ্পদী জীৱই জন্তু, গতিকে সকলো জন্তুৱেই কুকুৰ।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A- সকলো কুকুৰ হয় চতুষ্পদী

A- সকলো চতুষ্পদী জীৱ হয় জন্তু

∴ A- সকলো জন্তু হয় কুকুৰ।

দোষ : অবৈধ পক্ষপদ দোষ।

এই অনুমানটো অবৈধ। ইয়াত 'অবৈধ পক্ষপদ দোষ' ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে আশ্রয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰিব। ইয়াত 'জন্তু' পক্ষপদ সিদ্ধান্ত A বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে ব্যাপ্ত হৈছে, কিন্তু পক্ষ আশ্রয়বাক্যত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হোৱা নাই।

(ii) ড° বাধাকৃষ্ণণ ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰপতি। তেওঁ দৰ্শনৰ অধ্যাপক গতিকে দৰ্শনৰ অধ্যাপকেই ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰপতি হ'ব পাৰে।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

A- ড° বাধাকৃষ্ণণ হয় ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰপতি

A- ড° বাধাকৃষ্ণণ হয় দৰ্শনৰ অধ্যাপক

∴ A- সকলো দৰ্শনৰ অধ্যাপক হয় এনে যি

ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰপতি হ'ব পাৰে।

দোষ : অবৈধ পক্ষপদ দোষ।

এইটো এটা অবৈধ ন্যায়। ইয়াত অবৈধ পক্ষপদ দোষ ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে আশ্ৰয়বাক্যত ব্যাপ্ত নোহোৱাকৈ কোনো পদেই সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হ'ব নোৱাৰিব। ইয়াত পক্ষপদ 'দৰ্শনৰ অধ্যাপক' A বচনৰ উদ্দেশ্য হিচাপে সিদ্ধান্তত ব্যাপ্ত হৈছে। কিন্তু পক্ষ বচনত A বচনৰ বিধেয় হিচাপে ব্যাপ্ত হোৱা নাই।

(h) দুটা নঞৰ্থক আশ্ৰয়বাক্যজনিত দোষ : (Fallacy of two negative premise)

(i) কিছুমান মানুহ মেধাৱী নহয়। সকলো মানুহ ডাক্তৰ নহয়। গতিকে কিছুমান মেধাৱী লোক ডাক্তৰ নহয়।

O- কিছুমান মানুহ নহয় ডাক্তৰ

O- কিছুমান মানুহ নহয় মেধাৱী

∴ O- কিছুমান মেধাৱী লোক নহয় ডাক্তৰ।

দোষ : 'নঞৰ্থক আশ্ৰয়বাক্যজনিত দোষ'।

এই ন্যায় অনুমানটো অবৈধ। ইয়াত 'দুটা নঞৰ্থক আশ্ৰয়বাক্যজনিত দোষ' ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে দুটা নঞৰ্থক আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পোৱা নাযাব। ইয়াত দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যই নঞৰ্থক বচন।

(ii) কোনো সৰু দেশেই উন্নতিশীল নহয়। চীন সৰু দেশ নহয়, গতিকে চীন উন্নতিশীল।

তৰ্কবিজ্ঞানসন্মত ৰূপ—

E- কোনো সৰু দেশ নহয় উন্নতিশীল

E- চীন নহয় সৰু দেশ

∴ A- চীন হয় উন্নতিশীল।

দোষ : নঞৰ্থক আশ্ৰয়বাক্যজনিত দোষ।

এই অনুমানটো অবৈধ। ইয়াত 'দুটা নঞৰ্থক আশ্ৰয়বাক্যজনিত দোষ' ঘটিছে। ন্যায়ৰ নিয়ম মতে দুটা নঞৰ্থক আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা কোনো সিদ্ধান্ত পাব নোৱাৰিব। ইয়াত দুয়োটা আশ্ৰয়বাক্যই নঞৰ্থক বচন।

অনুশীলনী

1. শুদ্ধ উত্তৰ বাছি উলিওৱা :

- এইটো সঁচানে যে অমাধ্যম অনুমানত দুটা আশ্ৰয়বাক্য থাকে।
- প্ৰতিবৰ্তন এক অমাধ্যম অনুমান। কথাষাৰ সঁচানে?
- অমাধ্যম অনুমানত সিদ্ধান্তটো কেইটা আশ্ৰয়বাক্যৰ পৰা নিঃসৃত?
- এইটো সঁচানে যে এটা অমিশ্ৰ নিৰপেক্ষ ন্যায়ত এটা হেতুপদ থাকিব লাগে।
- নিৰপেক্ষ ন্যায়ত হেতুপদ অন্ততঃ এবাৰ ব্যাপ্ত হ'ব লাগে। কথাষাৰ সঁচানে?
- ন্যায়ৰ কোনটো পদে সংস্থান নিৰ্ণয় কৰে?
- প্ৰথম সংস্থানৰ বৈধ মূৰ্তিসমূহত কোনটো সাধ্যবচন হিচাপে ব্যৱহৃত হয়?

2. সংজ্ঞা দিয়া :

(a) প্ৰতিবৰ্তন	(b) পক্ষপদ
(c) হেতুপদ	(d) ব্যাপ্ত পদ
(e) সমবৰ্তন।	

3. তলত দিয়াবোৰৰ উত্তৰ কৰা :

- অমাধ্যম অনুমান কি?
- A বচনৰ সৰল সমবৰ্তন সম্ভৱনে?

- (c) বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তন প্ৰকৃত প্ৰতিবৰ্তন হয়নে?
- (d) এটা ন্যায়ত কেইটা বচন থাকে?
- (e) ন্যায়ৰ সিদ্ধান্তৰ বিধেয় পদটোৰ নাম কি?
- (f) প্ৰথম সংস্থানৰ দুটা বৈধ আকৃতিৰ নাম লিখা।
- (g) এটা ন্যায়ত কেইটা পদ থাকে?
- (h) ন্যায়ৰ সিদ্ধান্তৰ উদ্দেশ্য পদটোৰ কি নাম?
- 4. পাৰ্থক্য দেখুওৱা :**
- (a) অমাধ্যম অনুমান আৰু মাধ্যম অনুমান।
- (b) সৰল সমবৰ্তন আৰু অসৰল সমবৰ্তন।
- 5. উদাহৰণ দিয়া :**
- (a) সৰল সমবৰ্তন
- (b) অসৰল সমবৰ্তন
- (c) বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তন
- (d) BARBARA
- (e) চতুৰ্দী দোষ
- (f) ন্যায়
- 6. উত্তৰ দিয়া :**
- (a) হেতুপদ কাক বোলে।
- (b) সাধ্যপদ কাক বোলে।
- 7. চমুটোকা লিখা :**
- (a) সংস্থান
- (b) ন্যায়ৰ মূৰ্তি
- (c) হেতুপদ
- (d) সংযোজক
- (e) বস্তুগত প্ৰতিবৰ্তন
- (f) নিষেধমূলক সমবৰ্তন।
- 8. বচনাত্মক প্ৰশ্ন :**
- (a) অনুমান কাক বোলে? অনুমানৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবোৰ কি কি?
- (b) নিগমন অনুমান কাক বোলে? ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?
- (c) আগমন অনুমান কাক বোলে? ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?
- (d) নিগমন অনুমান আৰু আগমন অনুমানৰ পাৰ্থক্য কি কি?
- (e) নিগমন অনুমান কাক বোলে? ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবোৰ কি কি?
- (f) অমাধ্যম অনুমান কাক বোলে? মাধ্যম আৰু অমাধ্যম অনুমানৰ পাৰ্থক্য লিখা।
- (g) সমবৰ্তন কাক বোলে? সমবৰ্তনৰ নিয়মাৱলী উল্লেখ কৰা।
- (h) প্ৰতিবৰ্তন কাক বোলে? প্ৰতিবৰ্তনৰ নিয়মাৱলী উল্লেখ কৰা।
- (i) সমবৰ্তন কাক বোলে? উদাহৰণৰ সহায়ত সমবৰ্তনৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবোৰ বুজাই লিখা।
- (j) সৰল সমবৰ্তন কাক বোলে? কি কি ক্ষেত্ৰত A বচনৰ সৰল সমবৰ্তন হয়?
- (k) অমিশ্ৰ নিৰপেক্ষ ন্যায় কাক বোলে? ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি?
- (l) ন্যায় কাক বোলে? ন্যায়ৰ গঠন বৰ্ণনা কৰা।
- (m) হেতুপদ কাক বোলে? নিৰপেক্ষ ন্যায়ত হেতুপদৰ ভূমিকা কি?
- (n) ন্যায়ৰ সংস্থান বুলিলে কি বুজা?

উদাহৰণেৰে সৈতে বিভিন্ন সংস্থানৰ
ব্যাখ্যা কৰা।

9. নিম্নলিখিত যুক্তিবোৰৰ সত্যাসত্য নিৰ্ণয় কৰা।
- (i) কিছুসংখ্যক মানুহ হয় পাপী। ঋষিসকল
মানুহ, গতিকে ঋষিসকল পাপী।
- (ii) সকলো দুশ্ৰুজাত খাদ্য পুষ্টিকৰ আৰু
সকলো দুশ্ৰুজাত খাদ্যই সুস্বাদু। গতিকে
কিছুমান সুস্বাদু খাদ্য নিশ্চয় পুষ্টিকৰ।
- (iii) এৰিষ্টটল এজন খ্যাতনামা তৰ্কবিদ।
কাৰণ তেওঁ এজন দাৰ্শনিক আৰু
সকলো খ্যাতনামা তৰ্কবিদেই দাৰ্শনিক।
- (iv) যিহেতু তেওঁ ভাৰতীয়, গতিকে তেওঁ

হিন্দু হ'বই। কাৰণ কেৱল ভাৰতীয়
সকলেই হিন্দু।

- (v) সকলো মানুহ পৰিশ্ৰমী নহয়। কিন্তু
ৰমানন্দ পৰিশ্ৰমী, গতিকে তেওঁ মানুহ
হ'ব নোৱাৰে।
- (vi) ভগৱানে মানুহ সৃষ্টি কৰিলে, মানুহে
পাপ সৃষ্টি কৰিলে, গতিকে ভগৱানে
পাপ সৃষ্টি কৰিলে।
- (vii) পৃথিৱী সূৰ্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে, চন্দ্ৰ
পৃথিৱীৰ চাৰিওফালে ঘূৰে, গতিকে
চন্দ্ৰ সূৰ্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে।

প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান

(বৈশিষ্ট্য, প্ৰতীক, প্ৰতীক ব্যৱহাৰৰ উপযোগিতা, তৰ্কীয় অবিকাৰী, পৰিবৰ্ত্য সত্যফলন, মৌলিক সত্যফলন, সত্য তালিকা গঠন)

4.1 সংজ্ঞা :

আজিৰ পৰা প্ৰায় দুই হাজাৰ বছৰৰ আগতে গ্ৰীক দাৰ্শনিক আৰু তৰ্কবিদ এৰিষ্টটলে প্ৰণয়ন কৰা পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ নিগমনাত্মক ধাৰাটোত আধুনিক গণিত শাস্ত্ৰৰ পদ্ধতি আৰু নীতি অনুসৰি প্ৰতীকৰ অধিক ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত তৰ্কবিজ্ঞানৰ যি পৰিৱৰ্তিত ৰূপ পোৱা গৈছে, তাকেই প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান বুলি অভিহিত কৰিব পৰা যায়। প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান হৈছে পৰম্পৰাগত নিগমনাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ এক আধুনিক সংস্কৰণ।

প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান তুলনামূলকভাৱে এক শেহতীয়া আৱিষ্কাৰ। প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ ক্ৰমোন্নতিৰ লগত গণিতৰ ক্ৰমোন্নতি সাঁঙোৰ খাই আছে। প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান আৰু গণিতৰ মাজত অতি নিকট সম্বন্ধ আছে। প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰখন বাস্তৱিকতে গণিতজ্ঞসকলৰ বৰঙণিৰ দ্বাৰাই সমৃদ্ধ। সেয়েহে প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানক 'গাণিতিক তৰ্কবিজ্ঞান' বুলিও কোৱা হয়।

প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান এক আকাৰমূলক

বিজ্ঞান। ইয়াত বিস্তৃত হাৰত প্ৰতীক প্ৰয়োগ কৰা হয়। তদুপৰি, প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান বচন বা যুক্তিৰ আলোচ্য বিষয়বস্তুৰ লগত জড়িত নহয়। বচন বা যুক্তিৰ আকাৰৰ লগতহে এই বিজ্ঞান জড়িত। প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানক সেয়েহে 'আকাৰিক তৰ্কবিজ্ঞান' বা আকাৰমূলক তৰ্কবিজ্ঞান বুলিও অভিহিত কৰা হয়।

4.2 প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ বৈশিষ্ট্য (Characteristics of symbolic logic) :

চি আই লুইছ নামৰ এজন প্ৰখ্যাত তৰ্কবিজ্ঞানীয়ে প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ তিনিটা সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰিছে। এই বৈশিষ্ট্য তিনিটা হ'ল— (1) ধাৰণাজ্ঞাপক চিহ্নৰ প্ৰয়োগ, (2) নিগমনাত্মক পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ, (3) পৰিবৰ্ত্য বা চল প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ। তলত এই বৈশিষ্ট্য তিনিটা চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল—

(1) ধাৰণাজ্ঞাপক চিহ্নৰ প্ৰয়োগ :

ধাৰণাজ্ঞাপক চিহ্নৰ প্ৰয়োগ প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ এক অন্যতম বৈশিষ্ট্য। ধাৰণাজ্ঞাপক

চিহ্ন হৈছে এক প্ৰকাৰৰ প্ৰতীক যিয়ে পোনপটীয়াভাৱে ধাৰণা নিৰ্দেশ কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, '+' '—' '=' '?' আৰু এনে ধৰণৰ অন্যান্য প্ৰতীকসমূহক ধাৰণাজ্ঞাপক চিহ্ন বুলি কোৱা হয়। প্ৰত্যক্ষভাৱে সেইবোৰে ধাৰণা নিৰ্দেশ কৰে। ধাৰণাজ্ঞাপক চিহ্নসমূহক ধ্বনিজ্ঞাপক চিহ্নসমূহৰ পৰা পৃথক বুলি বিবেচনা কৰা হয়। ধ্বনিজ্ঞাপক চিহ্নসমূহ যি কোনো সাধাৰণ ভাষাৰ শাব্দিক নিয়ম অনুসৰি লিখিত শব্দ বা প্ৰকাশ। উদাহৰণ স্বৰূপে, 'প্ৰশ্নবোধক চিন', 'পূৰণ চিন', 'হৰণ চিন', 'সমান চিন' আদি আখৰেৰে লিখিত শব্দবোৰক ধ্বনিজ্ঞাপক চিহ্ন বুলি কোৱা হয়। ধ্বনিজ্ঞাপক চিহ্নবোৰে পোনপটীয়াভাৱে ধ্বনি নিৰ্দেশ কৰে আৰু কেৱল পৰোক্ষভাৱেহে ধাৰণা বা প্ৰত্যয় নিৰ্দেশ কৰে।

(2) নিগমনাত্মক পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ :

নিগমনাত্মক পদ্ধতিৰ একচেতীয়া প্ৰয়োগ প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ এক অন্যতম বৈশিষ্ট্য। নিৰ্দিষ্টসংখ্যক কেতবোৰ বিবৃতি বা উক্তিৰ পৰা কেতবোৰ নিয়ম প্ৰয়োগ কৰি অনিৰ্দিষ্ট সংখ্যক উক্তি বা বচন লাভ কৰাৰ পদ্ধতিকেই নিগমনাত্মক পদ্ধতি বোলা হয়। যিবোৰ যুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত নিগমনাত্মক পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয় সেইবোৰ যুক্তিক 'নিগমনাত্মক' যুক্তি বুলি কোৱা হয়। নিগমনাত্মক পদ্ধতি হৈছে এক প্ৰকাৰৰ আকাৰিক পদ্ধতি য'ত আকাৰমূলক নিয়মসমূহ প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেতিয়া নিগমনাত্মক যুক্তি এটাৰ সিদ্ধান্ত আধাৰ বচন বা আধাৰ বচনসমূহৰ পৰা তৰ্কীয়ভাৱে

নিঃসৃত হয়, তেতিয়া যুক্তিটোক এটা 'বৈধ' যুক্তি বুলি অভিহিত কৰা হয়। আনহাতে, যেতিয়া তেনে এটা যুক্তিৰ সিদ্ধান্ত ইয়াৰ আধাৰ বচনটো বা আধাৰ বচনসমূহৰ পৰা তৰ্কীয়ভাৱে নিঃসৃত নহয়, তেতিয়া যুক্তিটোক 'অবৈধ' বুলি অভিহিত কৰা হয়। 'বৈধ' আৰু 'অবৈধ' এই পদ দুটা নিগমনাত্মক যুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত তৰ্কীয় মূল্যায়নসূচক পদ বুলি ধৰা হয়।

(3) পৰিবৰ্ত্য বা চল প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ :

পৰিবৰ্ত্য বা চল প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ আন এক অন্যতম বৈশিষ্ট্য। পৰিবৰ্ত্যসমূহ হৈছে এক প্ৰকাৰৰ প্ৰতীক যিয়ে কোনো অনিৰ্দিষ্ট সৰল উক্তিক নিৰ্দেশ কৰে। নিৰ্দিষ্ট সীমাৰ ভিতৰত যি প্ৰতীকে প্ৰসংগ অনুসৰি পৰিৱৰ্তনশীল মান গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, তেনে প্ৰতীকক 'পৰিবৰ্ত্য' বুলি কোৱা হয়, কাৰণ প্ৰসংগ অনুসৰি এইবোৰৰ অৰ্থ সলনি হ'ব পাৰে। ইংৰাজী সৰল আখৰৰ বৰ্ণসমূহ যেনে— p, q, r ইত্যাদিক সৰল উক্তিক নিৰ্দেশ কৰা পৰিবৰ্ত্য হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

মন কৰিবলগীয়া কথা যে, প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ এই তিনিটা বৈশিষ্ট্য গণিতৰো বৈশিষ্ট্য। গণিতৰ বিকাশ আৰু ক্ৰমোন্নতিৰ সৈতে প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিকাশ আৰু ক্ৰমোন্নতি অস্পষ্টভাৱে জড়িত। আধুনিক গণিতজ্ঞ আৰু আধুনিক প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিদসকলে দেখুৱাইছে যে, আধুনিক গণিত আৰু প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান মূলতঃ একেই;

দুয়োটা বিষয়েৰে বিষয়বস্তু আকাৰ আৰু অধ্যয়ন পদ্ধতি নিগমনাত্মক, প্রতীকাত্মক তর্কবিজ্ঞানৰ ক্রমোন্নতিৰ আঁৰত লিব্‌নিজ, জি বুল, জি ফ্রেজে, জি পিয়ানো, বাৰ্ট্ৰাণ্ড ৰাছেল আৰু ৱিটগেনষ্টাইনৰ নাম আন আন গণিতজ্ঞ আৰু দাৰ্শনিকৰ সৈতে বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

4.3 প্রতীক : প্রতীক ব্যৱহাৰৰ উপযোগিতা (Use and Utility of symbols) :

কোনো কথা নিৰ্দেশ কৰিবৰ বাবে বা বুজাবৰ বাবে উদ্দেশ্যপ্ৰণোদিতভাৱে যি লিখিত বা কথিত চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা হয়, তাকেই সাধাৰণতে প্রতীক বুলি কোৱা হয়। প্রতীকাত্মক তর্কবিজ্ঞানত প্রতীক হৈছে এক বিশেষ ধাৰণাজ্ঞাপক লিপি যাক বিশেষ তর্কীয় ধাৰণা প্ৰকাশ কৰিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ইংৰাজী বৰ্ণমালাৰ বৰ্ণ, যেনে— p, q, r, s, t (বা যিকোনো ভাষাৰ বৰ্ণ) বা +, -, ÷, =, ×, ? আদি ধাৰণাজ্ঞাপক চিহ্নসমূহক সাধাৰণতে প্রতীক বুলি কোৱা হয়। প্রতীক ব্যৱহাৰৰ বহুতো উপযোগিতা আছে। তলত এই উপযোগিতাসমূহ চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল—

(1) প্রতীকৰ ব্যৱহাৰে যুক্তিৰ আকাৰ প্ৰকাশ কৰি সেই আকাৰ অনুসৰি যুক্তিটোক শ্ৰেণীবিভাগ কৰাত সহায় কৰে। এইদৰে যুক্তিটো শ্ৰেণীবিভাগ কৰাৰ ফলত সাধাৰণ নিয়ম প্ৰয়োগ কৰি যুক্তিটোৰ বৈধতা নিৰ্ণয় কৰাত সহায় হয়। আন ভাষাত ক'বলৈ

গ'লে প্রতীকৰ ব্যৱহাৰে যুক্তিটোৰ আকাৰ স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশ কৰি সাধাৰণ নিয়ম প্ৰয়োগৰ জৰিয়তে যুক্তিটোৰ বৈধতা নিৰ্ণয় কৰাত সহায় কৰে।

(2) প্রতীকৰ ব্যৱহাৰে তর্কীয় নিয়মসমূহৰ সাৰ্বিকতা অৰ্থাৎ, সেইবোৰ যে একে আৰ্হিৰ যিকোনো যুক্তিৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰযোজ্য সেইকথা প্ৰকাশ কৰে। অৰ্থাৎ, এক বিশেষ 'আকাৰ'ৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট নিয়মবোৰ সেই আকাৰৰ অন্তৰ্গত সকলো যুক্তিৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰযোজ্য। একোটা আকাৰৰ অন্তৰ্গত এটা যুক্তি বৈধ হ'লে, সেই আৰ্হিৰ অন্তৰ্ভুক্ত যিকোনো যুক্তিয়েই বৈধ হ'ব বুলি ক'ব পাৰি। গতিকে প্রতীকৰ ব্যৱহাৰে এই কথা প্ৰকাশ কৰে যে এটা বিশেষ তর্কীয় নিয়ম সেই আকাৰৰ সকলোবোৰ যুক্তিৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰযোজ্য। এইদৰে প্রতীকৰ ব্যৱহাৰে তর্কীয় নিয়মসমূহৰ সামান্যধৰ্ম প্ৰকাশ কৰে।

(3) প্রতীকৰ ব্যৱহাৰে জটিল বিবৃতি বা যুক্তিসমূহ কম পৰিসৰতে স্পষ্ট আৰু সৰলভাৱে প্ৰকাশ কৰাত সহায় কৰে। সেই যুক্তিসমূহ প্রতীক নোহোৱাকৈ সাধাৰণ ভাষাত প্ৰকাশ কৰিলে বহুত জটিল, বাহুল্যময় আৰু অৰোধ্য হৈ পৰে।

(4) প্রতীকৰ ব্যৱহাৰে তর্কবিজ্ঞানত বিশেষভাৱে প্ৰয়োগ কৰা তর্কীয় ধাৰণা বা বিশেষ পদসমূহ সুবিধাজনকভাৱে প্ৰকাশ কৰাত সহায় কৰে। তদুপৰি, পৰিবৰ্ত্যৰ দৰে প্রতীকসমূহৰ ব্যৱহাৰ তর্কীয় ক্ৰিয়া

(logical operations)সমূহ প্ৰকাশ কৰিবৰ বাবে বিশেষভাৱে উপযোগী।

প্ৰত্যেক বিজ্ঞানতেই কিছুমান বিশেষ পদ থাকে; যিবোৰে বিষয়টোৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষভাৱে প্ৰয়োজ্য কিছুমান ধাৰণা প্ৰকাশ কৰে। গণিত আৰু তৰ্কবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত এই পদবিলাক প্ৰায়েই এক বিশেষ প্ৰতীকাত্মক স্বৰলিপিৰ দ্বাৰাহে সুবিধাজনকভাৱে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে, গণিতৰ শূণ্য চিহ্নটোৱেই লোৱা যাওক। গ্ৰীক আৰু ৰোমান গাণিতিক লিপিত ‘শূণ্য’ৰ বাবে কোনো প্ৰতীক নাছিল। ফলত এটা সাধাৰণ গাণিতিক গণনা, যেনে— 7030×48 বা $2323 \div 25$ কৰিবলৈ হ’লে যথেষ্ট গাণিতিক দক্ষতা আৰু কষ্টৰ প্ৰয়োজন হ’ব।

- (5) প্ৰতীকৰ ব্যৱহাৰে ভাষাজনিত আঁসোৱাহৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা সমস্যাৰ পৰা তৰ্কবিজ্ঞানক ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়ে। সাধাৰণ ভাষাৰ কেতবোৰ অন্তৰ্নিহিত দোষ যেনে— অনিশ্চয়তা (indefiniteness), দ্ব্যৰ্থকতা (ambiguity), উপমা আৰু ভাষাৰ আলংকাৰিক ব্যৱহাৰৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা, সমস্যাই যুক্তিৰ আকাৰ নিৰ্ণয় আৰু তাৰ বৈধতা বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ন্যায়ভিত্তিক যুক্তিত, ‘অনেকাৰ্থক দোষ’ (fallacy of equivocation) ভাষাৰ দ্ব্যৰ্থকতাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা তেনে এটা দোষ। প্ৰতীকৰ ব্যৱহাৰে

তৰ্কবিজ্ঞানক এই অসুবিধাসমূহৰ পৰা মুক্ত কৰি যুক্তিক স্পষ্ট ৰূপত প্ৰকাশ কৰাত সহায় কৰে।

- (6) প্ৰতীকৰ ব্যৱহাৰে যুক্তিটোক সংশ্লিষ্ট বচনৰ বস্তুগত সত্যতা বা অসত্যতাৰ প্ৰভাৱৰ পৰা যুক্তিটোক মুক্ত কৰে; সংশ্লিষ্ট বচনৰ বস্তুগত সত্যতা বা অসত্যতাৰ প্ৰভাৱে যুক্তিটোৰ বৈধতা নিৰ্ণয়ৰ ক্ষেত্ৰত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে।

প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ এটা অন্যতম লক্ষণ হৈছে নিগমনাত্মক পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ। সেই অনুসৰি ইয়াত বস্তুগত সত্যতাৰ পৰিবৰ্তে আকাৰগত সত্যতাৰ ওপৰতহে গুৰুত্ব দিয়া হয়। যেতিয়া এটা যুক্তি সাধাৰণ ভাষাত প্ৰকাশ কৰা হয়, তেতিয়া সংশ্লিষ্ট বচনৰ বস্তুগত সত্যতা বা অসত্যতাই আৰু সেইবোৰৰ অৰ্থই যুক্তিটোৰ বৈধতা নিৰ্ণয়ৰ ক্ষেত্ৰত অসুবিধাৰ সৃষ্টি কৰে। প্ৰতীক ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা এই অসুবিধাটো আঁতৰ কৰিব পৰা যায়; প্ৰতীকে আমাৰ মনটো সংশ্লিষ্ট বচনৰ বস্তুগত সত্যতা বা অসত্যতাৰ পৰা আঁতৰাই যুক্তিটোৰ আকাৰত মনোনিবেশ কৰাত সহায় কৰে। অৰ্থাৎ, প্ৰতীকৰ ব্যৱহাৰে যুক্তিটোৰ বস্তুগত সত্যতা বা অসত্যতাৰ প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত কৰি যুক্তিটোৰ বৈধতা নিৰ্ণয়ৰ ক্ষেত্ৰত সহায় কৰে।

প্ৰতীক ব্যৱহাৰৰ এই সুবিধাসমূহৰ বাবেই প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিদসকলে ভাষাৰ সকলো ধৰণৰ ত্ৰুটি আৰু অসুবিধাৰ পৰা মুক্ত এটা কৃত্ৰিম প্ৰতীকধৰ্মী ভাষা উদ্ভাৱন কৰিছে, যাৰ মাধ্যমত বচন আৰু যুক্তিসমূহক সুবিধাজনকভাৱে প্ৰকাশ

কৰিব পাৰি।

4.4 অবিকাৰী প্ৰতীক আৰু পৰিবৰ্ত্য :

প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানত জটিল বিবৃতি এটাক নিৰ্দেশ কৰিবৰ বাবে দুই ধৰণৰ প্ৰতীক ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেইবোৰ হৈছে অবিকাৰী প্ৰতীক আৰু পৰিবৰ্ত্য।

যিবোৰ প্ৰতীকে যৌগিক বিবৃতিসমূহৰ আকাৰ প্ৰকাশ কৰি বচন-ৰীতি অনুযায়ী যেতিয়াই ব্যৱহৃত হ'ব, প্ৰত্যেকবাৰেই একেটা অৰ্থই প্ৰকাশ কৰে সেইবোৰকেই অবিকাৰী প্ৰতীক বুলি কোৱা হয়।

বচনাত্মক তৰ্ক বিজ্ঞানত (প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ এটা শাখা) তলত উল্লেখ কৰা প্ৰতীকসমূহ অবিকাৰী প্ৰতীক হিচাপে সূচীত কৰা হয়—

- (i) \sim (নঞৰ্থক চিহ্ন, 'এইটো মিছা যে' বা 'নহয়' বুলি কোৱা হয়)।
- (ii) $.$ (সংযোজক চিহ্ন, 'আৰু' বুলি কোৱা হয়)।
- (iii) v (বিকল্পাত্মক চিহ্ন, 'বা', 'হয়/নাইবা' বুলি কোৱা হয়)।
- (iv) \supset (নিহিতাৰ্থক চিহ্ন, 'যদি-তেনেহ'লে' বুলি কোৱা হয়)।
- (v) \equiv (সমার্থক চিহ্ন, 'যদি আৰু কেৱল যদিহে' বুলি কোৱা হয়)।

এই পাঁচটা অবিকাৰী প্ৰতীকৰ জৰিয়তেই বচনাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ গঠন প্ৰকাশ কৰা হয়।

অবিকাৰী প্ৰতীক সম্বন্ধে তলত দিয়া কথাখিনি মন কৰিবলগীয়া।

- (1) প্ৰত্যেক যৌগিক বচনেই তৰ্কীয় অবিকাৰী প্ৰতীকৰ সহায়ত সৰল বচনৰ দ্বাৰা সংগঠিত হয়। সৰল বচনবোৰ যৌগিক বচনবোৰৰ প্ৰাথমিক উপাদান আৰু তৰ্কীয় অবিকাৰীৰ দ্বাৰা সেইবোৰ সংগঠিত হয়।
- (2) 'নহয়' (\sim) তৰ্কীয় অবিকাৰী প্ৰতীকটোৰ বাহিৰে আন চাৰিটা তৰ্কীয় অবিকাৰী প্ৰতীকক 'তৰ্কীয় সংযোজক' বুলিও কোৱা হয়। কাৰণ, সেই তৰ্কীয় অবিকাৰী প্ৰতীক-সমূহে সৰল বা আন যৌগিক বচনবোৰক সংযোগ কৰি যৌগিক বচন গঠন কৰে।
- (3) প্ৰত্যেকটো তৰ্কীয় সংযোজকেই কেৱল দুটা বচনহে সংযোগ কৰে।
- (4) 'নহয়' (\sim) বা 'এইটো মিছা যে' (নঞৰ্থক) অবিকাৰী প্ৰতীকটো অন্যান্য অবিকাৰী প্ৰতীকসমূহতকৈ বেলেগ যদিও এইটো এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ অবিকাৰী প্ৰতীক, তথাপিও দুটা বচনক ই সংযোগ কৰিব নোৱাৰে। এইবাবে কিছুমান তৰ্কবিজ্ঞানীয়ে ইয়াক 'সংযোজক' বুলি গ্ৰহণ নকৰে। ই সৰল উক্তিৰ অস্বীকাৰ কৰি অন্যান্য তৰ্কীয় অবিকাৰী প্ৰতীকৰ দৰে যৌগিক বচন গঠন কৰে। অৰ্থাৎ, ই এটা সৰল বচনৰ লগত সংযুক্ত হৈ যৌগিক বচন গঠন কৰিব পাৰে। এইবাবে ইয়াক আন কিছুমান তৰ্কবিজ্ঞানীয়ে সংযোজক বুলি গ্ৰহণ কৰে।

তলত দিয়া তালিকাৰ দ্বাৰা তৰ্কীয় অবিকাৰীবোৰৰ (logical constants) ক্ষেত্ৰত ব্যৱহৃত অনুৰূপ প্ৰতীক, প্ৰতীকৰ নাম আৰু অবিকাৰী প্ৰতীকৰ দ্বাৰা গঠিত যৌগিক বচনৰ নাম উল্লেখ কৰা হ'ল—

তৰ্কীয় অবিকাৰী	যৌগিক বচনৰ নাম	ইংৰাজী পৰিভাষা (উচ্চাৰণ)	প্ৰতীক
যদি-তেন্তে (if-then)	সম্বন্ধাত্মক বচন বা নিহিতাৰ্থক বচন বা তাৎপৰ্যমূলক বচন	conditional (implies), (hook sign, horse shoe)	\supset
হয়, নাইবা (or)	বিকল্পাত্মক বচন	Disjunctive (join)	\vee
আৰু (and)	সংযোজক বচন	Conjunctive	\bullet
যদি আৰু যদিহে	সম্মাৰ্থক বচন	equivalence (imply both ways)	\leftrightarrow \equiv
নহয়	নঞৰ্থক বচন	negation (tilde, curl)	\sim

4.5 পৰিবৰ্ত্ত :

নিৰ্দিষ্ট সীমাৰ ভিতৰত যি প্ৰতীকে পৰিবৰ্ত্তনশীল মান গ্ৰহণ কৰিব পাৰে তাকেই চল বা পৰিবৰ্ত্ত্য বোলা হয়। আগতেই উল্লেখ কৰা হৈছে যে ইংৰাজী ভাষাৰ সৰু আখৰৰ p, q, r, s, t আদি বৰ্ণমালাক বচনাত্মক পৰিবৰ্ত্ত্য হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেইদৰে অসমীয়া ভাষাৰ প, ফ, ব, ভ আদি বৰ্ণক বচনাত্মক পৰিবৰ্ত্ত্য হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এইবোৰক সৰল উক্তিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা প্ৰতীক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে তলৰ যুক্তিটো মন কৰা যাওক—

যদি প তেনেহ'লে ফ

প

∴ ফ

ইয়াত প, ফ, ব হ'ল পৰিবৰ্ত্ত্য। প্ৰসংগ অনুসৰি যি কোনো বচন আমি প আৰু ফ-ৰ ঠাইত প্ৰতিস্থাপিত কৰিব পাৰো। যেনে— 'প'ৰ সলনি আমি 'বৰষুণ হয়', 'মহিম আহে' আদি যিকোনো বচন ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰো আৰু 'ফ'ৰ ঠাইত যথাক্ৰমে 'শস্য ভাল হ'ব', 'খগেন যাব' ইত্যাদি বচন ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰো। উল্লেখযোগ্য যে ওপৰোক্ত প্ৰতীকবোৰ পৰিবৰ্ত্তিত কৰি 'প' আৰু 'ফ' ৰ ঠাইত যিকোনো প্ৰতীক ব্যৱহাৰ কৰিলেও যুক্তিটোৰ বৈধতাৰ কোনো হানি নঘটে।

প্ৰাথমিক বীজগণিতত এইবিধ প্ৰতীকৰ লগত আমি সু-পৰিচিত। উদাহৰণ স্বৰূপে, $ab = ১২$ । ইয়াত a আৰু b, — 1, 2, 3, 4, 5, 6 — এইসংখ্যাবোৰৰ ভিতৰত যি কোনো এটা মান গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। যেনে, a-ৰ মান যদি

6 হয় আৰু b ৰ মান যদি 2 হয়, তেতিয়া হ'লে $ab = 12$ হ'ব। আকৌ, a ৰ মান যদি 3 হয় আৰু b ৰ মান যদি 4 হয় তেতিয়া হ'লে $ab = 12$ হ'ব। গতিকে যি প্রতীক চিহ্নৰ ঠাইত কোনো বিশেষ পৰিসৰৰ অন্তৰ্গত যি কোনোকে প্রতিস্থাপিত কৰা হয়, তাকেই চল বা পৰিবর্ত্য (variable) বোলা হয়।

যি ক্ষেত্ৰত, পৰিবর্ত্য সমূহে নিৰ্দিষ্ট পৰিসৰৰ ভিতৰত যি কোনো মান গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, অবিকাৰী প্রতীক সমূহে বচন-ৰীতি অনুযায়ী যেতিয়াই ব্যৱহৃত হ'ব, প্রত্যেকবাৰেই একেটা অৰ্থই প্ৰকাশ কৰিব।

4.6 সত্য-ফলন :

প্রতীকাত্মক তর্কবিজ্ঞানত সত্যফলনৰ ধাৰণাটো অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা। তর্কবিজ্ঞানত 'সত্য-ফলন' হৈছে পৰিবর্ত্য যুক্ত এটা যৌগিক বিবৃতি; যাৰ সত্য মূল্য বিবৃতিটোৰ সংশ্লিষ্ট পৰিবর্ত্য সমূহৰ সত্য-মূল্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ' $p \vee q$ ' বিবৃতিটো এটা সত্য-ফলন; কাৰণ, ইয়াৰ সত্য-মূল্য ইয়াত থকা দুটা পৰিবর্ত্য ' p ' আৰু ' q ' ৰ সত্য-মূল্যৰ দ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰা হয়। থিক সেইদৰে, ' $p \supset q$ ' এই বিবৃতিটোও বিবৃতিটোৰ অন্তৰ্ভুক্ত ' p ' আৰু ' q 'ৰ সত্যফলন। কাৰণ, ' p ' আৰু ' q 'ৰ সত্য-মূল্যৰ দ্বাৰা ' $p \supset q$ ' যৌগিক বিবৃতিটোৰ সত্য-মূল্য নিৰ্ধাৰিত হয়। গতিকে দেখা যায় যে সত্য-ফলন মূলক বিবৃতিটোৰ সত্য-মূল্য আৰু সংশ্লিষ্ট পৰিবর্ত্যসমূহৰ সত্য-

মূল্যৰ মাজত এক পাৰস্পৰিক সম্পর্ক আছে।

প্রাথমিক বীজ গণিতটো 'ফলন' সম্পর্কীয় ধাৰণা পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ' $5+9$ ' এটা ফলন কাৰণ ইয়াৰ মূল্য সংশ্লিষ্ট সংখ্যা 5 আৰু 9ৰ মূল্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। আকৌ, $x = 5y + 3$ উক্তিটো মন কৰা যাওঁক। ইয়াত x , y ৰ ফলন কিয়নো, x ৰ মান বা মূল্য নিৰ্ভৰ কৰিছে y -ৰ ঠাইত কি মান বা মূল্য বহোৱা হ'ব তাৰ ওপৰত, যদি y -ৰ মূল্য 5 ধৰা হয়, তেনেহ'লে x -ৰ মান বা মূল্য হ'ব— $x = 5(5) + 3 = 28$ অৰ্থাৎ, ' y 'ৰ পৰিবর্ত্যটোৰ মূল্য জানিলে x -ৰ মূল্য নিৰ্ধাৰণ হ'ব। আকৌ, যদি ' y '-ৰ মান 3 ধৰা হয়, তেতিয়াহ'লে x -ৰ মান হ'ব— $x = 5(3) + 3 = 18$

4.7 মৌলিক সত্য-ফলন :

বচনাত্মক তর্কবিজ্ঞানত (propositional logic) পাঁচটা মৌলিক সত্য-ফলন আছে। এই মৌলিক সত্য-ফলন সমূহ হ'ল—

- (1) $\sim p$ (নঞর্থক ফলন)
- (2) $p \cdot q$ (সংযোজক ফলন)
- (3) $p \vee q$ (বিকল্পাত্মক ফলন)
- (4) $p \supset q$ (তাৎপৰ্যমূলক বা নিহিতার্থক ফলন)
- (5) $p \equiv q$ (সমার্থক ফলন)

এই পাঁচটা ফলনক মৌলিক সত্য-ফলন বুলি কোৱা হয় কাৰণ এই পাঁচটা মৌলিক সত্য-ফলনৰ আধাৰতেই অন্যান্য অধিক যৌগিক সত্য-ফলনমূলক বিবৃতিসমূহ গঠন কৰা হয়।

4.8 মৌলিক সত্য-ফলনৰ সত্য- তালিকা :

এটা সত্য-ফলনমূলক বিবৃতি আৰু ইয়াৰ অন্তৰ্গত সৰল উক্তি সমূহৰ মাজত থকা সত্য-মূল্যৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ তালিকাৰ দ্বাৰা সুবিধাজনকভাৱে প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায়। এই তালিকাৰেই সত্য-তালিকা বুলি কোৱা হয়। সত্যতাৰ মূল্য বুজাবলৈ ইংৰাজী বৰ্ণ ‘T’ (বৰ আখৰ) বা ‘1’ সংখ্যাটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেইদৰে, অসত্যতাৰ মূল্য বুজাবলৈ ইংৰাজী বৰ্ণ ‘F’ বা ‘0’ সংখ্যাটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। গতিকে ‘T’, ‘F’ বা ‘1’, ‘0’ হৈছে মূল্যসূচক চিহ্ন যিবোৰ ফলনটোৰ অন্তৰ্ভুক্ত পৰিবৰ্ত্য আৰু অবিকাৰী প্ৰতীকসমূহৰ থিক তলতেই দীঘলীয়াকৈ লিখা হয়। ফলনটো তালিকাখনৰ ওপৰত পথালিকৈ টনা ৰেখাডালৰ ওপৰতেই লিখা হয়।

মনকৰিবলগীয়া কথা যে এটা পৰিবৰ্ত্যৰ বাবে সত্য-মূল্যৰ সম্ভাৱনা দুটা হ’ব— হয় সত্য নহয় অসত্য। দুটা পৰিবৰ্ত্যৰ বাবে মুঠতে, $2^2 = 2 \times 2 = 4$ । তিনিটা পৰিবৰ্ত্যৰ বাবে মুঠতে সত্য-মূল্যৰ সম্ভাৱনা $2^3 = 2 \times 2 \times 2 = 8$ হ’ব। চৰিটাৰ পৰিবৰ্ত্যৰ বাবে একেলগে সত্য-মূল্যৰ ১৬টা সম্ভাৱনা অৰ্থাৎ $2^4 = 2 \times 2 \times 2 \times 2 = 16$ সাধাৰণ নিয়ম অনুসৰি, ‘n’ পৰিবৰ্ত্যৰ বাবে সত্য-মূল্যৰ সম্ভাৱ্য সংখ্যা হ’ব— 2^n

এতিয়া আমি মৌলিক সত্য-ফলনৰ সত্য-তালিকাসমূহ তলত দিয়া ধৰণেৰে এটা এটাকৈ

বিশ্লেষণ কৰিম—

(1) নঞৰ্থক ফলন ($\sim p$) :

যদি p এটা উক্তি তেনেহ’লে, p-ত ‘নহয়’ বা ‘এইটো মিছা যে’ অনুবন্ধবোৰ (prefix) যুক্ত কৰি পোৱা উক্তিটোক p-ৰ নঞৰ্থক উক্তি বোলা হয়। p-ৰ নঞৰ্থক $\sim p$ বুলি লিখা হয়।

ধৰা যাওক ‘p’ এটা সত্যবচন, তেতিয়াহ’লে ইয়াৰ নঞৰ্থক ‘ $\sim p$ ’ অসত্য হ’ব। আকৌ, যদি ‘p’ অসত্য হয়, তেনেহ’লে, ‘ $\sim p$ ’ সত্য হ’ব। এই কথাখিনি তলৰ তালিকাৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায়।

p	$\sim p$
T	F
F	T

‘p’ আৰু ‘ $\sim p$ ’ বিৰুদ্ধ উক্তি। গতিকে সেইবোৰৰ সত্য-মূল্য বিপৰীত। ‘p’-ৰে নিৰ্দেশিত এটা বচন সত্য হ’ব যদিহে ইয়াৰ বিৰুদ্ধ বচনটো মিছা হয় আৰু মিছা হ’ব যদিহে ইয়াৰ বিৰুদ্ধে বচনটো সঁচা হয়। এই সত্য-তালিকাখন নঞৰ্থক প্ৰতীক “ \sim ” ৰ সংজ্ঞা হিচাপে ল’ব পাৰি।

(2) সংযোজক ফলন (p.q) :

দুটা সৰল উক্তিক “আৰু” অবিকাৰীটোৰে যুক্ত কৰি পোৱা যৌগিক বচনটোকেই সংযোজক ফলন বোলে যদি p আৰু q দুটা উক্তি, তেনেহ’লে সিহঁতৰ যোজন উক্তিটোক লিখা হ’ব p.q। p আৰু q দুয়োটাকে সংযোজক ফলন p.q ৰ যোজক বুলি কোৱা হয়।

এটা সংযোজক ফলনৰ দুটা পৰিবৰ্ত্য থাকে— ‘p’ আৰু ‘q’। এটা সংযোজক ফলন সত্য হ’ব

কেবল যেতিয়া p আৰু q দুয়োটা যোজকেই সত্য হ'ব। সত্য-মূল্যৰ অন্যান্য সম্ভাৰনাত সংযোজক ফলনটো অসত্য হ'ব। ইয়াত আমি সত্য-মূল্যৰ চাৰিটা সম্ভাৰনা এনেদৰে পাম— TT, TF, FT, আৰু FF। সত্য-তালিকাখন এনে ধৰণৰ হ'ব—

p	q	p.q
T	T	T
T	F	F
F	T	F
F	F	F

এই সত্য-তালিকাখন সংযোজক ফলনৰ সংজ্ঞা হিচাপে ল'ব পাৰি।

(3) বিকল্পাত্মক ফলন (pvq) :

দুটা সৰল উক্তিৰ অবিকারী প্ৰতীক 'নাইবা' (v) ৰে সংযুক্ত কৰি পোৱা যৌগিক উক্তিটোকে বিকল্পাত্মক ফলন বোলে। p আৰু q উক্তি দুটাৰ বিকল্পাত্মক ফলনটোক pvq বুলি লিখা হয়। তৰ্কবিজ্ঞানত 'pvq' বিকল্পটোৱে 'হয় p নাইবা q বা দুয়োটাই বুজাইছে।' 'হয় p নাইবা q বা দুয়োটাই' বুজোৱা এনে অৰ্থক সমাবেশিত বা অভিব্যাপী অৰ্থ (Inclusive sense) বোলা হয়। 'হয়-নাইবা'-ৰ আন এটা অৰ্থ আছে; যি 'হয় p নহয় q— কিন্তু দুয়োটাই নহয়' অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। এই অৰ্থক ঐকান্তিক বা ব্যৱৰ্তক অৰ্থ (Exclusive sense) বুলি কোৱা হয়। যেনে— 'শংকৰদেৱে ১৪৪৯ বা ১৫১৪ চনত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল'। এই বচনটোত শংকৰদেৱৰ জন্ম চনৰ দুয়োটা বিয়োজক সত্য হ'ব নোৱাৰে,

এটা সত্য হ'লে আনটো অসত্য হ'ব। তৰ্কবিজ্ঞানত 'হয় p নাইবা q' বোলোতে সমাবেশিত বা অভিব্যাপী অৰ্থত ব্যৱহৃত হয় অৰ্থাৎ, 'হয় p নাইবা q বা দুয়োটাই'— এই অৰ্থত।

গতিকে, এটা বিকল্পাত্মক ফলন সত্য হ'ব যেতিয়া অন্তত: দুয়োটা বিকল্পৰ অন্তত: এটা বিকল্প সত্য হ'ব আৰু আৰু মিছা হ'ব যেতিয়া দুয়োটা বিকল্পই মিছা হ'ব।

p	q	pvq
T	T	T
T	F	T
F	T	T
F	F	F

এই সত্য-তালিকাখন 'V' প্ৰতীকৰ সংজ্ঞা হিচাপে ল'ব পাৰি।

(4) নিহিতাৰ্থক বা তাৎপৰ্যমূলক ফলনঃ

p আৰু q দুটা উক্তি হ'লে 'যদি p তেন্তে q' আৰ্হিৰ উক্তিবোৰক নিহিতাৰ্থক ফলন বা তাৎপৰ্যমূলক ফলন বোলা হয়। ইয়াক লিখা হয় $p \supset q$ । এই সম্বন্ধাত্মক উক্তিক 'বস্তুগত সম্বন্ধাত্মক' উক্তি বুলিও কোৱা হয়। ইয়াত p হৈছে পূৰ্বৱৰ্তী বা পূৰ্বোক্তি (Antecedent) আৰু q হৈছে অনুবর্তী বা উত্তৰোক্তি (Consequent)। এটা নিহিতাৰ্থক ফলন অসত্য হ'ব কেবল যেতিয়া p সত্য আৰু q অসত্য হয়। ইয়াৰ বাহিৰে সত্য-মূল্যৰ অন্যান্য সংযোগত ই সত্য হ'ব। ইয়াৰ সত্য-তালিকা তলত দিয়া ধৰণৰঃ

p	q	$p \supset q$
T	T	T
T	F	F
F	T	T
F	F	T

এই সত্য-তালিকাখন নিহিতাৰ্থক ফলনৰ সংজ্ঞা হিচাপে ল'ব পাৰি।

(5) সমাৰ্থক ফলন ($p \equiv q$) :

‘যদি p তেন্তে q আৰু যদি q তেন্তে p’ আৰ্হিৰ যৌগিক উক্তিবোৰৰ ফলনক সমাৰ্থক ফলন বোলে। ইয়াক লিখা হয় $p \equiv q$ । সমাৰ্থক ফলন ‘ $p \equiv q$ ’ সত্য হ’ব যেতিয়া ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত বচনবোৰৰ সত্য-মূল্য একেই হ’ব; আৰু অসত্য হ’ব যেতিয়া ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত বচনবোৰৰ সত্য-মূল্য বেলেগ হ’ব। সমাৰ্থক ফলনৰ সত্য-তালিকা তলত দিয়া ধৰণৰ :

p	q	$p \equiv q$
T	T	T
T	F	F
F	T	F
F	F	T

গতিকে $p \equiv q$ সত্য হ’ব যদি p আৰু q-ৰ সত্য-মূল্য একেই হয়। p আৰু q-ৰ বিপৰীত সত্য-মূল্যৰ ক্ষেত্ৰত $p \equiv q$ অসত্য হ’ব। এই সত্য-তালিকাখন ‘ $p \equiv q$ ’ অৰ্থাৎ, সমাৰ্থক ফলনৰ সংজ্ঞা হিচাপে ল'ব পাৰি।

4.9 সত্য-তালিকা পদ্ধতিৰ দ্বাৰা জটিল বিবৃতিৰ সত্য-মূল্য নিৰ্ণয় :

নঞাৰ্থক, সংযোজক, বিকল্পাত্মক, নিহিতাৰ্থক বা

তাৎপৰ্যমূলক আৰু সমাৰ্থক ফলনৰ মৌলিক সত্য-তালিকা সমূহ দিয়াৰ পিছত যৌগিক বিবৃতি এটাৰ সত্য-মূল্য কেনেকৈ সত্য-তালিকা পদ্ধতিৰ দ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰিব পৰা যায় সেই কথা আলোচনা কৰা হ’ব।

সত্য-তালিকা হৈছে যৌগিক বিবৃতিবোৰৰ অন্তৰ্গত সৰল বচনবোৰৰ সত্য-মূল্যৰ সকলো সম্ভাৱ্য সমন্বয় দেখুৱাই যৌগিক বিবৃতিটোৰ সত্য-মূল্য প্ৰদৰ্শন কৰাৰ এক শৃংখলাবদ্ধ পদ্ধতি। সত্য-তালিকাক সত্য-ফলনমূলক বিবৃতি সমূহৰ সংজ্ঞা হিচাপেও ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি আৰু বহুতো নিগমাত্মক অনুমানৰ বৈধতা নিৰ্ণয় কৰাৰ পদ্ধতি হিচাপেও ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

এটা জটিল বিবৃতিৰ সত্য-মূল্য প্ৰদৰ্শন কৰি বিবৃতিটোৰ তৰ্কীয় স্থিতি নিৰ্ণয় কৰাৰ সাধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া এনে ধৰণৰ—

- (1) প্ৰথমে আমি পৰিবৰ্ত্য কেইটাত বাওঁফালৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সোঁফাললৈ আগবাঢ়ি সত্য-মূল্য আৰোপ কৰিম।
- (2) এতিয়া আমি অবিকাৰী প্ৰতীক সমূহৰ তলত সত্য-মূল্য আৰোপ কৰিম। এই ক্ষেত্ৰটো সাধাৰণতে বাওঁফালৰ পৰা সোঁফাললৈ আগবাঢ়া হয় যদিও যিটো অবিকাৰী প্ৰতীকৰ পৰিসৰ আটাইতকৈ কম, তাৰ পৰাই আৰম্ভ কৰিম। এই কথা জানিবৰ বাবে আমি প্ৰথমে প্ৰধান অবিকাৰী প্ৰতীক উলিয়াব লাগিব। যিটো অবিকাৰী প্ৰতীকৰ পৰিসৰ আটাইতকৈ বেছি তাকেই প্ৰধান অবিকাৰী প্ৰতীক বোলা

হয়। প্রধান অবিকারী প্রতীকৰ মূল্য আটাইতকৈ শেষত আৰোপ কৰিব লাগিব।

- (3) প্রদত্ত বিবৃতিৰ তর্কীয় স্থিতি প্রধান অবিকারী প্রতীকৰ সত্য-মূল্যৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। যেতিয়া প্রধান অবিকারী প্রতীকৰ তলৰ স্তম্ভত সত্য-মূল্য TTTT হয়, তেতিয়া, ইয়াৰ অর্থ হ'ব, বিবৃতিটো এটা তর্কীয় সত্য (Tautology)। যেতিয়া প্রধান অবিকারী প্রতীকৰ তলৰ স্তম্ভত গোটেই কেইটা সত্য-মূল্য FFFF হয়, তেতিয়া বিবৃতিটোক এটা তর্কীয় অসত্য (Contradictory) বুলি বর্ণনা কৰা হয়। আনহাতে, যেতিয়া প্রধান অবিকারী প্রতীকৰ তলৰ স্তম্ভত সত্য-মূল্য সমূহ T আৰু F মিহলি হৈ থাকে, তেতিয়া বিবৃতিটোক এটা সম্ভাৱনা মূলক (Contingent) বিবৃতি বুলি বর্ণনা কৰা হয়।

উদাহৰণ - 1

$(p \supset q) \cdot (p \supset q)$							
T	T	T	T	T	T	T	T
T	F	F	F	F	T	T	T
F	T	T	F	T	F	F	F
F	T	F	T	F	T	F	F

ওপৰত সত্য-তালিকাখনে দেখুৱাইছে যে প্রধান অবিকারী প্রতীকৰ তলৰ স্তম্ভ অর্থাৎ, সংযোজক চিহ্নৰ তলৰ স্তম্ভত সত্য-মূল্য T আৰু F মিহলি হৈ আছে। ইয়াৰ অর্থ হ'ব ওপৰৰ বিবৃতিটোৰ তর্কীয় স্থিতি হ'ব সম্ভাৱনা

মূলক (Contingent)।

উদাহৰণ - 2 : $(p \cdot \sim q) \supset \sim (p \supset q)$

$(p \cdot \sim q) \supset \sim (p \supset q)$							
T	F	F	T	T	F	T	T
T	T	T	F	T	T	T	F
F	F	F	T	T	F	F	T
F	F	T	F	T	F	F	T

এই সত্য-তালিকাখনে দেখুৱাইছে যে প্রধান অবিকারী প্রতীকৰ তলৰ স্তম্ভৰ গোটেই কেইটা সত্য-মূল্য TTTT; ইয়াৰ অর্থ হৈছে বিবৃতিটো এটা তর্কীয় সত্য (Tautology)। পৰিবর্ত্য সমূহৰ তলত যিয়েই সত্য-মূল্য আৰোপ কৰা নহওক কিয় এনে আকাৰৰ বিবৃতিৰ তর্কীয় স্থিতি সদায় একে হ'ব।

উদাহৰণ - 3 : $\sim [\sim (p \supset q) \supset (\sim p \supset q)]$

$\sim [\sim (p \supset q) \supset (\sim p \supset q)]$				
F	F	TTT	T	FTTT
F	T	TFF	T	FTTF
F	F	FTT	T	TFTT
F	F	FTF	T	TFFF

প্রথমবাৰৰ বাবে উল্লেখিত নএওঁৰ্ক চিহ্নটোৱেই হৈছে উক্ত বিবৃতিটোৰ প্রধান অবিকারী। তালিকাখনত দেখাৰ দৰে প্রধান অবিকারী প্রতীকৰ তলত সত্য-মূল্য গোটেই কেইটা F পোৱা গৈছে। গতিকে এই বিবৃতিটোৰ তর্কীয় স্থিতি 'তর্কীয় অসত্য' (Contradictory) বুলি বর্ণনা কৰিব পাৰি।

পাঠৰ মূলকথা :

প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান হৈছে পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ নিগমনাত্মক শাখাটোৰ এক আধুনিক সংস্কৰণ। ১৯ শতিকাৰ শেষৰ সময়চোৱাত গণিত শাস্ত্ৰত যি দ্ৰুত প্ৰগতি আৰু বিকাশৰ সূঁচনা হৈছিল, তাৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱৰ ফল স্বৰূপেই সমান্তৰালভাৱে প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰো বিকাশ আৰু প্ৰগতি সম্ভৱ হৈছিল। আজিৰ পৰা প্ৰায় দুইহাজাৰ বছৰৰ আগেয়ে গ্ৰীক তৰ্কবিদ এৰিষ্টটলে প্ৰৱৰ্তন কৰা পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ নিগমনাত্মক ধাৰাটোত আধুনিক গণিতৰ ৰীতি আৰু নীতি অনুসৰি প্ৰতীকৰ অধিক ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত তৰ্কবিজ্ঞানৰ যি পৰিৱৰ্তিত ৰূপ পোৱা গৈছে, তাকেই প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান বুলি অভিহিত কৰিব পৰা যায়। ধাৰণাজ্ঞাপক চিহ্ন, পৰিবৰ্ত্য আৰু নিগমনাত্মক পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগেই হৈছে প্ৰতীকাত্মক তৰ্ক বিজ্ঞানৰ মূল বৈশিষ্ট্য। মনকৰিবলগীয়া কথা যে এইবোৰ গণিতৰো মূল বৈশিষ্ট্য। আধুনিক গণিত আৰু প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান মূলতঃ একেই। দুয়োবিধ বিষয়েই প্ৰকৃতিগত ভাৱে আকাৰমূলক আৰু অধ্যয়ন পদ্ধতি নিগমনাত্মক।

পৰিবৰ্ত্য : এক নিৰ্দিষ্ট সীমাৰ ভিতৰত এইবোৰ প্ৰতীকৰ মান বা মূল্য পৰিৱৰ্তনশীল। p , q , r বা p , f , v আদি বৰ্ণৰে এইবিধ প্ৰতীকে প্ৰসংগ অনুসৰি বিভিন্ন সৰল উক্তিক নিৰ্দেশ কৰে। গতিকে পৰিবৰ্ত্য হৈছে এক প্ৰকাৰৰ প্ৰতীক যাৰ অৰ্থ বা মূল্য প্ৰসংগ অনুসৰি সলনি হয়।

অবিকাৰী প্ৰতীক : যিবোৰ প্ৰতীকে যৌগিক বিবৃতি সমূহৰ আকাৰ প্ৰকাশ কৰি বচন ৰীতি অনুযায়ী যেতিয়াই ব্যৱহৃত হয়, প্ৰত্যেক বাৰেই একেটা অৰ্থই প্ৰকাশ কৰে সেইবোৰকেই অবিকাৰী প্ৰতীক বুলি কোৱা হয়। বচনাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানত তলত উল্লেখ কৰা পাঁচবিধ প্ৰতীকক অবিকাৰী প্ৰতীক হিচাপে সূচীত কৰা হয়—

- (1) \sim (নঞৰ্থক চিহ্ন)
- (2) $.$ (সংযোজক চিহ্ন)
- (3) v (বিকল্পাত্মক চিহ্ন)
- (4) \supset (নিহিতাৰ্থক চিহ্ন)
- (5) \equiv (সমার্থক চিহ্ন)

প্ৰতীকৰ ব্যাপক ব্যৱহাৰ প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ এক অপৰিহাৰ্য অংগ। প্ৰতীকৰ ব্যৱহাৰে যুক্তিসমূহৰ তৰ্কীয়ৰূপ আকাৰ প্ৰকাশ কৰি, সেই আকাৰ অনুযায়ী যুক্তিসমূহক শ্ৰেণী বিভক্ত কৰাত সহায় কৰে। ইয়াৰ ফলত সেই শ্ৰেণীবোৰত আমি যুক্তিৰ সাধাৰণ নিয়ম প্ৰয়োগ কৰি যুক্তিবোৰৰ বৈধতা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰো। দ্বিতীয়তে, প্ৰতীকৰ ব্যৱহাৰে তৰ্কীয় নিয়ম সমূহৰ সাৰ্বিকতা (generality), অৰ্থাৎ সেইবোৰ যে একে আৰ্হিৰ যিকোনো যুক্তিৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰযোজ্য সেই কথা প্ৰকাশ কৰে। তৃতীয়তে, প্ৰতীকৰ ব্যৱহাৰে জটিল বিবৃতি বা উক্তিবোৰ কম পৰিসৰতে স্পষ্ট আৰু সৰলভাৱে প্ৰকাশ কৰাত সহায় কৰে। চতুৰ্থতে, আধুনিক তৰ্কবিজ্ঞানৰ বিশেষ অমূৰ্ত বিষয়-বস্তু আৰু বিভিন্ন তৰ্কীয় বৃত্তি বা ক্ৰিয়া সমূহ প্ৰকাশ কৰিবৰ বাবে প্ৰতীকৰ ব্যৱহাৰ অপৰিহাৰ্য।

তদুপৰি, প্রতীকৰ ব্যৱহাৰে তর্কবিজ্ঞানক ভাষাজনিত আসৌঁৱাহ সমূহৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা সমস্যাৰ পৰা তর্কবিজ্ঞানক ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়ে। শেষত, প্রতীকৰ ব্যৱহাৰে, যুক্তি এটাৰ অন্তৰ্গত বচনসমূহৰ বস্তুগত সত্যতাই যুক্তিটোৰ বৈধতা নিৰ্ণয়ত যি বাধাৰ সৃষ্টি কৰে, তাৰ পৰাও যুক্তিটোক ৰক্ষা কৰে।

প্রতীকাত্মক তর্কবিজ্ঞানৰ এটা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা হৈছে সত্য-ফলন। সত্য-ফলন হৈছে এটা যৌগিক বিবৃতি যাৰ সত্য-মূল্য বৃতিটোৰ অন্তৰ্ভুক্ত পৰিবৰ্ত্য সমূহৰ সত্য-মূল্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি নিৰ্ধাৰিত কৰা হয়। সমগ্র যৌগিক বিবৃতিটোৰ সত্য-মূল্য বিবৃতিটোত থকা পৰিবৰ্ত্য সমূহৰ সত্য-মূল্য জনাৰ লগে লগে নিৰ্ধাৰিত কৰিব পৰা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে, 'pvq'— এই বিবৃতিটো এটা সত্য-ফলন, কাৰণ ইয়াৰ সত্য-মূল্য 'p' আৰু 'q' এই পৰিবৰ্ত্য দুটাৰ সত্য-মূল্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি নিৰ্ধাৰিত কৰা হয়।

পাঁচটা মৌলিক সত্য-ফলনৰ নাম হ'ল—

- (1) নঞর্থক ফলন
- (2) সংযোজক ফলন
- (3) বিকল্পাত্মক ফলন
- (4) নিহিতার্থ মূলক ফলন
- (5) সমার্থক ফলন।

এই পাঁচটা সত্য-ফলনক 'মৌলিক' বুলি কোৱা হয় কাৰণ, অধিক যৌগিক বিবৃতি সমূহ গঠনৰ বাবে এই কেইটা সত্য-ফলন মূলক বিবৃতি আধাৰ স্বৰূপ।

মৌলিক সত্য-ফলন মূলক বিবৃতি সমূহৰ সত্য-তালিকাৰ সংজ্ঞা এনে ধৰণৰ—

- (a) এটা নঞর্থক ফলন ' $\sim p$ ' সত্য হ'ব যেতিয়া 'p' মিছা হ'ব আৰু ই মিছা হ'ব যেতিয়া 'p' সঁচা হ'ব।
- (b) এটা সংযোজক ফলন $p \cdot q$ সত্য হ'ব যেতিয়া p আৰু q দুয়োটাই সঁচা হ'ব। অন্যন্য ক্ষেত্ৰত $p \cdot q$ অসত্য হ'ব।
- (c) এটা বিকল্পাত্মক ফলন $p \vee q$ সত্য হ'ব যেতিয়া অন্তত: এটা বিকল্প সঁচা হ'ব।
- (d) এটা নিহিতার্থ মূলক ফলন $p \supset q$ মিছা হ'ব কেবল যেতিয়া পূৰ্ববর্তী সঁচা হ'ব আৰু অনুবর্তী মিছা হ'ব। অন্যন্য ক্ষেত্ৰত ই সদায় সঁচা হ'ব।
- (e) এটা সমার্থক ফলন $p \equiv q$ সঁচা হ'ব যেতিয়া p আৰু qৰ সত্য-মূল্য সমান হ'ব।

' \sim ' (নহয় বা এইটো মিছা যে)— এই অবিকাৰী প্রতীকটোৰ বাহিৰে আন চাৰিটা অবিকাৰী প্রতীকক 'তর্কীয় সংযোজক' বুলিও কোৱা হয়। এই সংযোজকবোৰে সৰল বচন সমূহ সংযোজন কৰি আন যৌগিক বচন গঠন কৰে। ' \sim ' (এইটো মিছা যে) এই অবিকাৰী প্রতীকটো এটা সৰল উক্তিক অস্বীকাৰ কৰি যৌগিক বচন গঠন কৰে। মনকৰিবলগীয়া কৰিবলগীয়া কথা যে প্রত্যেক তর্কীয় সংযোজকে দুটা আৰু কেৱল দুটা বচনহে সংযোজন কৰে। তদুপৰি, এটা সৰল বচনক ' \sim ' এই নঞর্থক প্রতীকৰ দ্বাৰা অস্বীকাৰ কৰাৰ ফলত এটা যৌগিক বচনেই লাভ কৰা যায়।

সত্য-তালিকা পদ্ধতি হৈছে যৌগিক বিবৃতি সমূহৰ অন্তৰ্গত সৰল বচন সমূহৰ সত্য-মূল্যৰ সকলো সাম্ভাব্য সমন্বয় দেখুৱাই যৌগিক বিবৃতিটোৰ সত্য-মূল্য প্ৰদৰ্শন কৰাৰ এক শৃংখলাবদ্ধ পদ্ধতি। সত্য-তালিকাক সত্য-ফলন মূলক বিবৃতিবোৰৰ সংজ্ঞা হিচাপেও ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি আৰু বহুতো নিগমনাত্মক অনুমানৰ বৈধতা নিৰ্ণয় কৰাৰ পদ্ধতি হিচাপেও ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। বৈধ যৌগিক বিবৃতি একোটাৰ সত্য-তালিকাৰ প্ৰধান অবিকাৰী প্ৰতীকটোৰ তলত গোটেই কেইটা সত্য-মূল্য 'T' হয়। সম্ভাৱনা মূলক যৌগিক বিবৃতি একোটাৰ প্ৰধান অবিকাৰী প্ৰতীকটোৰ তলত সত্য-মূল্য কিছুমান 'T' আৰু 'F' হ'ব। তৰ্কীয়ভাৱে অসত্য যৌগিক বিবৃতি একোটাৰ প্ৰধান অবিকাৰী প্ৰতীকটোৰ তলৰ গোটেইকেইটা সত্য-মূল্য 'F' হ'ব। মনত ৰাখিব লাগিব যে যিটো অবিকাৰী প্ৰতীকৰ পৰিসৰ আটাইতকৈ বেছি, সেইটোৱেই প্ৰধান অবিকাৰী প্ৰতীক।

অনুশীলনী

1. প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান কাক বোলে? প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ আলোচনা কৰা।
2. প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান আৰু গণিতৰ মাজত কিবা সম্বন্ধ আছেনে?
3. প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞানত প্ৰতীক ব্যৱহাৰ কৰাৰ সুবিধা বা উপযোগিতা সমূহ বাখ্যা কৰা।
4. তলত দিয়াবোৰৰ সংজ্ঞা লিখা :
 - (a) পৰিবৰ্ত্য
 - (b) ধাৰণাজ্ঞাপক চিহ্ন
 - (c) নিগমনাত্মক পদ্ধতি।
5. তলত দিয়াবোৰৰ উদাহৰণ দিয়া :
 - (a) পৰিবৰ্ত্য
 - (b) ধাৰণাজ্ঞাপক চিহ্ন
6. খালী ঠাই পূৰণ কৰা :
 - (a) প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান গণিতৰ দৰে — আৰু —।
 - (b) ধাৰণাজ্ঞাপক চিহ্ন সমূহে প্ৰত্যক্ষভাৱে — নিৰ্দেশ কৰে।
 - (c) প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান প্ৰকৃতিগত ভাৱে সম্পূৰ্ণৰূপে —।
 - (d) প্ৰতীকাত্মক তৰ্কবিজ্ঞান পৰম্পৰাগত তৰ্কবিজ্ঞানৰ এক — ৰূপ।
 - (e) এটা সংযোজক ফলন $p \cdot q$ সত্য হ'ব যেতিয়া p আৰু q দুয়োটাযোজকেই — হ'ব।
 - (f) এটা সমৰ্থক ফলন $p \equiv q$ সত্য হ'ব যেতিয়া ইয়াৰ অন্তৰ্গত পৰিবৰ্ত্য দুটাৰ সত্য-মূল্য — হ'ব।
 - (g) প্ৰত্যেকটো তৰ্কীয় সংযোজকে কেৱল — বচনহে সংযোজন কৰে।
 - (h) এটা 'তৰ্কীয় অসত্য' বিবৃতিৰ প্ৰধান অবিকাৰী প্ৰতীকৰ তলৰ আটাইকেইটা সত্য-মূল্য — হ'ব।
 - (i) এটা 'তৰ্কীয় অসত্য' বিবৃতিৰ প্ৰধান অবিকাৰী প্ৰতীকৰ তলৰ আটাইকেইটা

সত্য-মূল্য — হ'ব।

7. চমুকৈ উত্তৰ দিয়া :

- (i) নিগমনাত্মক পদ্ধতি কাক বোলে?
- (ii) তৰ্কীয় অবিকাৰী প্ৰতীক বুলিলে কি বুজা?
- (iii) সত্য-ফলন কাক বোলে? মৌলিক সত্য-ফলন সমূহৰ নাম উল্লেখ কৰি প্ৰত্যেকটোৰে ই সত্য-তালিকা আগবঢ়োৱা?
- (iv) মৌলিক সত্য-ফলন সমূহক 'মৌলিক' বুলি কিয় কোৱা হয়?

8. তলত দিয়া যৌগিক বিবৃতি সমূহ নিৰীক্ষণ কৰা আৰু তাত থকা অবিকাৰী সমূহ বাচি উলিওৱা।

(a) যদি ৰীতা আহে তেনেহ'লে ৰূপা

যাব।

- (b) বতৰটো উজ্বল আৰু ফৰকাল।
- (c) তেওঁ এযোৰ কাপোৰ কিনিলে কিন্তু জোতা নিকিনিলে। ('কিন্তু'ক 'আৰু'ৰ সমৰ্থক বুলি ধৰিবা)
- (d) যদি বৰষুণ নিদিয়ে তেনেহ'লে ঘাঁহবোৰ নিতিতিব আৰু খেলাখন বাদ দিবলগীয়া নহ'ব।
- (e) এই কথা মিছা যে তেওঁ লাজকুৰীয়া আৰু নিৰস।
- (f) যদি ভাৰতবৰ্ষই খেলাখনত পৰাজিত হয়, তেনেহ'লে দলটো সলনি কৰা হ'ব।
- (g) এই দেশৰ মানুহবোৰ সৎ আৰু কৰ্মী।

* * *

(ইয়াৰ লগত বিজ্ঞানৰ সম্বন্ধ, জ্ঞানবিদ্যা, অধিবিদ্যা আৰু
প্ৰমূল্যবিজ্ঞান)

5.1 ভূমিকা :

দৰ্শনক ইংৰাজীত philosophy বোলে। এই philosophy শব্দটো দুটা গ্ৰীক শব্দৰ পৰা উদ্ভূত হৈছে। ইয়াৰে এটা হ'ল 'Philos' আৰু আনটো হ'ল 'Sophia'। 'Philos' শব্দৰ অৰ্থ প্ৰীতি বা অনুৰাগ আৰু 'Sophia' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল জ্ঞান। গতিকে philosophy শব্দটোৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ হ'ল 'জ্ঞানৰ প্ৰতি অনুৰাগ'। গতিকে যি বিষয়ে জ্ঞান অন্বেষণ কৰা হয় সিয়েই দৰ্শন। অৱশ্যে দৰ্শনৰ জ্ঞান অন্বেষণৰ বিষয়বস্তু আছে। জগত আৰু জীৱনৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ অন্বেষণ কৰাই দৰ্শনৰ উদ্দেশ্য।

সাধাৰণতে, ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষৰ জৰিয়তে লাভ কৰা জগতখনৰ অন্তৰালত থকা পৰমসত্তাৰ স্বৰূপৰ অনুসন্ধান কৰি জগত আৰু জীৱনৰ যুক্তিনিষ্ঠ বিচাৰ-বিশ্লেষণ আৰু ইয়াৰ মূল্য নিৰ্ধাৰণ কৰা ব্যাখ্যাকে দৰ্শন বোলা হয়। সমগ্ৰ বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডই দৰ্শনৰ আলোচ্য বিষয়। দাৰ্শনিকসকলে জগতৰ সকলো বস্তুৰে দুটা দিশ থকা বুলি ভাবে। এই দুটা দিশৰ এটা হ'ল বস্তুৰ বাহ্যৰূপ আৰু আনটো হ'ল বস্তুৰ অন্তৰ্নিহিত স্বৰূপ। চকু, কাণ, নাক, জিভা, ছাল আদি ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষৰ জৰিয়তে

জগতৰ বস্তুসমূহৰ বিষয়ে যি অভিজ্ঞতা হয় সেয়ে বস্তু বা জগতৰ বাহ্যিক ৰূপ। এই বাহ্যিক ৰূপটোকে জগতৰ অৱভাস বা প্ৰতিভাস বোলা হয়। আকৌ, জগতৰ এই বাহ্যিক ৰূপৰ অন্তৰালত এক নিজস্বৰূপ বা স্বৰূপ আছে; যাক সত্তা বোলা হয়। সত্তাৰ জ্ঞান ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষ বা অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা পাব নোৱাৰি। সত্তাৰ জ্ঞান বিচাৰ-বুদ্ধি আৰু আন্তঃ অনুভূতিৰ দ্বাৰাহে পাব পাৰি। সেয়ে সত্তা বুদ্ধিগ্ৰাহ্য।

জগতৰ যি প্ৰকাশ্যৰূপ, যাক জগতৰ বাহ্যিক ৰূপ বা অৱভাস বুলি কোৱা হয় তাৰ জ্ঞান দিয়ে বিজ্ঞানে। বিজ্ঞানে জগতৰ এই প্ৰকাশ্য বা বাহ্যিক ৰূপৰ সুসংবদ্ধ, যথার্থ সাৰ্বিক জ্ঞান দিবলৈ বিশ্বজগতখনক কেইবাটাও ভাগত বিভক্ত কৰি আলোচনা কৰে। কোনো এক বিশেষ বিজ্ঞানে নিৰ্দিষ্ট কোনো এক বিষয় লৈহে আলোচনা কৰে। বিজ্ঞানে বিশ্বজগতক বিভিন্ন ভাগত ভাগ কৰি আলোচনা কৰা বিভাগসমূহ হ'ল যেনে— জড়বিজ্ঞান, জীৱবিজ্ঞান, সামাজিক বিজ্ঞান আৰু চিন্তাৰ আকাৰগত বিজ্ঞান আদি।

জড় বিজ্ঞানৰ অন্তৰ্গত পদাৰ্থ বিজ্ঞানে পদাৰ্থৰ বিষয়ে, ৰসায়ন বিজ্ঞানে বিভিন্ন পদাৰ্থৰ সংযোগত

ঘটা ৰাসায়নিক প্ৰক্ৰিয়া সম্বন্ধে, ভূ-তত্ত্ব বিজ্ঞানে ভূগৰ্ভ সম্বন্ধে নাইবা জ্যোতিৰ্বিজ্ঞানে আকাশমাৰ্গ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে।

জীৱ বিজ্ঞানৰ অন্তৰ্গত হ'ল উদ্ভিদ বিজ্ঞান আৰু প্ৰাণীবিজ্ঞান। উদ্ভিদ বিজ্ঞানে বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ উদ্ভিদ সম্পৰ্কে আৰু প্ৰাণী বিজ্ঞানে প্ৰাণী সম্বন্ধে সম্যক জ্ঞান দিয়ে।

সামাজিক বিজ্ঞানৰ অন্তৰ্গত ৰাজনীতি বিজ্ঞান, মনোবিজ্ঞান, অৰ্থনীতি বিজ্ঞান, নীতিবিজ্ঞান, শিক্ষা বিজ্ঞান ইত্যাদিয়ে বিভিন্ন সামাজিক দিশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে।

আকৌ, তৰ্কবিজ্ঞান, গণিত, জ্যামিতি আদি চিন্তাৰ আকাৰ সম্বন্ধীয় বিজ্ঞান। জগতৰ বস্তুবোৰৰ বিষয়ে সম্যক জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ চিন্তাৰ কি আকাৰৰ জৰিয়তে এইবোৰৰ বিষয়ে জ্ঞান পাব পাৰি— এই সম্বন্ধে চিন্তাৰ আকাৰ সম্বন্ধীয় বিজ্ঞানত আলোচনা কৰা হয়।

এনেদৰে প্ৰকাশ্য মান প্ৰকৃতি জগতৰ যিকোনো এটা বিষয় বা বিভাগ সম্পৰ্কে সুনিশ্চিত যথার্থ জ্ঞান দিয়াই বিজ্ঞানৰ উদ্দেশ্য। বৈজ্ঞানিক জ্ঞান সাৰ্বিক আৰু প্ৰমাণ্য স্বভাৱৰ জ্ঞান।

5.2 দৰ্শন আৰু বিজ্ঞান :

দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে উভয়ৰ মাজত কি কি বিষয়ত সাদৃশ্য, কি কি বিষয়ত পাৰ্থক্য আছে নাইবা উভয়ৰ মাজত কিবা পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক আছে নেকি— এই আটাইকেইটা দিশ আলোচনা কৰিব লাগিব।

সাদৃশ্য :

1. দৰ্শন আৰু বিজ্ঞান দুয়োৰে উদ্দেশ্য একে। অভিজ্ঞতালব্ধ জগতখনৰ ব্যাখ্যা দিবলৈ উভয়ে কৰা চেষ্টাৰ ফলতে দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ উৎপত্তি। দৰ্শন আৰু বিজ্ঞান উভয়ে বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ দ্বাৰা অভিজ্ঞতালব্ধ জগতৰ বিভিন্ন ঘটনাৱলীৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰি জগতৰ এক সামগ্ৰিক ব্যাখ্যা দিবলৈ বিচাৰে। গতিকে জ্ঞানৰ অন্বেষণ বা সত্য অন্বেষণেই দৰ্শন আৰু বিজ্ঞান উভয়ৰে মূল উদ্দেশ্য।
2. কোনো এটা বিষয়ৰ জ্ঞান অন্বেষণ কৰোতে দৰ্শন আৰু বিজ্ঞান উভয়ে সুশৃংখল, সুসংবদ্ধভাৱে বিষয়টো অধ্যয়ন কৰে।
3. কোনো এটা বিষয়ৰ সিদ্ধান্তৰ সত্যতা বিচাৰ কৰিবলৈ দৰ্শন আৰু বিজ্ঞান উভয়েই যুক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

পাৰ্থক্য :

দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ জ্ঞান অন্বেষণৰ উদ্দেশ্যৰ ফালৰ পৰা দুয়ো একে হ'লেও জ্ঞান আহৰণৰ পদ্ধতি, আলোচ্য বিষয়ৰ পৰিসৰ আৰু অন্যান্য বহুতো ক্ষেত্ৰত দুয়োৰে মাজত পাৰ্থক্য থকা দেখা যায়। যেনে—

1. আলোচ্য বিষয়বস্তুৰ ফালৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় যে দৰ্শনৰ পৰিসৰ বিজ্ঞানৰ তুলনাত অতি ব্যাপক। দৰ্শনে সমগ্ৰ বিশ্ব জগতৰ সামগ্ৰিক ব্যাখ্যা দিয়ে। জগতৰ এনে কোনো বস্তু নাই, যাৰ বিষয়ে দৰ্শনে আলোচনা নকৰে। মূৰ্ত বা অমূৰ্ত অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয় গ্ৰাহ্য আৰু অতীন্দ্ৰিয় যি বুদ্ধি গ্ৰাহ্য এই সকলো বিষয়েই দৰ্শনৰ আলোচ্য বিষয়ৰ অন্তৰ্গত। কিন্তু বিজ্ঞানে

অভিজ্ঞতালব্ধ জগতখনক বিভিন্ন ভাগত ভাগ কৰি লৈ একো একোটা বিভাগৰ বিষয়েহে জ্ঞান দিয়ে। যেনে— উদ্ভিদ বিজ্ঞানে উদ্ভিদৰ বিষয়ে, প্ৰাণী বিজ্ঞানে প্ৰাণীৰ বিষয়ে নাইবা পদাৰ্থ বিজ্ঞানে পদাৰ্থৰ বিষয়ে সুকীয়াকৈ জ্ঞান দিয়ে। বিজ্ঞানৰ উদ্দেশ্যই হ'ল বিশ্ব জগতৰ বিভিন্ন অংশ বা বিভাগৰ অন্তৰ্গত বস্তুসমূহৰ সুকীয়া সুকীয়াকৈ ব্যাখ্যা দিয়া। গতিকে বৈজ্ঞানিক জ্ঞান খণ্ড বা আংশিক জ্ঞান। কিন্তু দৰ্শনে সামগ্ৰিকভাৱে জগতৰ ব্যাখ্যা দিয়ে বাবে দাৰ্শনিক জ্ঞান সামগ্ৰিক জ্ঞান। এই কাৰণেই দৰ্শনৰ পৰিসৰ ব্যাপক বা অসীম; কিন্তু বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ ঠেক বা সীমিত।

2. বিজ্ঞানে জগতৰ বস্তুসমূহৰ কেৱল বাহ্যিক ৰূপৰহে জ্ঞান দিয়ে; কিন্তু দৰ্শনে জগতৰ বাহ্যিক ৰূপ আৰু ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত স্বৰূপ অৰ্থাৎ সত্তাৰ বিষয়েও জ্ঞান দিয়ে। বিজ্ঞানৰ জৰিয়তে প্ৰকৃতি জগতৰ কোনো এটা বিষয়ৰ অভিজ্ঞতাৰে লাভ কৰা অৱভাসিক ৰূপটোৰ বিষয়ে আমি জানিব পাৰো। কিন্তু দৰ্শনে অভিজ্ঞতাৰে লাভ কৰা জগতখনৰ অৱভাসিক ৰূপৰ জ্ঞানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ইয়াৰ অন্তৰালত থকা পৰমসত্তাৰ স্বৰূপ জানিবলৈ আগবাঢ়ে।
3. দৰ্শন আৰু বিজ্ঞান দুয়োৰে জ্ঞান লাভৰ পদ্ধতিও বেলেগ বেলেগ। বিজ্ঞানে প্ৰকৃতি জগতৰ কোনো এটা বিষয়ৰ সুনিশ্চিত যথার্থ সাৰ্বিক জ্ঞান লাভৰ বাবে নিৰীক্ষণ, পৰীক্ষণ আৰু আগমন পদ্ধতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

- অভিজ্ঞতাভিত্তিক, অধিকাংশনিক আগমন আৰু নিগমন দাৰ্শনিক জ্ঞান লাভৰ পদ্ধতি। দৰ্শনে জগতৰ অৱভাস সম্বন্ধে জ্ঞান লাভৰ বাবে বিজ্ঞানৰ পদ্ধতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। দৰ্শনে যিহেতু বস্তুৰ অৱভাসৰ উপৰিও বস্তুৰ সত্তা সম্বন্ধেও জ্ঞান প্ৰদান কৰে; সেয়ে এই সত্তাৰ জ্ঞান পাবলৈ বিচাৰ-বুদ্ধিৰ সহায় লয়। কাৰণ বস্তুৰ সত্তাৰ জ্ঞান নিৰীক্ষণ, পৰীক্ষণ বা অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা পাব নোৱাৰি। ইয়াক পাব পাৰি যুক্তি বিচাৰৰ দ্বাৰা। আকৌ, দৰ্শনৰ আলোচ্য বিষয় ঈশ্বৰ, আত্মা, পৰমাত্মা আদিৰ জ্ঞান পাবলৈ যুক্তি বিচাৰৰ উপৰিও অতীন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষ আৰু আন্তঃপ্ৰজ্ঞা বা স্বপ্নাৰ সহায় ল'ব লগা হয়। বিজ্ঞানে নিৰীক্ষণ আৰু পৰীক্ষণৰ জৰিয়তে সিদ্ধান্তত উপনীত হয় বাবে সাধাৰণতে বিজ্ঞানলব্ধ সিদ্ধান্ত সাঁচা বুলি প্ৰমাণিত হয়। এনেদৰে আগমন পদ্ধতিৰ দ্বাৰা বিজ্ঞানে যিবোৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে, দৰ্শনে নিগমন পদ্ধতিৰ দ্বাৰা সেই সিদ্ধান্তবোৰৰ যথার্থতা বিচাৰ কৰে। গতিকে দৰ্শনৰ পদ্ধতি হ'ল আগমন আৰু নিগমন উভয় পদ্ধতিয়েই।
4. বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন; কিন্তু দৰ্শনৰ অধ্যয়ন সংশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন। দৰ্শনে বিজ্ঞানৰ অভিজ্ঞতালব্ধ সিদ্ধান্তসমূহৰ একত্ৰীকৰণ কৰিয়েই ক্ষান্ত নাথাকে। দৰ্শনে যুক্তি আৰু অন্তৰ্দৃষ্টিৰ সহায়ত বিজ্ঞানলব্ধ তথ্যবোৰৰ সূক্ষ্মভাৱে পৰ্যবেক্ষণ কৰে আৰু এই তথ্যবোৰৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰি তাৰ মূল সত্য অন্বেষণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। সেয়ে

- বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন সংশ্লেষণাত্মক।
5. বিজ্ঞানে জগতৰ কোনো এটা বিষয়ৰ জ্ঞান অন্বেষণ কৰোতে কিছুমান বিধি বা নিয়ম আৰু জ্ঞানৰ অপৰিহাৰ্য প্ৰত্যয়ক বিনা বিচাৰে স্বতঃসিদ্ধ বুলি স্বীকাৰ কৰি লয়। উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰকৃতিৰ এককপতা বিধি, দেশ, কাল, দ্ৰব্য, কাৰ্যকাৰণ সম্বন্ধ নিয়ম আদি তথ্যবোৰ বিজ্ঞানে কোনো বিচাৰ নকৰাকৈ স্বীকাৰ কৰে। কিন্তু দৰ্শনে এই তথ্যবোৰৰ সত্যাসত্য বিচাৰ নকৰাকৈ বিনা বিচাৰে স্বীকাৰ নকৰে; বৰং বিজ্ঞানৰ স্বতঃসিদ্ধ সত্য বা বিনা বিচাৰে স্বীকৃত নীতিবোৰৰ বিচাৰমূলক পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা যুক্তিপূৰ্ণ বিশ্লেষণাত্মক পদ্ধতিৰে বৈধতা নিৰ্ণয়ৰ চেষ্টা কৰে।
 6. বিজ্ঞানে জগতৰ কোনো বস্তু বা ঘটনাৰ সাৰ্বিক ব্যাখ্যা দিওতে বস্তু বা ঘটনাৰ কোনো মূল্য নিৰূপণ নকৰে; কিন্তু দৰ্শনে জগতৰ সামগ্ৰিক ব্যাখ্যা দিয়াৰ উপৰিও তাৰ মূল্য নিৰূপণো কৰে। কাৰণ দৰ্শনৰ মূল উদ্দেশ্যই হ'ল জগতৰ সম্পূৰ্ণ সাৰ্বিক ব্যাখ্যা দিয়া আৰু ইয়াৰ মূল্যায়ন কৰা।
 7. বাস্তৱ অভিজ্ঞতাভিত্তিক নিৰীক্ষণ আৰু পৰীক্ষণৰ জৰিয়তে বিজ্ঞানে কোনো এটা বিষয়ৰ এক প্ৰামাণিক সাৰ্বিক সিদ্ধান্ত প্ৰদান কৰে। সেয়ে বিজ্ঞানৰ সিদ্ধান্ত সৰ্বজনগৃহীত হোৱা দেখা যায়। কিন্তু দাৰ্শনিক জ্ঞান যুক্তি, অনুভূতি আৰু স্বজ্ঞাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱা বাবে দাৰ্শনিক মতবাদসমূহ ব্যক্তিগত হোৱা দেখা যায়। দাৰ্শনিকৰ মতবাদসমূহ তেওঁলোকৰ

ব্যক্তিগত যুক্তি-বিচাৰ আৰু অন্তৰ উপলব্ধিৰ পৰা উৎপত্তি হয়। ফলত দাৰ্শনিক মতবাদসমূহ সৰ্বজনগ্ৰাহ্য নহ'বও পাৰে।

এনেদৰে দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ মাজত কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত পাৰ্থক্য থাকিলেও উভয়ে উভয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। আচলতে দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পৰ্ক এক পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কহে। দৰ্শনে জগত আৰু জীৱনৰ সামগ্ৰিক পূৰ্ণ জ্ঞান দিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। এনে সম্পূৰ্ণ জ্ঞান দিবলৈ দৰ্শনে প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত বিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিবলগীয়া হয়। কাৰণ বিজ্ঞানে প্ৰকৃতি জগতৰ প্ৰতিটো বিভাগ সম্পৰ্কে নিৰীক্ষণ-পৰীক্ষণৰ জৰিয়তে সুশৃংখলভাৱে বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰি এক সুনিশ্চিত সাৰ্বিক সিদ্ধান্ত দিয়ে। বিজ্ঞানে প্ৰকৃতি জগতৰ বিভিন্ন বিভাগ সম্বন্ধে দিয়া এই সাৰ্বিক সিদ্ধান্তকে তথ্য বা সমল হিচাপে লৈ দৰ্শনে জগত আৰু জীৱন সম্বন্ধে সামগ্ৰিক ব্যাখ্যা দিয়ে। সেয়েহে উপাদান বা তথ্য-পাতিৰ বাবে দৰ্শন বিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। এই বাবেই বিজ্ঞানক দৰ্শনৰ প্ৰথম ভেটি বুলি কোৱা হয়। বিজ্ঞানৰ সিদ্ধান্তবোৰৰ জৰিয়তেই দাৰ্শনিক জ্ঞান অন্বেষণ আৰম্ভ হয়।

দৰ্শন যেনেদৰে বিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, ঠিক সেইদৰে বিজ্ঞানো দৰ্শনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। কিয়নো দৰ্শনে বিজ্ঞানৰ স্বীকাৰ্য সত্যবোৰৰ ব্যাখ্যা দিয়ে। দেশ, কাল, দ্ৰব্য, কাৰ্যকাৰণ সম্বন্ধ আদি তথ্য বা ধাৰণাবোৰ বিজ্ঞানে কোনো বিচাৰ নকৰাকৈ স্বতঃসিদ্ধ বুলি স্বীকাৰ কৰি লয়। দৰ্শনে

বিজ্ঞানে স্বীকাৰ কৰি লোৱা স্বতঃসিদ্ধ সত্যসমূহৰ যথার্থতাও বিচাৰ কৰে। সেয়ে বিজ্ঞান দৰ্শনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

বিজ্ঞানৰ দৃষ্টিভংগী আংশিক অৰ্থাৎ জগতৰ যিকোনো এটা বিভাগ সম্পৰ্কেহে জ্ঞান দিব পাৰে; সমগ্ৰ জগত সম্পৰ্কে সামগ্ৰিক জ্ঞান দিব নোৱাৰে। অৰ্থাৎ বিজ্ঞানৰ জ্ঞান প্ৰতিভাসিক জগতৰহে জ্ঞান। কিন্তু প্ৰতিভাসিক জগতৰ এই জ্ঞানেই জগতৰ সম্পূৰ্ণ জ্ঞান হ'ব নোৱাৰে। এই প্ৰতিভাসিক জগতৰ অন্তৰ্ভুক্ত আন এক প্ৰকৃত জগত বা সত্য আছে যাক পৰমসত্তা বোলা হয়। এই সত্য বা পৰমসত্তাৰ বহস্য উদ্ঘাটন কৰে দৰ্শনে। দৰ্শনে বিজ্ঞানে দিয়া প্ৰতিভাসিক জগতৰ জ্ঞানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই জগতৰ মূলতত্ত্ব অৰ্থাৎ পৰমসত্তাৰ জ্ঞান দিবলৈ চেষ্টা চলায়। সেয়ে কোৱা হয়— 'য'তেই বিজ্ঞানৰ সমাপ্তি হয়, তাৰ পৰাই দৰ্শনৰ আৰম্ভণি'। অৰ্থাৎ জগত আৰু জীৱনৰ পূৰ্ণ জ্ঞান লাভৰ বাবে বিজ্ঞান আৰু দৰ্শন পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। অধ্যাপক ওৱেবাৰে বিজ্ঞান আৰু দৰ্শনৰ সম্বন্ধক দেহ আৰু আত্মাৰ সম্বন্ধৰ লগত তুলনা কৰিছে। যেনেকৈ দেহৰ অবিহনে আত্মাৰ অস্তিত্ব নাইবা আত্মাৰ অবিহনে দেহৰ অস্তিত্বৰ কথা ভাবিবই নোৱাৰি; ঠিক তেনেকৈ বিজ্ঞান অবিহনে দৰ্শন আৰু দৰ্শন অবিহনে বিজ্ঞান আধৰুৱা আৰু অসম্পূৰ্ণ বুলি অভিহিত কৰিছে। গতিকে উভয়ে উভয়ৰ অভাৱ পূৰণ কৰে আৰু জগত আৰু জীৱনৰ সম্পূৰ্ণ জ্ঞান লাভৰ বাবে উভয়ে উভয়ক সহায় কৰে।

5.3 দৰ্শনৰ পৰিসৰ আৰু প্ৰধান শাখাসমূহ (Scope and Branches of Philosophy) :

দৰ্শনৰ পৰিসৰ বুলিলে দৰ্শনৰ অধ্যয়ন ক্ষেত্ৰত সন্নিৱিষ্ট বিষয়সমূহকে বুজাব।

জগত আৰু জীৱনৰ সামগ্ৰিক আলোচনা, ব্যাখ্যা আৰু মূল্য অৱধাৰণ কৰাই দৰ্শনৰ কাম। সেই কাৰণে এইফালৰ পৰা ক'ব পাৰি দৰ্শনৰ পৰিসৰ অতি ব্যাপক। জ্ঞানৰ এনে কোনো বিষয় নাই যি দৰ্শনৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়। সমগ্ৰ বিশ্বই দৰ্শনৰ আলোচনাৰ বিষয়। ড° জন কেয়াৰ্ডে কোৱাৰ দৰে, 'মানুহৰ অভিজ্ঞতাৰ এনে কোনো দিক বা সীমা নাই, সমগ্ৰ অস্তিত্বৰ এনে কোনো অংশ নাই, যি দৰ্শনৰ পৰিসৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়।

দৰ্শনৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট আলোচ্য বিষয় নাই। সমগ্ৰ বিশ্বই দৰ্শনৰ আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰ। দৰ্শনৰ এনে বহুল পৰিসৰক সামৰিব পৰাকৈ দৰ্শনক কেইটামান শাখাত ভাগ কৰা হৈছে। সেইকেইটা হ'ল—

- (i) জ্ঞানবিদ্যা বা জ্ঞানমীমাংসা (Epistemology)
- (ii) অধিবিদ্যা (Metaphysics)
- (iii) প্ৰমূল্যবিদ্যা (Axiology)

(i) জ্ঞানবিদ্যা বা জ্ঞানমীমাংসা :

জ্ঞানবিদ্যা দৰ্শনৰ এটা প্ৰধান শাখা। ইংৰাজীত জ্ঞানবিদ্যাক Epistemology বোলা হয়। এই Epistemology শব্দটো গ্ৰীক 'Episteme' আৰু 'Logos' শব্দ দুটাৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে। 'Episteme' শব্দৰ অৰ্থ জ্ঞান আৰু 'Logos'

শব্দৰ অৰ্থ বিদ্যা বা বিজ্ঞান। গতিকে ‘Epistemology’ শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ হৈছে জ্ঞানবিদ্যা বা জ্ঞানবিজ্ঞান অৰ্থাৎ জ্ঞান সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞানসন্মত আলোচনা। দৰ্শনৰ যিটো বিভাগে জ্ঞানৰ প্ৰকৃতি, উৎস বা উৎপত্তি, সীমা, সম্ভাৱনা ইত্যাদি জ্ঞানৰ অন্তৰ্গত বিভিন্ন বিষয়ৰ বিজ্ঞানসন্মতভাৱে আলোচনা কৰে তাকে জ্ঞানবিদ্যা বা জ্ঞানমীমাংসা বোলে। জ্ঞানবিদ্যাত আলোচনা কৰা গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্নবোৰ হ’ল— জ্ঞান কি? জ্ঞানৰ উৎপত্তি কিভাৱে হয়? যথার্থ জ্ঞান প্ৰকৃততে সম্ভৱনে? যদি সম্ভৱ তেনেহ’লে ইয়াৰ সীমা কি? জ্ঞানৰ বৈধতাই বা কেনেকৈ নিৰ্ণীত হয়?— আদি জ্ঞান সম্পৰ্কীয় জটিল বিষয়বোৰৰ বিস্তৃত আৰু বিজ্ঞানসন্মত আলোচনাই জ্ঞানবিদ্যাৰ আলোচ্য বিষয়।

পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ ইতিহাসত দেখা যায় যে গ্ৰীক দাৰ্শনিক ছক্ৰেটিছৰ পূৰ্বৰ দাৰ্শনিকসকলে জ্ঞানবিদ্যা সম্বন্ধীয় কোনো আলোচনা নকৰাকৈ জগতৰ মূলতত্ত্বৰ অনুসন্ধান কৰিছিল। জগতৰ আদি তত্ত্বৰ জ্ঞান সম্ভৱ হয় নে নহয়, সত্তা বা মূলতত্ত্ব সম্বন্ধে জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ মানুহৰ মনৰ ক্ষমতা আছে নে নাই ইত্যাদি প্ৰশ্ন তেওঁলোকৰ মনত উদয় হোৱা নাছিল। তেওঁলোকে ভাবিছিল— জগতৰ মূলতত্ত্ব কি তাক জানিব পাৰিলেই জগতৰ ব্যাখ্যা দিব পৰা যাব। সেয়ে জ্ঞানবিদ্যা সম্বন্ধীয় কোনো আলোচনা নকৰাকৈ তেওঁলোকে জগতৰ মূলতত্ত্ব বা সত্তাৰ অনুসন্ধান কৰিছিল। জ্ঞানবিদ্যাৰ ওপৰত ভিত্তি নকৰাৰ বাবেই এই দাৰ্শনিকসকলৰ মতবাদবোৰৰ মাজত কাৰো লগত কাৰো মিল

দেখা নগৈছিল। ফলত জগতৰ মূলতত্ত্ব বা উপাদান সম্পৰ্কে সন্দেহৰ সৃষ্টি হৈ সংশয়বাদ নামৰ এটা মতবাদৰ সৃষ্টি হৈছিল। মুঠৰ ওপৰত, প্ৰাচীন কালৰ পৰা মধ্যযুগলৈ পাশ্চাত্য দৰ্শনত জ্ঞানবিদ্যা সম্পৰ্কীয় বিশেষ আলোচনা কৰা হোৱা নাছিল।

আধুনিক দৰ্শন জ্ঞানবিদ্যাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠিছে। ব্ৰিটিছ দাৰ্শনিক জন লক (John Locke)-এ ‘An essay concerning human understanding’ নামৰ গ্ৰন্থৰ জৰিয়তে সৰ্বপ্ৰথম জ্ঞানবিদ্যা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে আৰু জ্ঞান লাভৰ ক্ষেত্ৰত জ্ঞানবিদ্যাৰ প্ৰয়োজনীয়তা স্বীকাৰ কৰে। জন লকৰ পিছত জাৰ্মান দাৰ্শনিক ইমানুৱেল কাণ্ট (Immanuel Kant)-এ তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ ‘Critique of Pure Reason’ৰ জৰিয়তে জ্ঞানবিদ্যা সম্পৰ্কীয় সকলো বিষয়ৰ বিশদ বিশ্লেষণ কৰি দাৰ্শনিক জ্ঞান লাভৰ ক্ষেত্ৰত জ্ঞানবিদ্যা অপৰিহাৰ্য বুলি গণ্য কৰে। কাণ্টৰ মতে সকলো দাৰ্শনিক অনুসন্ধানৰ ভেটি হ’ল জ্ঞানবিদ্যা। সেয়ে কাণ্টে কৈছিল ‘দৰ্শন হৈছে জ্ঞান সম্পৰ্কীয় বিজ্ঞান আৰু সমালোচনা’। তেওঁৰ মতে জ্ঞানবিদ্যাৰ সহায় নোলোৱাকৈ দাৰ্শনিক মতবাদক গ্ৰহণযোগ্য বুলি বিবেচনা কৰা নহয়। অৱশ্যে এইটো ঠিক যে দৰ্শন আৰু জ্ঞানবিদ্যা অভিন্ন বুলি ক’ব নোৱাৰি নাইবা দৰ্শনক জ্ঞানবিদ্যাৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ বুলিও ক’ব নোৱাৰি। প্ৰকৃততে জ্ঞানবিদ্যা দৰ্শনৰ এক অপৰিহাৰ্য শাখা বা ভাগ।

(ii) অধিবিদ্যা :

দৰ্শনৰ যিটো শাখাৰ জৰিয়তে অভিজ্ঞতালব্ধ জগতৰ অন্তৰালত থকা মূলতত্ত্ব বা পৰমসত্তাৰ

যথার্থ স্বৰূপ সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰা যায় তাকে অধিবিদ্যা বোলে। অধিবিদ্যাৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ হ'ল 'Metaphysics'। 'Metaphysics' শব্দটো 'Meta' আৰু 'Physika'— এই দুটা গ্ৰীক শব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। 'Meta' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল পিছত আৰু 'Physika'ৰ অৰ্থ হ'ল পদাৰ্থ বিজ্ঞান। গতিকে ইয়াৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ হ'ল— যি বিজ্ঞানৰ পিছত আছে।

অধিবিদ্যাক তত্ত্ববিদ্যা নামেৰেও জনা যায়। তত্ত্ববিদ্যাৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ হ'ল 'Ontology'। Ontology শব্দটি 'Onto' আৰু 'Logos' — এই দুটা গ্ৰীক শব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। 'Onto' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল তত্ত্ব বা সত্তা আৰু 'Logos' ৰ অৰ্থ হ'ল বিজ্ঞান। গতিকে Ontology মানে হ'ল সত্তাৰ বিজ্ঞান।

অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যৰ যোগেদিয়ে অধিবিদ্যাৰ সূচনা হয়। আমি আমাৰ অভিজ্ঞতাত যিবোৰ বস্তু দেখিছো সেই বস্তুবোৰৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ আমি দেখাৰ দৰে নহয়। এডাল পোনপটীয়া কাঠি এগিলাচ পানীত আধাকৈ ডুবালে কাঠিডাল বেঁকা যেন দেখা যায়। এই দৃষ্টান্তটোৰ পৰাই বুজিব পাৰি যে বস্তুৰ অৱভাস আৰু সত্তাৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। এই জগতৰ প্ৰত্যেক বস্তুৰেই দুটা দিশ আছে এটা হৈছে বস্তুৰ ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য বা বাহ্যসত্তা আৰু আনটো হৈছে ইন্দ্ৰিয়াতীত বা অন্তৰসত্তা। আমাৰ অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা জগতৰ বস্তু সম্বন্ধে যি জ্ঞান হয় সি হ'ল জগতৰ বাহ্যিক ৰূপৰ জ্ঞান। জগতৰ এই বাহ্যিক ৰূপকেই অৱভাস (Appearance) বোলা হয়। ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য সকলো

বস্তুৰে বাহ্যিক ৰূপৰ অন্তৰালত এক নিজস্ব ৰূপ বা স্বৰূপ আছে। বস্তুৰ এই ৰূপটোকে তত্ত্ব বা সত্তা বোলা হয়। বস্তুৰ তত্ত্ব বা সত্তাৰ জ্ঞান ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰে পাব নোৱাৰি। ইয়াৰ জ্ঞান পাব পাৰি বুদ্ধি বা যুক্তি বিচাৰৰ দ্বাৰাহে। বস্তুৰ ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য ৰূপ পৰিৱৰ্তনশীল। কিন্তু ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য ৰূপৰ অন্তৰালত থকা বস্তুৰ অন্তৰ্নিহিত তত্ত্ব বা সত্তা অপৰিৱৰ্তনশীল।

গতিকে ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য বা অৱভাসৰ অন্তৰালত থকা সত্তাৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ উদ্ঘাটন কৰাই অধিবিদ্যাৰ মূল বিষয়বস্তু। অধিবিদ্যাই পৰমসত্তা সম্বন্ধীয় বিভিন্ন বিষয়ৰ বিস্তৃত আলোচনা কৰে। এই দৃশ্যমান জগতৰ অন্তৰালত পৰমসত্তা আছে নে নাই? যদি আছে তেনেহ'লে ইয়াৰ স্বৰূপ কি? দৃশ্যমান জগতৰ লগত ইয়াৰ সম্বন্ধই বা কি? এই পৰমসত্তা এক নে বহু? ইয়াৰ উপৰি অধিবিদ্যাত জগত, জীৱন, মন, ঈশ্বৰ, আত্মা আদিৰ স্বৰূপ জানিবলৈও চেষ্টা কৰা হয়।

এই ক্ষেত্ৰত অধিবিদ্যাক দৰ্শনৰ এটা প্ৰধান অংগ বুলি গণ্য কৰা হয়। গ্ৰীক দাৰ্শনিক প্লেটোৱে দৰ্শন আৰু অধিবিদ্যাক অভিন্ন বুলি কৈছে। তেওঁৰ মতে অভিজ্ঞতাৰ জগতখন অতীন্দ্ৰিয় প্ৰকৃত জগতৰ ছাঁয়া বা অনুকৰণ মাত্ৰ, যাৰ কোনো অস্তিত্ব নাই। হেগেলৰ মতেও দৃশ্যমান জগতক অতীন্দ্ৰিয় সত্তাৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি, কাৰণ দৃশ্যমান জগতৰ জৰিয়তেই অতীন্দ্ৰিয় সত্তাই নিজকে প্ৰকাশ কৰে। তৰ্কীয় প্ৰত্যক্ষবাদীসকলৰ মতে পৰমসত্তাৰ জ্ঞান হিচাপে অধিবিদ্যা সম্ভৱ নহয়। অৰ্থাৎ দৰ্শনৰ পৰিসৰ ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য অধ্যয়নতে

সীমাবদ্ধ বুলি ক'ব পাৰি।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি এইটো ক'ব পাৰো যে অধিবিদ্যা প্ৰকৃততে দৰ্শনৰ পৰিসৰৰ পৰা বহিৰ্ভূত নহয়, নাইবা দৰ্শন আৰু অধিবিদ্যা অভিন্নও নহয়। পৰমসত্তাৰ দুটা দিশ হিচাপে অৱভাস আৰু সত্তাৰ অধ্যয়ন দৰ্শনৰ পৰিসৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

(iii) প্ৰমূল্যবিজ্ঞান :

জ্ঞানবিদ্যা আৰু অধিবিদ্যাৰ উপৰিও দৰ্শনৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ভাগ হ'ল প্ৰমূল্যবিজ্ঞান বা আদৰ্শবিজ্ঞান। জগত আৰু জীৱনৰ সামগ্ৰিক আলোচনা, ব্যাখ্যা আৰু মূল্য অৱধাৰণ কৰাই দৰ্শনৰ কাম। গতিকে প্ৰমূল্য বিজ্ঞানৰ জৰিয়তে দৰ্শনে জীৱন আৰু জগতৰ মূল্য নিৰূপণ কৰে। সেয়ে দৰ্শনৰ পৰিসৰত আদৰ্শ বা মূল্যও অন্তৰ্ভুক্ত। প্ৰমূল্য বিজ্ঞানে তিনিটা পৰম মূল্যক আদৰ্শ হিচাপে লৈ জীৱন আৰু জগতৰ মূল্যায়ন কৰে। জীৱনৰ এই পৰমমূল্য তিনিটা হ'ল— সত্য (Truth), সুন্দৰ (Beauty) আৰু শিৱ (Goodness)। এই তিনিটা আদৰ্শ বা প্ৰমূল্যক লৈ আমি জগতৰ বস্তু, জ্ঞান আৰু আচৰণৰ মূল্য বিচাৰ কৰো। প্ৰমূল্য বিজ্ঞানে আমাৰ এনে মূল্য বিচাৰ ব্যক্তিগত নে বস্তুগত, মানৱ জীৱনৰ পৰম আদৰ্শ বা মূল্য অৰ্থাৎ সত্য, শিৱ আৰু সুন্দৰৰ তাৎপৰ্য, ইয়াৰ যথার্থতা আৰু পৰমসত্তাৰ লগত এই তিনিটা আদৰ্শৰ সম্বন্ধ কেনেধৰণৰ ইত্যাদি সম্পৰ্কেও আলোচনা কৰে।

প্ৰমূল্য বিজ্ঞান বা আদৰ্শবিজ্ঞানসমূহ হ'ল— তৰ্কবিজ্ঞান, নীতিবিজ্ঞান, সৌন্দৰ্যবিজ্ঞান, ধৰ্মদৰ্শন

আদি। তৰ্কবিজ্ঞানে সত্যতা নামৰ প্ৰমূল্য, নীতিবিজ্ঞানে পৰমকল্যাণ বা পৰমশ্ৰেয় নামৰ প্ৰমূল্য, সৌন্দৰ্যবিজ্ঞানে সৌন্দৰ্য নামৰ প্ৰমূল্য আৰু ধৰ্ম দৰ্শনে পৱিত্ৰতা নামৰ প্ৰমূল্যক অধ্যয়ন কৰে। সেয়ে মানৱ জীৱনৰ মূল আদৰ্শ সত্য, শিৱ আৰু সুন্দৰ বুলি কোৱা হয়। জীৱনৰ মূল আদৰ্শ বা প্ৰমূল্য বিভাগটোৱে সত্তাৰ লগত মূল্যৰ কেনে সম্বন্ধ— ই আত্মনিষ্ঠ নে বস্তুনিষ্ঠ আদি বিষয়ে আলোচনা কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা যায় যে দৰ্শন হৈছে সমগ্ৰ জগত আৰু জীৱনৰ ব্যাখ্যা আৰু মূল্য নিৰূপণ। সেয়েহে দৰ্শনৰ পৰিসৰ অতি ব্যাপক।

পাঠৰ মূলকথা :

দৰ্শনৰ লগত বিজ্ঞান, জ্ঞানবিদ্যা, অধিবিদ্যা বা তত্ত্ববিদ্যা আৰু প্ৰমূল্যবিজ্ঞানৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় যে উক্ত প্ৰতিটো বিষয়ৰ লগতে দৰ্শনৰ এক এবাৰ নোৱৰা পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক আছে। আটাইকেইটা বিষয়ৰে মূল উদ্দেশ্য বা লক্ষ্য একে— জগত আৰু জীৱনৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা। এই জগত আৰু জীৱনৰ ব্যাখ্যা দিওঁতে বিজ্ঞানে কিছুমান মূল প্ৰত্যয় বা ধাৰণাক স্বতঃসিদ্ধ হিচাপে স্বীকাৰ কৰি দৃশ্যমান অভিজ্ঞতালব্ধ জগতখনৰ ব্যাখ্যা দিছে। জ্ঞানবিদ্যাই দৰ্শনৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ জ্ঞান কি, জ্ঞানৰ উৎস, সীমা, সত্তাৰনা আদিৰ আলোচনা কৰি সেই লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ দৰ্শনক সহায় কৰিছে। অধিবিদ্যা বা তত্ত্ববিদ্যাই জগত আৰু জীৱনৰ মূল সত্তাৰ অনুসন্ধান কৰি দাৰ্শনিক জ্ঞানক পূৰ্ণতা

প্ৰদান কৰিছে। আকৌ, প্ৰমূল্যবিদ্যাই জগতৰ মূল সত্তা অৰ্থাৎ পৰমসত্তা আৰু পৰমমূল্য যে একে তাৰ বিচাৰ কৰি মূল্যবোধৰ জৰিয়তে দাৰ্শনিক জ্ঞানৰ পূৰ্ণতা প্ৰদানত সহায় কৰিছে।

দৰ্শন আৰু বিজ্ঞান : অভিজ্ঞতালব্ধ জগতৰ ব্যাখ্যা দিবলৈ চেষ্টা কৰাৰ ফলস্বৰূপে দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ উৎপত্তি। সেয়ে দুয়োৰো লক্ষ্য একে।

জ্ঞান আহৰণৰ পদ্ধতি, আলোচ্য বিষয়ৰ পৰিসৰ আৰু অন্যান্য ক্ষেত্ৰত দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ মাজত কিছু পাৰ্থক্য থকা দেখা যায়। যেনে—

- (1) বিজ্ঞানৰ তুলনাত দৰ্শনৰ পৰিসৰ ব্যাপক।
- (2) বিজ্ঞানে কেৱল অভিজ্ঞতালব্ধ প্ৰতিভাসিক জগতখনৰহে ব্যাখ্যা কৰে; কিন্তু দৰ্শনে বিজ্ঞানে দিয়া প্ৰতিভাসিক জগতৰ জ্ঞানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ইয়াৰ মূল সত্তাৰ বিষয়েও জ্ঞান দিয়ে।
- (3) দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ জ্ঞান অন্বেষণৰ পদ্ধতি বেলেগ বেলেগ। বিজ্ঞানৰ পদ্ধতি নিৰীক্ষণ, পৰীক্ষণ অৰ্থাৎ আগমন পদ্ধতি; কিন্তু দৰ্শনৰ পদ্ধতি আগমনাত্মক আৰু নিগমনাত্মক উভয়েই।
- (4) বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন; কিন্তু দৰ্শনৰ অধ্যয়ন সংশ্লেষণাত্মক।
- (5) বিজ্ঞানে জ্ঞান অন্বেষণৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান বিধি বা প্ৰত্যয় স্বতঃসিদ্ধ বুলি স্বীকাৰ কৰি লয়; কিন্তু দৰ্শনে বিচাৰ-বিশ্লেষণ নকৰাকৈ কোনো কথাকে স্বীকাৰ কৰি নলয়।
- (6) বিজ্ঞানে কোনো বিষয়ৰ ব্যাখ্যা দিওতে বস্তু বা ঘটনাৰ মূল্যায়ন নকৰে; দৰ্শনে ব্যাখ্যা

দিয়াৰ উপৰি মূল্যায়নো কৰে।

- (7) বৈজ্ঞানিক জ্ঞান প্ৰামাণিক জ্ঞান বাবে সাৰ্বিক; কিন্তু দাৰ্শনিক জ্ঞান সৰ্বজনগ্ৰাহ্য নহ'বও পাৰে।

যদিও বিজ্ঞান আৰু দৰ্শনৰ মাজত এনে কিছুমান পাৰ্থক্য আছে; তথাপি বিজ্ঞান আৰু দৰ্শনৰ মাজৰ সম্বন্ধটো এক পাৰস্পৰিক সম্বন্ধহে অৰ্থাৎ উভয়ে উভয়ৰ পৰিপূৰক।

দৰ্শন আৰু জ্ঞানবিদ্যাৰ সম্বন্ধ : দৰ্শন আৰু জ্ঞানবিদ্যাৰ মাজতো এক ওতঃপ্ৰোত সম্পৰ্ক আছে। দৰ্শনে সমগ্ৰ বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সামগ্ৰিক ব্যাখ্যা দিবলৈ প্ৰথমে জ্ঞান কি, জ্ঞানৰ উৎস, সম্ভাৱ্যতা আৰু কিমানলৈ জ্ঞান পাব পাৰি তাক জানিবলৈ জ্ঞানবিদ্যাৰ সহায় ল'ব লাগে। জ্ঞানবিদ্যা হ'ল দাৰ্শনিক জ্ঞান অনুসন্ধানৰ প্ৰথম স্তৰ।

অৱশ্যে জ্ঞানবিদ্যাতকৈ দৰ্শনৰ পৰিসৰ অতিব্যাপক; কাৰণ জ্ঞানবিদ্যা দৰ্শনৰ এটা বিভাগহে।

আচলতে দৰ্শন আৰু জ্ঞানবিদ্যাৰ সম্বন্ধ হ'ল অংশ আৰু তাৰ সমগ্ৰতাৰ লগত থকা সম্বন্ধৰ নিচিনা।

দৰ্শন আৰু অধিবিদ্যা বা তত্ত্ববিদ্যাৰ সম্বন্ধ : দৰ্শন আৰু অধিবিদ্যা বা তত্ত্ববিদ্যাৰ মাজৰ সম্বন্ধৰ ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন দাৰ্শনিকে ভিন্ন মত পোষণ কৰিছে।

ভাববাদী দাৰ্শনিকসকলৰ মতে দৰ্শন আৰু অধিবিদ্যা বা তত্ত্ববিদ্যাৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই। দুয়ো একে।

তৰ্কীয় প্ৰত্যক্ষবাদী দাৰ্শনিকসকলৰ মতে দৰ্শন আৰু অধিবিদ্যা বা তত্ত্ববিদ্যাৰ মাজত কোনো

সম্বন্ধ নাই। তেওঁলোকৰ মতে তত্ত্ববিদ্যাৰ আলোচনা নিৰ্বৰ্থক আৰু অবাস্তৱ। কাৰণ তেওঁলোকে অভিজ্ঞতাৰে জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱৰা কোনো সত্তাতে বিশ্বাস নকৰে।

বিভিন্ন দাৰ্শনিকে এনে ভিন্ন মত পোষণ কৰিলেও দৰ্শন আৰু তত্ত্ববিদ্যাৰ মাজত থকা ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধৰ কথা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। অৱশ্যে, তত্ত্ববিদ্যাতকৈ দৰ্শনৰ পৰিসৰ ব্যাপক। দৰ্শনৰ পৰিসৰ ব্যাপক হ'লেও পূৰ্ণ দাৰ্শনিক জ্ঞানৰ বাবে তত্ত্ববিদ্যাৰ জ্ঞান অপৰিহাৰ্য। সেয়ে তত্ত্ববিদ্যা দৰ্শনৰ এটা এৰাব নোৱৰা প্রধান বিভাগ আৰু দুয়োৰো মাজত ওতঃপ্ৰোত সম্বন্ধ আছে।

দৰ্শনৰ লগত প্ৰমূল্যবিজ্ঞানৰ সম্বন্ধ : দৰ্শনৰ লগত প্ৰমূল্যবিজ্ঞানৰো এক ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ আছে। দৰ্শনে জগত আৰু জীৱনৰ সামগ্ৰিক ব্যাখ্যা দিয়াৰ লগতে ইয়াৰ মূল্যায়ন কৰি পূৰ্ণ জ্ঞান দিয়াৰ প্ৰয়াস কৰে। প্ৰমূল্যবিজ্ঞানে যিহেতু মূল্যৰ দিশটোৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে, সেয়ে দাৰ্শনিক জ্ঞানৰ পূৰ্ণতাৰ্থাপ্তিৰ বাবে প্ৰমূল্যবিজ্ঞানৰ সহায় ল'বলগা হয়। গতিকে দুয়োৰে মাজত ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ বিদ্যমান।

ভাববাদী দাৰ্শনিকসকলৰ মতে, দৰ্শনৰ মূল লক্ষ্য পৰমসত্তা আৰু প্ৰমূল্যবিজ্ঞানৰ মূল আদৰ্শ পৰমমূল্যৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই। অৱশ্যে প্ৰমূল্যবিজ্ঞানৰ তুলনাত দৰ্শনৰ পৰিসৰ বেছি ব্যাপক; কাৰণ প্ৰমূল্যবিজ্ঞান দৰ্শনৰ এক বিভাগহে। প্ৰকৃততে প্ৰমূল্যবিজ্ঞান দৰ্শনৰ এটা বিভাগ হিচাপে দুয়োৰো মাজত থকা সম্বন্ধ অংশ আৰু তাৰ সমগ্ৰতাৰ মাজত থকা সম্বন্ধৰ নিচিনা।

অনুশীলনী

1. দৰ্শন কি? দৰ্শনৰ লগত বিজ্ঞানৰ সম্বন্ধ ব্যাখ্যা কৰা।
2. বিজ্ঞান কাক বোলে? দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰা।
3. জ্ঞানমীমাংসা বা জ্ঞানবিদ্যা কাক বোলে? জ্ঞানমীমাংসা বা জ্ঞানবিদ্যাৰ লগত দৰ্শনৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।
4. অধিবিদ্যা বা তত্ত্ববিদ্যা কাক বোলে? দৰ্শন আৰু অধিবিদ্যা বা তত্ত্ববিদ্যাৰ সম্বন্ধ ব্যাখ্যা কৰা।
5. প্ৰমূল্যবিজ্ঞান কাক বোলে? দৰ্শনৰ লগত প্ৰমূল্যবিজ্ঞানৰ সম্বন্ধ ব্যাখ্যা কৰা।
6. উত্তৰ দিয়া :
 - (a) ইংৰাজী philosophy শব্দটো দুটা গ্ৰীক শব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে শব্দ দুটা কি কি?
 - (b) জ্ঞানবিদ্যাৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ 'epistemology' দুটা গ্ৰীক শব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। শব্দ দুটা কি কি?
 - (c) জন ল'ক (John Locke)ৰ জ্ঞান সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থখনৰ নাম কি?
 - (d) 'Critique of Pure Reason' নামৰ গ্ৰন্থখনৰ লিখকজনৰ নাম লিখা।
 - (e) দৰ্শন আৰু বিজ্ঞানৰ সম্বন্ধক কোনে দেহ আৰু আত্মাৰ লগত তুলনা কৰিছে?
 - (f) অধিবিদ্যাৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ কি?
7. তলৰ উক্তিৰোৰৰ সত্যাসত্য নিৰ্ণয় কৰা :
 - (a) বিজ্ঞানে সমগ্ৰ বিশ্বজগতৰ সামগ্ৰিক জ্ঞান দিয়ে।

- (b) তৰ্কীয় প্ৰত্যক্ষবাদী দাৰ্শনিকসকলে তত্ত্ববিদ্যাক নিৰৰ্থক আৰু অবাস্তৱ চিন্তা বুলি অভিহিত কৰিছে।
- (c) গ্ৰীক দাৰ্শনিক প্লেটোৰ মতে দৰ্শন আৰু তত্ত্ববিদ্যাৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই।
- (d) ইমানুৱেল কাণ্ট এজন জাৰ্মান দাৰ্শনিক আছিল।
- (e) জন ল'ক এজন ব্ৰিটিছ দাৰ্শনিক আছিল।
- (f) বিজ্ঞানে কোনো প্ৰত্যয় বা ধাৰণাকে স্বতঃসিদ্ধ বুলি স্বীকাৰ নকৰে।
8. সংজ্ঞা দিয়া :
- (i) বিজ্ঞান।
- (ii) জ্ঞানমীমাংসা বা জ্ঞানবিদ্যা।
- (iii) তত্ত্ববিদ্যা।
- (iv) প্ৰমূল্যবিজ্ঞান।
9. চমুটোকা লিখা :
- (i) জ্ঞানবিদ্যা।
- (ii) প্ৰমূল্যবিজ্ঞান।
- (iii) অধিবিদ্যা বা তত্ত্ববিদ্যা।

* * *

ভাৰতীয় দৰ্শন

(ভাৰতীয় দৰ্শন, বৈশিষ্ট্য, শ্ৰেণী বিভাগ : বৈদিক-অবৈদিক)

6.1 ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অৰ্থ :

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ধাৰণা :

সমগ্ৰ ভাৰতভূমিত আৰাহমান কালৰে পৰা চলি অহা ৰীতি-নীতি, জীৱন-ধাৰাৰ পটভূমিত ভাৰতীয় দৰ্শন গঢ়ি উঠিছে। জাতি-ধৰ্ম-ভাষা-সম্প্ৰদায়-সংস্কৃতি নিৰ্বিশেষে সকলো ভাৰতীয় লোকৰ চিন্তাধাৰাৰ সংমিশ্ৰণৰ ফলত ভাৰতীয় দৰ্শন সৃষ্টি হৈছে। এই দৰ্শন জীৱন আৰু জগত সম্বন্ধে গভীৰ সামগ্ৰিক উপলব্ধি। ভাৰতীয় দৰ্শন এটি বিস্তৃত বিষয়। এই দৰ্শনক বুজিবলৈ হ'লে প্ৰথমতে দৰ্শন শব্দটোৰ অৰ্থ আৰু তাৎপৰ্য জানিব লাগিব।

'দৰ্শন' শব্দটো সংস্কৃত 'দৃশ' ধাতুৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে। 'দৃশ' শব্দৰ অৰ্থ 'দেখা' বা 'প্ৰত্যক্ষ কৰা'। এই দেখা বা প্ৰত্যক্ষ কৰা কাৰ্য বাহ্য চক্ষুৰে বা আন্তৰিকভাৱে ঘটিব পাৰে। আন্তৰিক প্ৰত্যক্ষ কাৰ্য দিব্যচক্ষু অথবা প্ৰজ্ঞাচক্ষুৰে নাইবা আন্তৰিক উপলব্ধিৰে ঘটিব পাৰে। এতেকে 'দৰ্শন' শব্দটোৰ ধাতুগত অৰ্থ হৈছে সত্য বা তত্ত্বক প্ৰজ্ঞাচক্ষুৰে প্ৰত্যক্ষ কৰা বা অৱলোকন কৰা। চকু আৰু বিষয়বস্তুৰ সন্নিহিত (contact) ফলত যি জ্ঞান জন্মে তাক চাক্ষুস জ্ঞান বোলে। এনে জ্ঞানক দৰ্শন বোলা নহয়। দৰ্শন জীৱন আৰু জগতৰ প্ৰকৃত বা

স্বৰূপ জ্ঞান।

জগতৰ বস্তুসমূহৰ দুটা ৰূপ বা প্ৰকাশ থাকে— বাহ্যিক ৰূপ আৰু প্ৰকৃত ৰূপ। এই দুটা ৰূপ একে নহ'বও পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে— পোন লাঠি এডাল আধালৈকে পানীত বুৰাই দিলে বেঁকা দেখি। দৰাচলতে লাঠিডাল পোন; বেঁকা নহয়। লাঠিডালৰ বেঁকা ৰূপক অবভাস বা প্ৰতিভাস (appearance) বা বাহ্যিক ৰূপ বোলে। ই লাঠিডালৰ প্ৰকৃত ৰূপ নহয়। চাক্ষুস প্ৰত্যক্ষই বস্তুৰ এই ৰূপটোহে প্ৰকাশ কৰে। বস্তুৰ প্ৰকৃত ৰূপৰ জ্ঞান জন্মে আন্তঃপ্ৰত্যক্ষৰ দ্বাৰা। ইয়াকেই দৰ্শন বা সত্যজ্ঞান বোলে। ভাৰতীয় দৰ্শন জীৱন আৰু জগতৰ সত্য জ্ঞান বা উপলব্ধি।

'দৰ্শন' শব্দৰ ইংৰাজী শব্দ 'Philosophy'। এই শব্দটো 'Philos' আৰু 'Sophia' নামৰ দুটি গ্ৰীক শব্দৰ পৰা আহিছে। 'Philos' শব্দৰ অৰ্থ 'অনুৰাগ' বা 'প্ৰীতি' বা 'Love' আৰু 'Sophia' শব্দৰ অৰ্থ 'জ্ঞান' বা 'Wisdom'। এতেকে ব্যুৎপত্তিগতভাৱে 'Philosophy' শব্দৰ অৰ্থ 'জ্ঞানৰ প্ৰতি অনুৰাগ'। কিন্তু পাশ্চাত্য 'Philosophy' আৰু ভাৰতৰ 'দৰ্শন' শব্দৰ অৰ্থ একে নহয়। সমগ্ৰ বিশ্বত যি সত্য বা তত্ত্ব নিহিত আছে, যাৰ পৰা চেতন-অচেতন সকলো বস্তুৰ উৎপত্তি হয়, সেই পৰমসত্যক উপলব্ধি কৰাই

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ লক্ষ্য। ভাৰতীয় দাৰ্শনিকে এই সত্যক জীৱনত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। পাশ্চাত্য দৰ্শন চৰ্চাৰ মূল লক্ষ্য জ্ঞানতৃষ্ণা চৰিতাৰ্থ কৰা। তাত আধ্যাত্মিক সাধনাৰ প্ৰচেষ্টা নাই। পাশ্চাত্য 'Philosophy' আৰু ভাৰতৰ 'দৰ্শন' শব্দৰ মাজত এয়ে প্ৰধান পাৰ্থক্য।

6.2 ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰকৃতি :

ভাৰতীয় দৰ্শন বুলিলে সত্যজ্ঞানৰ সহায়ত মানুহে জীৱনধাৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰি শুদ্ধ বিচাৰৰ দ্বাৰা জীৱন পৰিচালিত কৰা বুজায়। অৰ্থাৎ সত্যক জানিলেই নহয়, ব্যৱহাৰিক জীৱনত তাক প্ৰয়োগ কৰাটোও ভাৰতীয় দৰ্শনৰ উদ্দেশ্য। এইখিনিতে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আধ্যাত্মিক পটভূমি প্ৰকাশ পাইছে। ভাৰতীয় দৰ্শন আদৰ্শ আৰু বাস্তৱৰ এক অপূৰ্ব সমন্বয়। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ই এটা মুখ্য বৈশিষ্ট্য।

ভাৰতীয় দৰ্শন আৰু ধৰ্ম ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত। সত্যৰ বাস্তৱ অভিজ্ঞতাই হৈছে ধৰ্ম। ভাৰতত দৰ্শন বুলিলে আধ্যাত্মিক সত্যৰ উপলব্ধি বুজায়। এনে উপলব্ধিৰ বাবে অন্তৰৰ পৰিত্ৰতা ৰক্ষা, ইন্দ্ৰিয় সংযম, নৈতিক নিয়মৰ কঠোৰ অনুশীলনৰ প্ৰয়োজন। ভাৰতত দাৰ্শনিক আৰু ধাৰ্মিক লোকসকলে এনে অনুশীলনৰ দ্বাৰা সত্যক জীৱনত প্ৰতিষ্ঠা কৰে। তেওঁলোক সত্যদ্ৰষ্টা ঋষি তথা আত্মজ্ঞানী। আত্মজ্ঞানৰ সহায়ত মোক্ষ লাভ হয়। মোক্ষ লাভেই মানৱ জীৱনৰ পৰম লক্ষ্য। এইদৰে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য হৈছে ধৰ্মৰ লগত ইয়াৰ গভীৰ অন্তৰ্নিহিত সম্পৰ্ক।

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হৈছে

ইয়াৰ সংশ্লেষণাত্মক দৃষ্টিভংগী। ইয়াত দৰ্শনৰ বিভিন্ন শাখা যেনে— মনোবিদ্যা, জ্ঞানবিদ্যা, তত্ত্ববিদ্যা, নীতিবিদ্যা, তৰ্কবিদ্যা, ধৰ্মতত্ত্ব, সমাজবিদ্যা, ৰাজনীতিবিদ্যা আদি সামগ্ৰিকভাৱে আলোচনা কৰা হয়। পাছত এক সংশ্লেষণাত্মক সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায়। প্ৰত্যেক ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ে এই পদ্ধতি পালন কৰিছে। এনে সংশ্লেষণাত্মক পদ্ধতি অৱলম্বন কৰাৰ বাবে ভাৰতীয় দৰ্শনত জড়বাদ, অভিজ্ঞতাবাদ, বাস্তৱবাদ, ভাববাদ, বহুত্ববাদ আদি ভাৱধাৰাৰ সমাবেশ ঘটিছে। ইয়াৰ ফলত ভাৰতীয় দৰ্শনৰ পৰিসৰ সমৃদ্ধ আৰু বিস্তৃত হৈছে। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সংশ্লেষণাত্মক দৃষ্টিভংগী এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য।

সহনশীলতা, উদাৰতা আৰু সম্প্ৰদায়সমূহৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। ভাৰতীয় দৰ্শন ভিন্নমতৰ মুঠ নটা সম্প্ৰদায়ৰ চিন্তাধাৰাৰ সমষ্টি— চাৰ্বাক, বৌদ্ধ, জৈন, ন্যায়, বৈশেষিক, সাংখ্য, যোগ, মীমাংসা আৰু বেদান্ত। সম্প্ৰদায়সমূহৰ শ্ৰেণীবিভাগ সম্পৰ্কে আমি পাছত আলোচনা কৰিম। ইয়াত মন কৰিবলগীয়া বিষয় হৈছে নটা সম্প্ৰদায়ৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সহনশীলতা, পৰিপূৰকতা, উদাৰতা আৰু সহায়স্থান। সম্প্ৰদায়সমূহে পৰস্পৰৰ সমালোচনা কৰি নিজ নিজ মতবাদ আগবঢ়াইছে। যিমনেই মতবিৰোধ নাথকক এটাক বাদ দি আনবোৰ সম্প্ৰদায় সম্পূৰ্ণ হ'ব নোৱাৰে। এয়ে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বৈচিত্ৰতা আৰু সহায়স্থান নীতি। এইদৰে বিৰোধী পক্ষৰ সমালোচনা খণ্ডন নকৰাকৈ কোনো সম্প্ৰদায়ে নিজৰ মত প্ৰতিষ্ঠা কৰিব

নোৱৰাটো ভাৰতীয় দৰ্শনৰ এটা বৈশিষ্ট্য। ইয়াক দ্বন্দ্বাত্মক যুক্তি পদ্ধতি বোলে। এই পদ্ধতি অৱলম্বন কৰা বাবে ভাৰতীয় দৰ্শন মতান্বেষণৰ পৰা মুক্ত হ'ব পাৰিছে।

6.3 ভাৰতীয় দৰ্শনৰ উৎস :

ভাৰতীয় দৰ্শনক প্ৰাচীনতম উৎস বেদসমূহ বুলি কোৱা হয়। সংস্কৃত 'বিদ' ধাতুৰ পৰা বেদ শব্দটো আহিছে যাৰ অৰ্থ 'জ্ঞান'। ভাৰতীয় চিন্তাত জ্ঞান শব্দৰ অৰ্থ সত্য। গতিকে 'বেদ' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে সত্য। উপনিষদসমূহ বেদৰ এটা বিভাগ। এইবোৰ বেদৰ তাত্ত্বিক চিন্তাধাৰাৰ অন্য ৰূপ। চাৰিখন বেদ আমি পাওঁ— ঋক্, জজু, সাম আৰু অথৰ্ব। ভাগৱত গীতাত উপনিষদসমূহৰ বাণীবোৰ সংক্ষিপ্তভাৱে উল্লেখ আছে। আমি ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰত নামৰ দুখন মহাকাব্য পাওঁ যত প্ৰাচীন দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰাসমূহ সন্নিবিষ্ট আছে। এইদৰে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিভিন্ন প্ৰস্থানসমূহ বেদ, উপনিষদ, গীতা আৰু মহাকাব্যসমূহৰ পৰা গঢ়ি উঠিছে। এইবোৰ উৎসৰ প্ৰতি যথাযথ আনুগত্য থকা সত্ত্বেও প্ৰস্থান প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে হওক বেদ আৰু উপনিষদৰ লগত জড়িত।

এইদৰে আমি ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অৰ্থ ধাৰণা উৎপত্তি, ইয়াৰ প্ৰকৃতি আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলো।

6.4 ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সাধাৰণ লক্ষণ :

এটা জাতিৰ মৌলিক কৃষ্টি-সংস্কৃতিৰ সাৰ অংশখিনি সেই জাতিৰ দৰ্শন। ভাৰতীয় দৰ্শন নটা

সম্প্ৰদায়ত বিভক্ত। প্ৰত্যেক সম্প্ৰদায়ে সূক্ষ্ম বিচাৰ-বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰে আগবাঢ়ি ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ক্ৰমবিকাশ ধাৰা গঢ়ি তুলিছে। ইয়াৰ মাজত আমি এটা ঐক্যৰ উপস্থিতি অনুভৱ কৰো, যাক ভাৰতৰ আত্মা বুলিব পাৰি। সেইদৰে ভাৰতীয় লোকৰ নৈতিকতা, কৃষ্টি আদিৰ সমন্বয়ত বিকশিত হোৱা চিন্তাধাৰাত মতবিৰোধ থাকিলেও কিছুমান সাদৃশ্যপূৰ্ণ লক্ষণ থকাটো অতি স্বাভাৱিক। ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়সমূহৰ মাজত পৰিলক্ষিত এনে সাদৃশ্যৰ বিষয়বোৰক ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সাধাৰণ লক্ষণ বোলা হয়। তলত এই লক্ষণবোৰ আলোচনা কৰা হ'ল।

(1) ভাৰতীয় দৰ্শনত বেদৰ প্ৰভাৱ :

ভাৰতীয় দৰ্শনে বেদৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে ভাৰতীয় চিন্তাৰ বিভিন্ন দিশক সামৰি লৈছে। ভাৰতীয় চিন্তাৰ উন্মেষ ঘটিছে বেদত। সেয়েহে বেদসমূহক ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰাচীনতম লেখনি বুলি গ্ৰহণ কৰা হয়। বেদসমূহ প্ৰথমতে জ্ঞানী ঋষি-মুনিসকলৰ মুখে মুখে চলি আহিছিল। তেওঁলোকক দ্ৰষ্টা বুলি গণ্য কৰা হয়। সেয়েহে বেদৰ বাণীক সত্য বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। বেদক কেন্দ্ৰ কৰি ভাৰতীয় বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ কালক্ৰমত উদ্ভৱ হয়। ইয়াৰে কিছুমান সম্প্ৰদায় পোনপোটেইকৈ বেদানুগত। আন কিছুমান সম্প্ৰদায় বেদৰ বাণীৰ বিৰোধিতা নকৰাকৈ স্বাধীন যুক্তিৰে সিদ্ধান্ত আগবঢ়াইছে। আনহাতে চাৰ্বাক, বুদ্ধ আৰু জৈন দৰ্শন বেদৰ অনুগত নহয়। সি যি কি নহওক বেদৰ সমৰ্থন কৰি অথবা বিৰোধিতা কৰিয়ে হওঁক, প্ৰত্যেক সম্প্ৰদায়ে বেদৰ আলোচনা কৰিছে।

এতেকে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ এটা সাধাৰণ লক্ষণ হ'ল বেদৰ আলোচনা।

(2) ব্যৱহাৰিক দৃষ্টিভঙ্গী :

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ এটা সাধাৰণ লক্ষণ হৈছে ইয়াৰ ব্যৱহাৰিক দৃষ্টিভঙ্গী। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সকলো শাখাই তাত্ত্বিক আৰু ব্যৱহাৰিক উভয় দিশৰ প্ৰতি সমান গুৰুত্ব দিছে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল ভাৰতীয় দৰ্শন অকল সত্যৰ অনুসন্ধান নহয়, জীৱনত সত্য প্ৰতিষ্ঠা কৰাও ইয়াৰ লক্ষ্য। জীৱনত সত্য, শিৱ আৰু সুন্দৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে তত্ত্বজ্ঞানৰ প্ৰয়োজন। পৰমতত্ত্ব একাধাৰে সত্য, শিৱ আৰু সুন্দৰ। তত্ত্ব জ্ঞানৰ সহায়ত জীৱনক কল্যাণময় আৰু সুন্দৰ কৰাই হৈছে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ লক্ষ্য।

(3) আধ্যাত্মিকতা :

একমাত্ৰ চাৰ্বাক দৰ্শনৰ বাহিৰে বাকী সকলো ভাৰতীয় দৰ্শন গভীৰভাৱে আধ্যাত্মিক। আধ্যাত্মিকতাবাদ মতে অজড় আত্মাই পৰমতত্ত্ব। এই পৰমতত্ত্ব আত্মক জীৱনত উপলব্ধি কৰাই হ'ল পৰম লক্ষ্য। ইয়াকে ভাৰতীয় দৰ্শনত 'মোক্ষ' বা 'মুক্তি' বোলা হৈছে। ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ— এই চাৰিটা মানৱ জীৱনৰ কাম্যবস্তু বা পুৰুষাৰ্থ। ইয়াৰ ভিতৰত জীৱনৰ চৰম আৰু পৰম লক্ষ্য হ'ল মোক্ষলাভ যাক পৰমপুৰুষাৰ্থ বুলি কোৱা হয়। মোক্ষ দুখৰ চিৰনিবৃত্তি অৱস্থা। দুখৰ মূল কাৰণ হৈছে অবিদ্যা। তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰিলে অবিদ্যাৰ বিনাশ হয়। তেতিয়াই দুখৰ মুক্তি আৰু মোক্ষপ্ৰাপ্তি হয়।

(4) আধ্যাত্মিক অতৃপ্তি :

অতৃপ্তি বা সন্তুষ্টি প্ৰায়বোৰ ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ৰ সাধাৰণ লক্ষণ। সংসাৰ তথা জীৱন

জন্ম-মৃত্যুৰ এটা অবিচ্ছিন্ন ধাৰা। ইয়াৰ উৰ্বৰত আমাৰ এটা স্বাস্থ্য চৈতন্য আত্মা আছে। কিন্তু অজ্ঞানতাৰ বশতঃ আমি আত্মাৰ স্বৰূপ পাহৰি জন্ম-মৃত্যুৰ চক্ৰত পতিত হৈ কষ্ট ভোগ কৰো। আমি কিয় বিস্মৃত হও? এয়ে আমাৰ অতৃপ্তি। এই অতৃপ্তিবোধৰ পৰা তত্ত্বজ্ঞান লাভৰ প্ৰয়াস আৰম্ভ হয়।

(5) প্ৰাৰম্ভিক নৈৰাশ্যবাদ :

প্ৰায়বোৰ ভাৰতীয় দৰ্শনত জীৱন আৰু জগত দুখময় বুলি কোৱা হৈছে। অজ্ঞানতাৰ বাবে আমি বন্ধনযুক্ত হও, কম্বিপাকত পতিত হও। এয়ে নিৰাশাবাদী ভাৱধাৰা। কিন্তু চাৰ্বাকৰ বাহিৰে বাকী সম্প্ৰদায়সমূহে মোক্ষ লাভ এই জীৱনতে সম্ভৱ বুলি কৈছে। মোক্ষ লাভ জীৱনৰ পৰম পুৰুষাৰ্থ। অৰ্থাৎ মানৱ জীৱনৰ পৰম লক্ষ্য। কিন্তু সম্প্ৰদায়সমূহ গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰিলে বুজিব পাৰি যে ভাৰতীয় দৰ্শন জীৱন দৰ্শন। সেয়েহে বাস্তৱ জীৱনৰ দুখ-কষ্ট, ৰোগ-শোক, জন্ম-মৃত্যুৰ জৰ্জৰিত অৱস্থা দেখি ভাৰতীয় ঋষিসকল ব্যথিত হৈছিল। জীৱনৰ দুখ মুক্তি কিদৰে সম্ভৱ হ'ব সেই তত্ত্বচিন্তাত তেওঁলোক প্ৰবৃত্ত হৈছিল। সেই অনুসাৰে জড়বাদী চাৰ্বাকৰ বাহিৰে আন সকলো ভাৰতীয় সম্প্ৰদায়ে জীৱনৰ দুখৰ মুক্তিৰ উপায়ৰো বিধান দিছে। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ মূল কথা হ'ল— অবিদ্যা বা অজ্ঞানতাই সকলো দুখৰ মূল কাৰণ। সত্যজ্ঞানৰ উদয় হ'লে দুখৰ বিনাশ হয়। গতিকে ভাৰতীয় দৰ্শনত দুখ বা নৈৰাশ্যবাদ প্ৰাৰম্ভিক; ই পৰিণতি নহয়। পৰিণতি গভীৰ আশাবাদ। এই জীৱনতে মানুহে নিজৰ প্ৰচেষ্টাৰে মোক্ষ অৰ্থাৎ চিৰ প্ৰশান্তি

লাভ কৰিব পাৰে।

(6) এক পৰম নৈতিক নিয়মৰ ওপৰত বিশ্বাস :

চাৰ্বাকৰ বাহিৰে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সকলো সম্প্ৰদায়ে বিশ্বাস কৰে যে সমগ্ৰ বিশ্বজগত এক সনাতন নৈতিক নিয়মৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত আৰু পৰিচালিত। এই নিয়মটোৰ ওপৰত ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আধ্যাত্মিক পটভূমি প্ৰতিষ্ঠিত। এই নিয়মটোৱে প্ৰমাণ কৰে যে ভাৰতীয় দৰ্শন নিৰাশাবাদৰ পৰা আশাবাদলৈ আগবাঢ়িছে। চাৰ্বাকৰ বাহিৰে আন সকলো বৈদিক বা অবৈদিক দৰ্শন সম্প্ৰদায় এই স্বাশ্বত জাগতিক নিয়মৰ ওপৰত গভীৰ বিশ্বাসী।

(7) কৰ্মবাদ :

ভাৰতীয় অধিকাংশ দৰ্শন সম্প্ৰদায়ে কৰ্মবাদত বিশ্বাসী। নৈতিক ক্ষেত্ৰত কাৰ্য-কাৰণ তত্ত্বৰ প্ৰয়োগেই হৈছে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ কৰ্মবাদ। এই কৰ্মবাদৰ দ্বাৰা মনুষ্য জীৱনধাৰা নিৰূপিত আৰু পৰিচালিত হয়। ভাল কৰ্মৰ দ্বাৰা ভাল ফল লাভ হয়। ইয়াক পুণ্য বা ধৰ্ম বোলা হয়। আনহাতে অসৎ কৰ্মৰ দ্বাৰা পাপ বা অধৰ্ম উৎপন্ন হয়। ধৰ্মৰ ফলত মানুহে সুখ-সমৃদ্ধি ভোগ কৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে অধৰ্মৰ নিমিত্তে জীৱই দুখ-কষ্ট ভোগ কৰে। মানুহৰ জীৱনত সুখ-দুখ নিজ কৰ্মফলৰ পৰাই ঘটে। সেইমতেই বৰ্তমান জীৱন অৱস্থা অতীত জীৱনৰ অতীত কৰ্মৰ ফলস্বৰূপ। কৰ্মফলক অদৃষ্ট বা ভাগ্য বোলা হয়। কিয়নো ই আমাৰ অপ্ৰত্যাশ বা অদৃশ্য হৈ থাকে। অতীত কৰ্ম আৰু তাৰ ফল আমাৰ অজ্ঞাত। এয়ে কৰ্মবাদ বা সনাতন নৈতিক নিয়ম।

ঋক বেদত এই সনাতন নৈতিক নিয়মক ‘ঋত’

বুলি কোৱা হৈছে। সমগ্ৰ জগত আনকি দেৱতাসকলেও ‘ঋত’ক উলংঘা কৰিব নোৱাৰে। কৰ্মবাদৰ এই নিয়ম সকাম কৰ্মৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰযোজ্য। ফলৰ আশা কৰি যি কাম সম্পাদন কৰা হয় সি সকাম কৰ্ম। কিন্তু নিৰ্বিকাৰ চিত্তে ফলাফলৰ আশা নকৰি সম্পাদন কৰা কাম নিষ্কাম কৰ্ম। নিষ্কাম কৰ্মৰ ফল উৎপন্ন নহয়। সত্যজ্ঞান লাভ কৰিলেহে নিষ্কাম কৰ্ম সম্পাদন কৰিব পাৰি। এয়ে কৰ্মবাদ। এই কৰ্মবাদ ভাৰতীয় দৰ্শনৰ এটা সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য।

(8) জগত এখন নৈতিক বংগমঞ্চ :

কৰ্মবাদৰ নৈতিক নিয়ম অনুক্ৰমে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰায়বোৰ সম্প্ৰদায়ে জগতখনক এখন নৈতিক বংগমঞ্চ বুলি উল্লেখ কৰে। পাৰমাৰ্থিক দৃষ্টিভংগীৰ পৰা জগতখন অনিত্য; কিন্তু ব্যৱহাৰিক দৃষ্টিভংগীৰ পৰা ই সত্য। এই জগতখনেই ক্ষেত্ৰ য’ত জীৱই কৰ্ম কৰি ফলভোগ কৰে, ফল ক্ষয় কৰিবও পাৰে। জগতখনক বংগমঞ্চৰ লগত তুলনা কৰা হৈছে এইবাবে যে পূৰ্বনিৰ্ধাৰিত ফল অনুসৰি জীৱই এই সংসাৰত জন্ম গ্ৰহণ কৰি জীৱন পৰিক্ৰমা সমাপ্তি কৰে। সাধাৰণ বংগমঞ্চতকৈ ই বেলেগ এই অৰ্থত যে ইয়াৰ এটা নৈতিক গুৰুত্ব আছে য’ত আমাৰ কৰ্ম আৰু ফলৰ মূল্যাংকন কৰা হয়।

(9) চিৰন্তন আত্মাত বিশ্বাস :

আত্মাৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে ভাৰতীয় দৰ্শন সম্প্ৰদায়সমূহৰ মাজত মতবিৰোধ থাকিলেও আত্মাৰ শাশ্বত অৱস্থাত বিশ্বাস কৰাটো ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্যতম সাধাৰণ লক্ষণ। আত্মা হৈছে জীৱনৰ পৰম নিত্য, শুদ্ধচৈতন্য স্বৰূপ পৰম সনাতন অস্তিত্ব। জগত অনিত্য, সীমিত, পৰিৱৰ্তনশীল।

গতিকে তাৰ কোনো নিত্য অস্তিত্ব নাই। একমাত্ৰ আত্মাই শাস্ত্ৰত সত্ত্বা। জড়বাদী চাৰ্বাক দৰ্শনে কোনো আধ্যাত্মিক আত্মাক বিশ্বাস নকৰে। বৌদ্ধ দৰ্শনে নিত্য আধ্যাত্মিক আত্মাৰ আলোচনা পৰিহাৰ কৰিছে। অবৈদিক জৈন দৰ্শন আৰু আটাইবোৰ বৈদিক সম্প্ৰদায়েই আত্মাৰ নিত্য শুদ্ধ সত্ত্বাত বিশ্বাস কৰে।

(10) জন্মান্তৰবাদত বিশ্বাস :

কৰ্মবাদৰ অলংঘনীয় নৈতিক নিয়মৰ অনুসিদ্ধান্তৰূপে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ এটা সাধাৰণ লক্ষণ হ'ল জন্মান্তৰবাদ। নিজৰ কৰ্মফল ভোগ কৰিবৰ নিমিত্তে আত্মাই পুনঃ পুনঃ জন্ম পৰিগ্রহণ কৰাকে জন্মান্তৰবাদ বোলে। এইদৰে জন্মগ্রহণ কৰা আত্মাক জীৱাত্মা বোলে। বৰ্তমানৰ কৰ্মফল অনুসৰি ভৱিষ্যততো জন্মগ্রহণ কৰিব লগা হয়। এই জন্মান্তৰবাদ কেৱল চাৰ্বাক দৰ্শনৰ বাহিৰে আটাইকেইটা ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায় তথা ধৰ্মৰ এটা ঘাই বৈশিষ্ট্য।

(11) বন্ধন আৰু অবিদ্যা :

আত্মাই যেতিয়া অতীত কৰ্মৰ ফল ভোগ কৰিবলৈ জন্মগ্রহণ কৰি দেশ-কালত সীমিত হয় সেই অৱস্থাক আত্মাৰ বন্ধন বোলে। আত্মাই স্বৰূপ পাহৰি কৰ্মৰ কৰ্তা আৰু ভোক্তাৰূপে নিজকে বিবেচনা কৰে। ইয়াকে অবিদ্যা বোলে। অবিদ্যাৰ কাৰণে আত্মা বন্ধনযুক্ত হয়। বন্ধনযুক্ত হ'লে জন্ম আৰু জন্ম মানেই দুখ। এইদৰে আত্মা অবিদ্যাৰ বাবে দেহ আৰু সংসাৰৰ বন্ধনত সোমাই স্বৰূপৰ পৰা বঞ্চিত হয়। এয়ে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আত্মাৰ অবিদ্যা আৰু বন্ধনৰ ধাৰণা।

(12) মোক্ষ : জীৱনৰ পৰম লক্ষ্য :

অবিদ্যাৰ নিমিত্তে আত্মাৰ জন্ম আৰু জন্মান্তৰ প্ৰক্ৰিয়া চলি থাকে। এই জন্ম-মৃত্যুৰ ভৱচক্ৰৰ পৰা চিৰ পৰিত্ৰাণ পোৱাকে মোক্ষ বা মুক্তি বোলে। মোক্ষ লাভ কৰাই মানৱ জীৱনৰ পৰম পুৰুষাৰ্থ বা পৰম লক্ষ্য। এই অৱস্থা প্ৰাপ্ত হ'লে আত্মা সংস্কাৰমুক্ত হৈ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰে। সম্যক জ্ঞান লাভ কৰিলেহে আত্মাই শুদ্ধ চৈতন্য ৰূপ স্বৰূপ হয়। এই অৱস্থা আত্মাৰ সুখ-দুখহীন এটি নিৰ্বিকাৰ আনন্দঘন অৱস্থা।

মুক্তি দুই প্ৰকাৰৰ— জীৱন মুক্তি আৰু বিদেহ মুক্তি। সম্যক জ্ঞান লাভ কৰি নিষ্কাম কৰ্ম সম্পাদনৰ দ্বাৰাও মানুহে মুক্তি লাভ কৰে। ইয়াক জীৱন মুক্তি বোলে। বৌদ্ধ, জৈন, সাংখ্য, যোগ আৰু অদ্বৈত বেদান্ত দৰ্শনে জীৱন মুক্তি সমৰ্থন কৰিছে। আকৌ আত্মাই মৃত্যুৰ যোগেদি দেহ ত্যাগ কৰি সম্পূৰ্ণৰূপে জন্ম-মৃত্যুৰ চক্ৰক ৰোধ কৰা অৱস্থাক বিদেহ মুক্তি বোলে। ন্যায়, বৈশেষিক, বিশিষ্ট অদ্বৈত বেদান্ত দৰ্শনে বিদেহ মুক্তি স্বীকাৰ কৰে। এইসকল দৰ্শনৰ মতে দেহৰ মৃত্যুৰ আগতে আত্মাৰ চিৰমুক্তি সম্ভৱ নহয়। এতেকে চাৰ্বাকৰ বাহিৰে ভাৰতীয় সকলো দৰ্শনে মোক্ষ বা মুক্তিক পৰম পুৰুষাৰ্থ বুলি গ্ৰহণ কৰিছে।

(13) আত্মসংযম :

সম্যক জ্ঞান লাভ কৰিবৰ নিমিত্তে প্ৰায় সকলো ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ে আত্মসংযমৰ প্ৰয়োজনীয়তা স্বীকাৰ কৰিছে। সম্যক জ্ঞান লাভ কৰিবৰ বাবে আত্মসংযম বা নৈতিক শুদ্ধতাৰ একান্ত প্ৰয়োজন। বুদ্ধি-বৃত্তিৰ দ্বাৰা জৈৱ প্ৰবৃত্তিবোৰক

যথাযথভাৱে নিয়ন্ত্ৰিত কৰি সজ জীৱন যাপন কৰাকে আত্মসংযম বোলে। আত্মসংযমৰ মাৰ্গৰ নিৰ্দেশ বৌদ্ধ, জৈন, যোগ আদি দৰ্শনত সুন্দৰভাৱে দিয়া হৈছে। এই মাৰ্গ অনুসৰণ কৰি মানুহ মোক্ষ লাভৰ বাবে উপযোগী হ'ব পাৰে। গতিকে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আত্মসংযম বা নৈতিক অনুশাসনৰ অৰ্থ নেতিবাচক নহয়। বাস্তৱিক ধৰ্ম সাধনেই ইয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্য।

এইদৰে দেখা যায় যে বিভিন্ন চিন্তাধাৰাৰ মাজেৰে ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়সমূহ গঢ়ি উঠি আধ্যাত্মিক তথা নৈতিক মতবাদ আগবঢ়াইছে। সম্প্ৰদায়সমূহৰ মাজত কিছুমান বিষয়ত অমিল থাকিলেও কিছুমান মৌলিক বিষয়ত মিল থকা দেখা যায়। এই মিল থকা বিষয়বোৰকেই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সাধাৰণ লক্ষণ বুলি কোৱা হয়।

6.5 ভাৰতীয় দৰ্শনৰ শ্ৰেণী বিভাগ :

ভাৰতীয় দৰ্শনক প্ৰধানকৈ দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়। এই দুটা ভাগ হৈছে— আন্তিক আৰু নাস্তিক। সাধাৰণ অৰ্থত ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বত বিশ্বাসীসকলক আন্তিক বোলা হয়। আনহাতে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বত অশ্বাসীসকলক নাস্তিক বোলা হয়। কিন্তু ভাৰতীয় দৰ্শনৰ শ্ৰেণী বিভাজনৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ অৰ্থ বেলেগ হৈছে। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে বেদ আৰু উপনিষদসমূহেই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰাচীনতম উৎস গ্ৰন্থ। প্ৰধানকৈ বেদৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায় গঢ়ি উঠিছে। যিবোৰ সম্প্ৰদায় বেদৰ প্ৰামাণ্যত বিশ্বাসী তেওঁলোকক আন্তিক বুলি কোৱা হয়।

যিবোৰ সম্প্ৰদায়ে বেদৰ প্ৰামাণ্যক স্বীকাৰ নকৰে তেওঁলোকক নাস্তিক বোলা হয়। সহজ কথাত ক'বলৈ হ'লে, আন্তিক দৰ্শনেই বৈদিক দৰ্শন আৰু নাস্তিক দৰ্শন হৈছে অবৈদিক দৰ্শন।

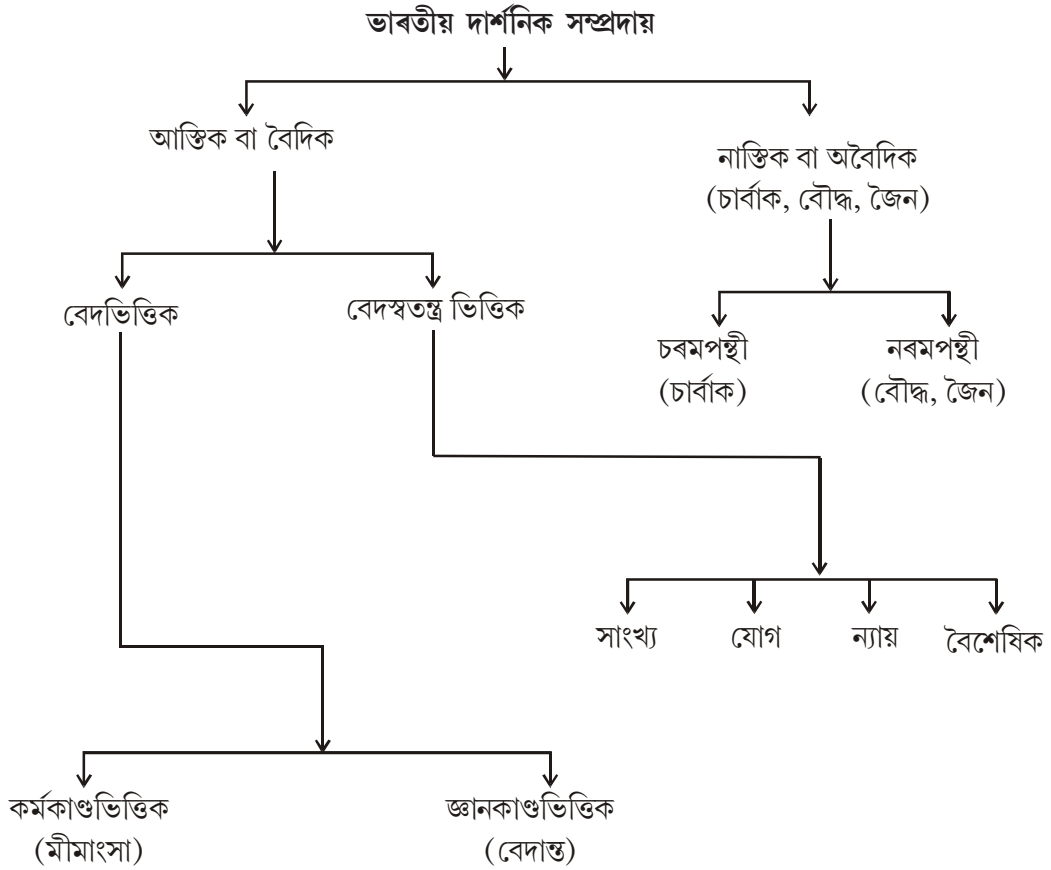
চাৰ্বাক, বৌদ্ধ, আৰু জৈনসকলে বেদৰ প্ৰামাণ্য অস্বীকাৰ কৰিছে। সেয়েহে এই তিনিটা সম্প্ৰদায়ক অবৈদিক বা নাস্তিক সম্প্ৰদায় হিচাপে অভিহিত হয়। ন্যায়, বৈশেষিক, সাংখ্য, যোগ, মীমাংসা আৰু বেদান্তই বেদৰ প্ৰামাণ্য স্বীকাৰ কৰিছে। এই ছয়টা সম্প্ৰদায়ক একেলগে 'ষড়দৰ্শন' বুলি কোৱা হয়। ষড়দৰ্শন বৈদিক বা আন্তিক দৰ্শন। মীমাংসা আৰু সাংখ্য দৰ্শনত ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ হৈছে। কিন্তু বেদৰ প্ৰামাণ্য স্বীকাৰ কৰা হৈছে। সেয়েহে এই দুই দৰ্শন আন্তিক শ্ৰেণীভুক্ত হৈছে। এই হেতুকে আন্তিক বা বৈদিক দৰ্শনক আকৌ দুভাগত ভাগ কৰা হৈছে— বেদানুগত আৰু বেদস্বতন্ত্ৰ। যি দৰ্শন বেদৰ ওপৰত প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত সেইবোৰক বেদানুগত দৰ্শন বোলে। যেনে— মীমাংসা আৰু বেদান্ত। এই দুটি দৰ্শনে বেদৰ উক্তিক সত্য বুলি স্বীকাৰ কৰিছে আৰু যুক্তিৰে তাক প্ৰতিষ্ঠিতও কৰিছে। এই দুই দৰ্শনৰ ভিতৰত মীমাংসা বেদৰ কৰ্ম-কাণ্ডৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। বেদান্ত জ্ঞান কাণ্ডৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

যিবোৰ দৰ্শনে বেদৰ প্ৰামাণ্য স্বীকাৰ কৰিও বেদৰ ওপৰত প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত নহয় সেইবোৰক বেদস্বতন্ত্ৰ দৰ্শন বোলে। যেনে— সাংখ্য, যোগ, ন্যায় আৰু বৈশেষিক। এই দৰ্শনসমূহ বেদ-বিৰোধী নহয় যদিও নিজস্ব যুক্তিৰে মতবাদ আগবঢ়াইছে। বেদক অস্বীকাৰ কৰা নাই বাবে এই

দৰ্শনসমূহক বৈদিক শ্ৰেণীভুক্ত কৰা হৈছে। আনহাতে অবৈদিক দৰ্শনকো দুভাগত ভাগ কৰা হৈছে— (a) চৰমপন্থী আৰু (b) নৰমপন্থী। চাৰ্বাক দৰ্শন তীব্ৰ বেদ-বিৰোধী; সেয়ে এই দৰ্শনক চৰমপন্থী নাস্তিক দৰ্শন বোলা হয়। বৌদ্ধ আৰু জৈন দৰ্শন তীব্ৰ বেদ-বিৰোধী নহয়; কিন্তু বেদৰ

প্ৰামাণ্য স্বীকাৰ নকৰা বাবে এই দুই দৰ্শন নৰমপন্থী নাস্তিক দৰ্শনৰূপে পৰিগণিত হৈছে।

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ওপৰত উল্লেখিত শ্ৰেণী বিভাজন তলত দেখুওৱা চিত্ৰৰ সহায়ত সহজে বুজিব পাৰি।

এইদৰে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ শ্ৰেণীবিভাজন আলোচনা কৰা হ'ল।

6.6 ভাৰতীয় দৰ্শন সম্প্ৰদায়সমূহৰ অতি সংক্ষিপ্ত পৰিচয় :

(1) সাংখ্য দৰ্শন :

এই দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা হৈছে কপিল মুণি। তেওঁ প্ৰণয়ন কৰা সাংখ্য-সূত্ৰ বহু কাল আগতে হেৰাই গ'ল। বৰ্তমান এই দৰ্শনৰ প্ৰাপ্ত প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থ সাংখ্যকাৰিকা আৰু ইয়াৰ প্ৰণেতা ঈশ্বৰকৃষ্ণ। ইয়াৰ উপৰি আমি এই দৰ্শনৰ প্ৰবক্তা হিচাপে গৌড়পাদ, বাচস্পতি মিশ্ৰ, বিজ্ঞানভিক্ষু আদিৰ নাম পাও।

‘সাংখ্য’ শব্দটো ‘সংখ্যা’ শব্দৰ পৰা আহিছে। সংখ্যা শব্দটোৰ অৰ্থ যথার্থ জ্ঞান তথা গণনা। এই দৰ্শন স্পষ্টভাৱে দ্বৈতবাদী কিয়নো এই দৰ্শনে জগতৰ দুটি মূল তত্ত্ব স্বীকাৰ কৰিছে (i) পুৰুষ আৰু (ii) প্ৰকৃতি। পুৰুষ চৈতন্যময় আত্মা। প্ৰকৃতি সত্ত্ব, ৰজ আৰু তম গুণৰ জড়ীয় সত্ত্ব। জগতৰ মূল উপাদান প্ৰকৃতি। সাংখ্য দৰ্শন সংকাৰ্যবাদী আৰু বহু পুৰুষবাদী। এই দৰ্শনে ঈশ্বৰৰ বিষয়ে নীৰৱতা অৱলম্বন কৰিছে। এই দৰ্শনত তিনি প্ৰকাৰৰ প্ৰমাণ বা যথার্থ জ্ঞানৰ উৎস স্বীকাৰ কৰা হৈছে। যেনে— প্ৰত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দ।

(2) যোগ দৰ্শন :

যোগ দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা হৈছে মহৰ্ষি পতঞ্জলী। তেওঁৰ নাম অনুসৰি এই দৰ্শনক পতঞ্জলী দৰ্শনো বোলা হয়। যোগ শব্দটোৰ আক্ষৰিক অৰ্থ ‘যুক্ত’ অৰ্থাৎ জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ আধ্যাত্মিক মিলন। অৱশ্যে পতঞ্জলীয়ে ‘যোগ’ শব্দটো ‘আধ্যাত্মিক প্ৰচেষ্টা’ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে যাতে শৰীৰ, মন আৰু ইন্দ্ৰিয়সমূহক সংযত কৰি ব্যক্তি এজনে পূৰ্ণতা

প্ৰাপ্ত হৈ পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ পাৰ্থক্য যথাযথভাৱে কৰিব পাৰে। এই দৰ্শনৰ মূলগ্ৰন্থ যোগসূত্ৰ। এই দৰ্শনৰ চিন্তা বৃত্তি তত্ত্ব, ইয়াৰ বিশ্লেষণ, পঞ্চ ক্লেশ, পঞ্চ চিন্তাভূমি, অষ্টাংগ যোগ সাধনা অতি উল্লেখযোগ্য তত্ত্ব। সাংখ্য দৰ্শনৰ দৰে এই দৰ্শনেও প্ৰত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দ— এই তিনি প্ৰকাৰ প্ৰমাণ স্বীকাৰ কৰিছে। এই দৰ্শনে ঈশ্বৰক শ্ৰেষ্ঠ আত্মা হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। মানুহৰ প্ৰকৃত ৰূপ বুজি পাবৰ নিমিত্তে প্ৰয়োজনীয় আধ্যাত্মিক অনুশীলন, পৰিত্ৰতা, আত্মসংযমৰ যোগ অতি মহৎ দৰ্শন।

(3) ন্যায় দৰ্শন :

মহৰ্ষি গৌতম ন্যায় দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা। গৌতমৰ ন্যায় সূত্ৰ এই দৰ্শনৰ প্ৰধান গ্ৰন্থ। তেওঁৰ পাছত বাৎসায়ন, উদ্যোতকৰ, বাচস্পতি, উদয়ন, জয়ন্ত আৰু গংগেচ প্ৰভৃতিৰ নাম এই দৰ্শনৰ বিখ্যাত ভাষ্যকাৰ হিচাপে পোৱা যায়। এই দৰ্শন জ্ঞানতত্ত্বৰ ন্যায় আৰু যুক্তিৰ বাবে সুবিখ্যাত। ন্যায় দৰ্শন মতে প্ৰমাণ চাৰি প্ৰকাৰৰ— প্ৰত্যক্ষ, অনুমান, উপমান আৰু শব্দ। ন্যায় দৰ্শন ঈশ্বৰবাদী। ঈশ্বৰ জগতৰ সৃষ্টিকৰ্তা, পালনকৰ্তা আৰু নিয়ন্তা। এই দৰ্শন অসংকাৰ্যবাদৰ সমৰ্থক। এই মতবাদৰ মতে কাৰ্য উৎপত্তিৰ পূৰ্বে কাৰণত নিহিত নাথাকে। এই দৰ্শন মতে কাৰণ তিনি প্ৰকাৰৰ— নিমিত্ত কাৰণ, সমবায়ী কাৰণ আৰু অসমবায়ী কাৰণ। ন্যায় দৰ্শন পৰমাণুবাদী, বহুবাদী আৰু যৌক্তিক বাস্তৱবাদী।

(4) বৈশেষিক দৰ্শন :

এই দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা হৈছে মহৰ্ষি কনাদ আৰু

মূলগ্ৰন্থ বৈশেষিক সূত্ৰ। তেওঁৰ পিছত প্ৰশস্তপাদ, উদয়ন, শ্ৰীধৰৰ নাম উল্লেখনীয় ভাষ্যকাৰ হিচাপে পোৱা যায়। ‘বৈশেষিক’ শব্দটো ‘বিশেষ’ শব্দৰ পৰা আহিছে যাৰ অৰ্থ ‘বিশিষ্টতা’ বা ‘বৈশিষ্ট্য’। এই দৰ্শন বহুবাদী, বাস্তৱবাদী আৰু পৰমাণুবাদী। বৈচিত্ৰতাই বিশ্বৰ আত্মা এই দৰ্শন এই মতবাদত বিশ্বাসী। এই দৰ্শনমতে প্ৰমাণ দুই প্ৰকাৰৰ— প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমান। বৈশেষিক দৰ্শন মতে সাতোটা পদাৰ্থৰে সমস্ত জগত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। এই সাতটি পদাৰ্থ হৈছে— দ্ৰব্য, গুণ, কৰ্ম, সামান্য, বিশেষ, সমবায় আৰু অভাৱ। বৈশেষিক দৰ্শন পৰমাণুবাদী।

(5) মীমাংসা দৰ্শন :

এই দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা হৈছে মহৰ্ষি জৈমিনি। মীমাংসা শব্দটোৰ আক্ষৰিক অৰ্থ ‘সন্মানিত চিন্তা’। পোনতে এই শব্দটো বৈদিক ধৰ্মীয় কৰ্মকাণ্ডৰ ব্যাখ্যাৰ অৰ্থত ব্যৱহৃত হৈছিল। এতিয়া যিকোনো ‘সমালোচনামূলক অনুসন্ধান’ৰ অৰ্থত এই শব্দটো ব্যৱহৃত হৈছে।

এই দৰ্শনৰ প্ৰাচীনতম লিখনি হৈছে জৈমিনিৰ মীমাংসা সূত্ৰ। সৰ্বস্বামী, প্ৰভাকৰ আৰু কুমাৰিল ভট্টই এই দৰ্শনত নতুন চিন্তা সংযোজন কৰে। জৈমিনিয়ে জ্ঞানৰ তিনিটা প্ৰমাণ স্বীকাৰ কৰিছে— প্ৰত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দ। প্ৰভাকৰে উপমান আৰু অৰ্থাপত্তি তাৰ লগত যোগ দিয়ে। কুমাৰিলাই আকৌ পাছত অনুপলব্ধি প্ৰমাণ হিচাপে যোগ দিয়ে। মীমাংসা দৰ্শন বস্তুবাদী আৰু বহুবাদী।

(6) বেদান্ত দৰ্শন :

বেদৰ জ্ঞানকাণ্ড আৰু উপনিষদসমূহৰ ওপৰত

ভিত্তি কৰি মহৰ্ষি বাদৰায়নে ৰচনা কৰে ব্ৰহ্মসূত্ৰ বা বেদান্ত সূত্ৰ। এই গ্ৰন্থই বেদান্ত দৰ্শনৰ ভেটি। ব্ৰহ্ম জিজ্ঞাসা— ইয়াৰ মুখ্য আলোচ্য বিষয়। পৰমাত্মা বা ব্ৰহ্মই একমাত্ৰ অদ্বিতীয় পৰম অস্তিত্ব বা সৎ। ব্ৰহ্মসূত্ৰত এই মত প্ৰতিপন্ন কৰা হৈছে। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ভাষ্যকাৰসকলে যেনে— শংকৰাচাৰ্য, ৰামানুজাচাৰ্য, মধবাচাৰ্য, নিম্বাৰ্ক, বল্লভাচাৰ্য আদিয়ে ব্ৰহ্মসূত্ৰক ভিন্ ভিন্ ভাৱে ব্যাখ্যা কৰে। ফলত ভিন্ ভিন্ বেদান্ত সম্প্ৰদায়ৰ উৎপত্তি হয়। ইয়াৰ ভিতৰত শংকৰাচাৰ্যৰ অদ্বৈতবাদ আৰু ৰামানুজাচাৰ্যৰ বিশিষ্ট দ্বৈতবাদ প্ৰধান। বেদান্ত দৰ্শন কাৰণতাবাদৰ সংকাৰ্যবাদৰ সমৰ্থনকাৰী।। মায়াবাদ, জীৱজগত, ব্ৰহ্ম, ঈশ্বৰ, মুক্তি আদি বেদান্ত দৰ্শনৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা। বেদান্ত দৰ্শনত তিনি প্ৰকাৰ জ্ঞানৰ উৎসৰ উল্লেখ কৰিছে— (i) প্ৰত্যক্ষ, (ii) অনুমান আৰু (iii) শ্ৰুতি (বেদ) পৰৱৰ্তী অদ্বৈতবাদীসকলে, (iv) উপমান, (v) অৰ্থাপত্তি আৰু (vi) অনুপলব্ধিকো উৎস হিচাপে যোগ দিছে। অদ্বৈতবাদৰ মূল তত্ত্ব ‘ব্ৰহ্ম সত্য, জগতমিথ্যা, জীৱো ব্ৰহ্মৈৱ নাপৰঃ’।

বেদান্ত দৰ্শনৰ মৌলিক গ্ৰন্থ বেদ, ব্ৰহ্মসূত্ৰ আৰু গীতা। একেলগে ইয়াক প্ৰস্থানত্ৰয় বুলি কয়। এই দৰ্শন বেদৰ কৰ্ম-কাণ্ডৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

(7) চাৰ্বক দৰ্শন :

চাৰ্বক দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা আৰু মূলগ্ৰন্থৰ বিষয়ে স্পষ্ট মত পোৱা নাযায়। এই দৰ্শন নাস্তিক আৰু বিশুদ্ধ জড়বাদী ভাৰতীয় দৰ্শন হিচাপে বিখ্যাত। জড়বাদ মতে জগতৰ মূল উপাদান হৈছে জড় পদাৰ্থ। ইয়াৰ পৰাই সমস্ত জগতৰ উৎপত্তি হৈছে। এই দৰ্শনে ঈশ্বৰ, আত্মা, কৰ্মবাদ, পুনৰ্জন্ম, মুক্তি

আদি বিশ্বাস নকৰে। এই দৰ্শন মতে খোৱা-পিয়া আৰু আনন্দ উপভোগ কৰাই জীৱনৰ মূল লক্ষ্য। প্ৰত্যক্ষই একমাত্ৰ প্ৰমাণ এয়ে চাৰ্বাক দৰ্শনৰ মত। এই দৰ্শন তীব্ৰ বেদ-বিৰোধী।

(8) জৈন দৰ্শন :

জৈন দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা হিচাপে এজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তি নাই। 2400 জন তীৰ্থংকৰ বা সিদ্ধ পুৰুষ এই দৰ্শনৰ প্ৰচাৰক। সৰ্বশেষ তীৰ্থংকৰজন হৈছে মহাবীৰ বা বৰ্ধমান। এই দৰ্শন মূলতঃ নীতি ভিত্তিক। এই দৰ্শনৰ পঞ্চ মহাব্ৰত আৰু ত্ৰিৰত্ন উল্লেখযোগ্য। পঞ্চ মহাব্ৰত হৈছে অহিংসা, সত্য, অস্তেয়, ব্ৰহ্মচাৰ্য আৰু অপৰিগ্ৰহ। ত্ৰিৰত্ন-সম্যক জ্ঞান, সম্যক দৰ্শন আৰু সম্যক চৰিত্ৰ। জৈন দৰ্শন নিৰীশ্বৰবাদী। সময়ৰ সোঁতত জৈনসকল দিগম্বৰ আৰু শ্বেতাম্বৰ এই দুই শাখাত বিভক্ত হয়।

(9) বৌদ্ধ দৰ্শন :

গৌতম বুদ্ধ এই দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা আৰু মূলগ্ৰন্থ ত্ৰিপিটক। এই দৰ্শন বাস্তৱবাদী, মানৱতাবাদী উপযোগিতাবাদী আৰু নৈতিকতাবাদী। এই দৰ্শনৰ চতুৰ্থ আৰ্য সত্য, প্ৰতীত্য সমুৎপাদ, ক্ষণিকবাদ, নিৰ্বাণ, অনাত্মবাদ আদি তাত্ত্বিক মতবাদৰ বাবে সুবিখ্যাত। এই দৰ্শনে দুটা প্ৰমাণ স্বীকাৰ কৰে— প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমান। পৰৱৰ্তী কালত বৌদ্ধ

ধৰ্মাৱলম্বীসকল মহাযান আৰু হীনাযান— এই দুই শাখাত বিভক্ত হয়।

অনুশীলনী

1. চমু উত্তৰ দিয়া :

- 'দৰ্শন' শব্দটোৰ উৎপত্তি ক'ৰ পৰা হৈছে?
- ভাৰতীয় দৰ্শনৰ মূল শাখা দুটা কি কি?
- ন্যায় দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা কোন?
- চাৰি আৰ্য সত্য কোন দৰ্শনৰ অন্তৰ্ভুক্ত?
- বৌদ্ধ দৰ্শন অবৈদিক নে বৈদিক দৰ্শন?

2. শুদ্ধ উত্তৰটো বাচি উলিওৱা :

- চাৰ্বাক দৰ্শন বৈদিক/ অবৈদিক দৰ্শন।
- মহৰ্ষি গৌতম/ পতঞ্জলি/ কপিল মুণি সাংখ্য দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা।
- ন্যায় দৰ্শনৰ মতে কাৰণ তিনি/ চাৰি/ পাঁচ প্ৰকাৰৰ।
- সাংখ্য দৰ্শনে কাৰণতাবাদৰ অসৎকাৰ্যবাদ/ সৎকাৰ্যবাদ সমৰ্থন কৰে।
- চাৰ্বাক দৰ্শন জড়বাদী/ আধ্যাত্মবাদী।

3. ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সাধাৰণ লক্ষণসমূহ উল্লেখ কৰা।

4. ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে লিখা।

5. ভাৰতীয় দৰ্শনৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰা।

জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় তত্ত্ব

(Theories of the Origin of Knowledge)

7.1.1. জ্ঞানবিদ্যা

(Epistemology) :

দৰ্শনৰ যিটো শাখাই জ্ঞানৰ উৎপত্তি, স্বৰূপ, চৰ্ত, সীমা প্ৰভৃতি আলোচনা কৰে তাকেই জ্ঞানবিদ্যা বোলে। আমি আগতেই আলোচনা কৰিছো যে, তত্ত্বালোচনা কৰাৰ পূৰ্বেই জ্ঞানবিদ্যাৰ আলোচনা কৰাটো অপৰিহাৰ্য। কাৰণ জ্ঞানৰ উৎপত্তিকি ভাৱে হয় আৰু যথার্থ জ্ঞানৰ চৰ্ত কি?— এইবোৰ যদি আগতে জনা নাযায় তেতিয়াহ'লে তত্ত্বালোচনা কৰাৰ কোনো সাৰ্থকতা নাথাকে। সত্যক জনাই হৈছে দৰ্শনৰ উদ্দেশ্য।

জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ :

(Theories of the origin of knowledge)

জ্ঞানৰ উৎপত্তি কি ভাৱে হয়? বা জ্ঞানৰ উৎস কি? এইটো জ্ঞানবিদ্যাৰ এটা জটিল প্ৰশ্ন। এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত দাৰ্শনিক সকল একমত নহয়। সেয়ে জ্ঞানৰ উৎসক কেন্দ্ৰ কৰি জ্ঞানবিদ্যাত বিভিন্ন মতবাদৰ উদ্ভৱ হোৱা দেখা যায়। তাৰ ভিতৰত চাৰিটা উল্লেখযোগ্য মতবাদ হৈছে— বুদ্ধিবাদ (Rationalism), অভিজ্ঞতাবাদ (Empiricism), বিচাৰবাদ (Criticism) আৰু

স্বজ্ঞাবাদ (Intuitionism)। এই অধ্যয়ত আমি আলোচনা কৰিবলৈ লোৱা জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ কেইটা হ'ল— বুদ্ধিবাদ আৰু অভিজ্ঞতাবাদ।

বুদ্ধিবাদ (Rationalism) :

বুদ্ধিবাদ অনুসৰি যথার্থ জ্ঞানৰ উৎস হৈছে বুদ্ধি। বুদ্ধিয়েই হৈছে যথার্থ জ্ঞান লাভৰ প্ৰধান উপায়। বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলৰ মতে ইন্দ্ৰিয়ৰ সহায়ত যি জ্ঞান লাভ কৰা যায় সেই জ্ঞান অসম্পূৰ্ণ আৰু অনিশ্চিত। ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষৰ সহায়ত যি জ্ঞান লাভ কৰা যায় সেই জ্ঞান হৈছে বস্তুৰ বাহ্যৰূপৰ জ্ঞান, বস্তুৰ অন্তৰ্নিহিত স্বৰূপ সম্বন্ধে জ্ঞান নহয়। ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষই সৰ্বজনস্বীকাৰ্য আৰু অৱশ্যস্বীকাৰ্য জ্ঞান দিব নোৱাৰে। যথার্থ জ্ঞান শাস্ত্ৰত, সাৰ্বিক, সনাতন আৰু নিশ্চিত। ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষই তত্ত্বজ্ঞান অৰ্থাৎ শাস্ত্ৰত, সাৰ্বিক, সনাতন আৰু নিশ্চিত জ্ঞান দিব নোৱাৰে। সেইকাৰণেই বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলে বাহ্য অভিজ্ঞতাক বৰ্জন কৰি বুদ্ধিকেই যথার্থ জ্ঞান লাভৰ উৎস বুলি কৈছে।

বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলৰ মতে, বুদ্ধিয়ে আমাক কিছুমান অভিজ্ঞতাপূৰ্ব বা অন্তৰ্জাত

ধাৰণা দিয়ে। এই ধাৰণাবোৰ স্বতঃসিদ্ধ আৰু সেইকাৰণেই নিঃসন্দ্বিগ্ন ভাবে সত্য। এই অন্তৰ্জাত ধাৰণাসমূহৰ পৰাই জ্ঞানৰ সৌধ গঠিত হয়।

প্ৰাচীন বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক হিচাপে গ্ৰীক দাৰ্শনিক ছক্ৰেটিছ আৰু প্লেটোৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। ছক্ৰেটিছৰ মতে বুদ্ধিয়েই হৈছে জ্ঞান লাভৰ একমাত্ৰ উপায়। কাৰণ প্ৰত্যয় বা সামান্য ধাৰণাৰ জৰিয়তেই আমি জ্ঞান আহৰণ কৰো আৰু বুদ্ধিৰ দ্বাৰাই এই সামান্য ধাৰণাবোৰ গঠিত হয়। প্লেটোৰ মতেও প্ৰকৃত জ্ঞান অভিজ্ঞতা নহয়, বুদ্ধিৰ সহজাত ক্ষমতাৰ ওপৰতহে প্ৰতিষ্ঠিত। প্ৰকৃত জ্ঞান অনিবাৰ্য, সাৰ্বজনীন আৰু নিশ্চিত আৰু তেনে জ্ঞান বুদ্ধিয়েই দিব পাৰে।

আধুনিক পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ ইতিহাসত বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক হিচাপে ডেকাৰ্ট (Descartes), স্পিনোজা (Spinoza), লাইব্‌নিজ (Leibnitz) আৰু উল্ফৰ (Wolff)ৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। এওঁলোক সকলোৱে একমত যে বুদ্ধিৰ জৰিয়তে যি জ্ঞান লাভ কৰা যায় সেই জ্ঞান যথার্থ আৰু নিশ্চিত। তথাপি ইন্দ্ৰিয়লব্ধ জ্ঞান সম্পৰ্কে এওঁলোক একমত নহয়। কোনো কোনোৰ মতে ইন্দ্ৰিয়লব্ধ জ্ঞান মানেই ভ্ৰান্ত আৰু কোনো কোনোৰ মতে এই জ্ঞান অসম্পূৰ্ণ আৰু অযথার্থ।

ডেকাৰ্টক আধুনিক পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ জনক বুলি কোৱা হয়। তেওঁ পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ ইতিহাসত বুদ্ধিবাদক এক মৰ্যদাৰ আসনত প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ডেকাৰ্টৰ মতে আমাৰ মনত তিনি প্ৰকাৰৰ ধাৰণা থাকে। যেনে— (1) আগন্তুক ধাৰণা

(Adventitious Idea), (2) কৃত্ৰিম বা কাল্পনিক ধাৰণা (Factitious Ideas) আৰু (3) অন্তৰ্জাত ধাৰণা (Innate Ideas)।

যিবোৰ ধাৰণা বাহ্যবস্তুৰ লগত ইন্দ্ৰিয়ৰ সংস্পৰ্শৰ ফলত আমাৰ মনলৈ আহে, সেইবোৰ ধাৰণাক আগন্তুক ধাৰণা বোলে। যেনে— নদী, পাহাৰ, নীলা আকাশ, গছৰ পাত আদি।

যিবোৰ ধাৰণা কোনো বাহ্যবস্তুৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰাকৈ মনে দুই বা তাতোধিক ধাৰণাক সংযোগ কৰি এক নতুন ধাৰণা সাজি লয়, তাকে কৃত্ৰিম ধাৰণা বোলে। যেনে— পক্ষীৰাজ ঘোঁৰা, সোণৰ পাহাৰ ইত্যাদি। এই ধাৰণাবোৰ কল্পনা প্ৰসূত, সেইকাৰণে এই ধাৰণাবোৰ স্পষ্ট আৰু স্বচ্ছ নহয়। গতিকে এই দুই প্ৰকাৰৰ ধাৰণাৰ পৰা কেতিয়াও যথার্থ জ্ঞান উৎপত্তি হ'ব নোৱাৰে। যথার্থ জ্ঞান অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ পৰা বুদ্ধিৰ জৰিয়তে লাভ কৰা যায়।

ডেকাৰ্টৰ মতে, আমাৰ মনত কিছুমান ধাৰণা জন্মৰ পৰাই থাকে। সেইধাৰণাবোৰ হৈছে অসীমতা, নিত্যতা, পূৰ্ণসত্তা বা ঈশ্বৰৰ ধাৰণা, নৈতিকতাৰ ধাৰণা, কাৰ্য-কাৰণ সম্পৰ্কীয় ধাৰণা ইত্যাদি। এই ধাৰণাবোৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা লাভ কৰা নাযায়। ডেকাৰ্টৰ মতে এই ধাৰণাবোৰ ঈশ্বৰে জন্মৰ সময়তেই আমাৰ মনত ৰোপণ কৰি দিয়ে। এই ধাৰণাবোৰক ডেকাৰ্টে অন্তৰ্জাত ধাৰণা বা সহজাত ধাৰণা (Innate ideas) বুলি কৈছে। এই ধাৰণাবোৰ নিজে নিজেই মনত উদ্ভৱ হয় বাবে এই ধাৰণাবোৰক অন্তৰ্জাত ধাৰণা বুলি কোৱা হয়। বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক

সকলৰ মতে, অন্তৰ্জাত ধাৰণাসমূহ অভিজ্ঞতাপূৰ্ব ধাৰণা। এইবোৰ স্বতঃসিদ্ধ আৰু নিশ্চিত ধাৰণা। সেইকাৰণে এই ধাৰণাবোৰ সকলো মানুহৰ মনত একে হ'ব, কোনো পৰিস্থিতিতেই পৰিবৰ্তিত হ'ব নোৱাৰে। জন্মৰ সময়ত এই ধাৰণাবোৰ সুপ্ত অৱস্থাত থাকে। বুদ্ধিৰ জৰিয়তেই এই ধাৰণাবোৰৰ পৰা যথার্থ জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়।

ডেকাৰ্ট এজন গণিতশাস্ত্ৰবিদ আছিল। তেওঁৰ মতে গণিতত যিদৰে কিছুমান স্বতঃসিদ্ধ সূত্ৰৰ পৰা নিগমন পদ্ধতিৰে যথার্থ সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায়, ঠিক তেনেকৈ দৰ্শনতো যদি কিছুমান স্বতঃসিদ্ধ অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ পৰা বুদ্ধিৰ জৰিয়তে নিগমন পদ্ধতিৰে সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায় তেতিয়া দাৰ্শনিক জ্ঞান গাণিতিক জ্ঞানৰ দৰে সুনিশ্চিত আৰু যথার্থ হ'ব।

দাৰ্শনিক স্পিনোজাও ডেকাৰ্টৰ দৰে বুদ্ধিবাদৰ সমৰ্থক আৰু অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ অস্তিত্বত বিশ্বাসী। স্পিনোজাৰ মতে, দৰ্শনৰ উদ্দেশ্য হৈছে বিষয় বস্তুৰ পূৰ্ণজ্ঞান অৰ্জন কৰা আৰু সেই জ্ঞান কেৱল বিশুদ্ধ চিন্তাৰ বা বুদ্ধিৰ দ্বাৰাই সম্ভৱ। বুদ্ধিৰ দ্বাৰা সত্যক প্ৰত্যক্ষভাৱে জানিব পাৰি। স্পিনোজাৰ মতে সকলো জ্ঞান মানুহৰ মনৰ ভিতৰতে সৃষ্টি হয়। তেওঁৰ মতে, দ্ৰব্য (Substance), গুণ (Quality) আৰু বিকাৰ (Mode)— এই তিনিটাই প্ৰধান অন্তৰ্জাত ধাৰণা আৰু এই তিনিটা ধাৰণাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই আন আন সত্যক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পৰা যায়।

দাৰ্শনিক লাইব্‌নিজৰ মতেও যথার্থ জ্ঞান বুদ্ধিৰ পৰাই উৎপত্তি হয়। লাইব্‌নিজৰ মতে মাত্ৰ কিছুমান ধাৰণাই যে অন্তৰ্জাত তেনে নহয়, আমাৰ সকলো ধাৰণাই অন্তৰ্জাত। তেওঁ মন বা আত্মাক 'মনাড' (Monad) বুলি অভিহিত কৰিছে। 'মনাড' হৈছে অসংখ্য আধ্যাত্মিক সত্তা আৰু প্ৰত্যেকটোৱে স্বতন্ত্ৰ। এনে আধ্যাত্মিক সত্তাক তেওঁ 'গবাক্ষবিহীন' বা 'খিৰিকী বিহীন' (Windowless) বুলি অভিহিত কৰিছে। সেইকাৰণে বাহিৰৰ পৰা কোনো জ্ঞান মনৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰে। সকলো প্ৰকাৰৰ জ্ঞান মনৰ মাজত সুপ্ত অৱস্থাত নিহিত থাকে আৰু মনে বুদ্ধিৰ জৰিয়তে সেই অন্তৰ্নিহিত জ্ঞানবোৰৰ বিকাশ সাধন কৰে। গতিকে বুদ্ধিয়েই হৈছে জ্ঞানৰ উৎস।

লাইব্‌নিজৰ পিচত তেওঁৰ শিষ্য ভন উল্ফৰ (Von Wolff)ৰ মতবাদেও বুদ্ধিবাদক এটা সুসংহত ৰূপ প্ৰদান কৰে। উল্ফৰ মতেও মনৰ ভিতৰত কেতবোৰ মৌলিক তথা অন্তৰ্জাত ধাৰণা নিহিত হৈ থাকে। এই ধাৰণাবোৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই নিগমন পদ্ধতিৰে বুদ্ধিৰ জৰিয়তে জগত, আত্মা, ঈশ্বৰ আদি সকলো বিষয়ৰ জ্ঞান লাভ কৰা যায়।

বুদ্ধিবাদৰ সমালোচনা :

জ্ঞানোৎপত্তিৰ মতবাদ হিচাপে বুদ্ধিবাদ যদিও এটা উল্লেখযোগ্য মতবাদ তথাপি ই দোষমুক্ত নহয়। বুদ্ধিবাদৰ বিৰুদ্ধে থকা প্ৰধান সমালোচনা সমূহ হ'ল—

- (1) বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলৰ মতে অভিজ্ঞতালব্ধ সকলো জ্ঞানেই সংশয়াত্মক বা ভ্ৰান্ত। বুদ্ধিবাদী সকলৰ এই মত গ্ৰহণযোগ্য নহয়। কিয়নো কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত অভিজ্ঞতায়ো আমাক নিশ্চিত আৰু শুদ্ধ জ্ঞান দিব পাৰে। সকলো যথার্থ জ্ঞান অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ পৰা উদ্ভূত— এই কথা মানি লোৱা উচিত নহয়।
- (2) ডেকাৰ্টেৰ মতে গণিতশাস্ত্ৰত যিদৰে কেতবোৰ স্বতঃসিদ্ধ সূত্ৰৰ পৰা নিগমন পদ্ধতিৰে নিশ্চিত সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায়, ঠিক সেইদৰে অন্তৰ্জাত ধাৰণাবোৰৰ পৰা বুদ্ধিৰ জৰিয়তে নিগমন পদ্ধতিৰে দৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰতো যথার্থ নিশ্চিত জ্ঞান পোৱা যায়। এই কথাও গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি। কিয়নো দৰ্শনৰ জ্ঞানৰ লগত গাণিতিক জ্ঞানৰ পাৰ্থক্য আছে। গাণিতিক জ্ঞান হ'ল অমূৰ্ত (abstract) বিষয়ৰ জ্ঞান, আৰু দৰ্শনৰ জ্ঞান মূৰ্ত (concrete) বিষয়ৰ জ্ঞান। অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি চিন্তনৰ জৰিয়তে জগত আৰু জীৱনৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে জ্ঞান দিয়াই দৰ্শনৰ উদ্দেশ্য।
- (3) যি অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ ওপৰতে বুদ্ধিবাদৰ ভিত্তি তাক লকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি প্ৰায়বোৰ অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিকে তীব্ৰ সমালোচনা কৰিছে। লকৰ মতে প্ৰকৃততে যদি কোনো অন্তৰ্জাত ধাৰণা থাকে তেতিয়াহ'লে এই ধাৰণা সকলোৰে মনত উপস্থিত থাকিব আৰু সকলোৱে এই ধাৰণাবোৰক স্বীকাৰ

কৰি ল'ব। কিন্তু সৰ্বজনস্বীকৃত আৰু সমভাৱে সকলোৰে মনত বৰ্তমান এনে ধাৰণা দেখা নাযায়। ঈশ্বৰ, নৈতিকতা প্ৰভৃতি ধাৰণা সম্পৰ্কে মানুহৰ মাজত মতানৈক্য দেখা যায়। সেইকাৰণে স্বতঃসিদ্ধ সত্য যে যথার্থতেই স্বতঃসিদ্ধ এই সম্পৰ্কে সন্দেহৰ অৱকাশ থাকি যায়।

- (4) অন্তৰ্জাত আৰু স্বতঃসিদ্ধ সাধাৰণ সত্যৰ পৰাই নিগমন পদ্ধতিৰে সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱাই যদি জ্ঞান লাভৰ একমাত্ৰ পন্থা হয়, তেতিয়াহ'লে জ্ঞানৰ অগ্ৰগতিয়েই ৰুদ্ধ হৈ যাব। কিন্তু জ্ঞানৰ অগ্ৰগতিক কোনোমতেই অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।
- (5) বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলে বুদ্ধিকেই যথেষ্ট গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। অভিজ্ঞতাক বাদ দি বুদ্ধিকেই জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস বুলি কৈছে। বুদ্ধিবাদী সকলে যিবিলাক কথা যুক্তি বা বুদ্ধিৰে প্ৰমাণ কৰিব পৰা নাই সেইবিলাক বিনাবিচাৰে গ্ৰহণ কৰিছে। সেইকাৰণে এই মতবাদ নিৰ্বিচাৰবাদী হৈ পৰিছে।

অভিজ্ঞতাবাদ (Empiricism) :

অভিজ্ঞতাবাদ মতে অভিজ্ঞতাই হৈছে জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস। 'অভিজ্ঞতা' শব্দটোৰ দ্বাৰা অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক সকলে ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষৰ জৰিয়তে লাভ কৰা জ্ঞানৰ কথা বুজাইছে। আমাৰ সকলো জ্ঞান ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ পৰাই লাভ কৰা যায়। গতিকে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাই জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস।

প্ৰাচীন কালত গ্ৰীক পৰমাণুবাদী (Atomist) আৰু চফিষ্টসকলে (Sophists) সৰ্বপ্ৰথমে এই মতবাদৰ প্ৰৱৰ্তন কৰে। তেওঁলোকৰ মতে অভিজ্ঞতাৰ পৰাই জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়। চফিষ্ট সকলৰ মতে, ব্যক্তিৰ অভিজ্ঞতাই হ'ল সত্য-মিথ্যা বিচাৰৰ মাপকাঠি।

বৰ্তমান কালৰ দাৰ্শনিক বেকনে (Francis Bacon) অভিজ্ঞতাবাদক প্ৰণালীবদ্ধভাৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰে। দাৰ্শনিক বেকনৰ মতে অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰাই জ্ঞানৰ উপকৰণ সংগৃহীত হয়। প্ৰকৃত দাৰ্শনিকে মৌমাথিৰ দৰে এই উপকৰণবোৰৰ দ্বাৰাই নিজৰ ক্ষমতাৰে জ্ঞানৰ সৌধ গঢ়ি তোলে।

আধুনিক পাশ্চাত্য দৰ্শনত অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক হিচাপে জন লক (Jhon Locke), বাৰ্কলে (Berkeley) আৰু হিউমৰ (Hume) নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। বৃটিছ দাৰ্শনিক জন লকেই এই অভিজ্ঞতাবাদক এটা সুসংহত আৰু সুস্পষ্ট ৰূপদান কৰিছিল। তেওঁৰ মতে অভিজ্ঞতাই বা ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষই জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস। অভিজ্ঞতাপূৰ্ব কোনো অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ অস্তিত্ব মানুহৰ মনত নাথাকে। তেওঁ দাৰ্শনিক ডেকাৰ্টৰ অন্তৰ্জাত ধাৰণা সম্পৰ্কীয় মতবাদৰ তীব্ৰ সমালোচনা কৰিছিল আৰু তাৰ বিৰুদ্ধে কিছুমান যুক্তি উপস্থাপিত কৰিছিল।

(1) অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ যদি প্ৰকৃততে কোনো অস্তিত্ব থাকে তেনেহ'লে প্ৰত্যেকজন মানুহৰ মনতেই এই ধাৰণা থাকিব লাগিব। কিন্তু শিশু, নিৰ্বোধ, অশিক্ষিত আদি ব্যক্তিৰ মনত এই ধাৰণাবোৰ নাথাকে। কাৰ্যকাৰণ

সম্বন্ধ, অসীমতা, নিত্যতা, ঈশ্বৰ প্ৰভৃতিৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে এওঁলোক সচতেন নহয়।

(2) অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ যদি প্ৰকৃততে অস্তিত্ব থাকে তেনেহ'লে এই ধাৰণাবোৰৰ সম্পৰ্কে সকলোৱে একমত হ'ব লাগিব। কিন্তু ঈশ্বৰ, নৈতিক নিয়ম আদি ধাৰণা সম্পৰ্কে মানুহৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়।

(3) আকৌ কিছুমান ধাৰণা সকলোৰে মনত সমভাৱে উপস্থিত থাকিলেও সেইবোৰ ধাৰণা অন্তৰ্জাত নহ'বও পাৰে। যেনে— জুই, তাপ, সূৰ্য আদি সম্পৰ্কে সকলোৰে ধাৰণা একেই। কিন্তু এই ধাৰণাবোৰ অন্তৰ্জাত নহয়। এইবোৰ ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰাহে অৰ্জন কৰা হয়।

অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ অস্তিত্ব খণ্ডন কৰি জন লকে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব বিচাৰিছিল যে সকলো জ্ঞানেই অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। লকে তেওঁৰ 'An Essay Concerning Human Understanding' নামৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থখনত অভিজ্ঞতাবাদৰ দাৰ্শনিক ভিত্তি স্থাপন কৰে। লকৰ মতে জন্মৰ সময়ত মানুহৰ মন এখিলা অলিখিত কাগজৰ (Tabula rasa) দৰে; যত সকলো কথা অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা লিখা হয়। মনে সকলো ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰা লাভ কৰে। অভিজ্ঞতা দুই প্ৰকাৰৰ— সংবেদন (Sensation) আৰু অন্তৰ্দৰ্শন (Introspection)। সংবেদনৰ দ্বাৰা বাহ্যজগতৰ বস্তু (যেনে— ৰং, গোল, ওজন ইত্যাদি) সম্পৰ্কে জ্ঞান হয় আৰু অন্তৰ্দৰ্শনৰ দ্বাৰা অন্তৰ জগত (যেনে— সুখ, দুখ, মৰম

ইত্যাদি) সম্পৰ্কে জ্ঞান হয়। সংবেদন আৰু অস্তিত্বদৰ্শন অবিহনে মনত কোনো ধাৰণাৰ উৎপত্তি হ'ব নোৱাৰে। মানুহৰ মনে কেৱল মাত্ৰ নিষ্ক্ৰিয়ভাৱে বাহ্যিক জগতৰ পৰা ধাৰণাবোৰ গ্ৰহণ কৰে। মনত ধাৰণা আহি উপস্থিত নোহোৱা পৰ্যন্ত মনে একো কৰিব নোৱাৰে। বিভিন্ন ধাৰণা মনত উপস্থিত হ'লে সেইবোৰ পৰস্পৰৰ লগত তুলনা আৰু সংযুক্ত কৰি মনে জটিল ধাৰণাৰ সৃষ্টি কৰে আৰু বিশেষ বিশেষ তেনে ধাৰণাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আগমন পদ্ধতিৰে সামান্যিকৰণ কৰি সামান্য ধাৰণা বা সামান্য সত্যৰ জ্ঞান লাভ কৰে। লকৰ মতে, বিভিন্ন ধাৰণাৰ মাজত সাদৃশ্য-বৈসাদৃশ্য আদিৰ সম্বন্ধ প্ৰত্যক্ষ কৰাই জ্ঞান। গতিকে অভিজ্ঞতাই সকলো প্ৰকাৰৰ জ্ঞানৰ মূল উৎস। জ্ঞানত বুদ্ধিৰ কোনো অৰিহণা নাই। লকৰ মতে, বুদ্ধিত এনে কোনো ধাৰণা নাই, যাক ইন্দ্ৰিয়ৰ পৰা আগতে লাভ কৰা নাযায় (There is nothing in the intellect which was not previously in the sense)। গতিকে জ্ঞান অভিজ্ঞতাপূৰ্ব (a priori) নহয়, অভিজ্ঞতাপ্ৰসূতহে (a posteriori)।

জৰ্জ বাৰ্কলেও (George Berkeley) এজন অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক। তেওঁৰ মতেও অভিজ্ঞতা বা প্ৰত্যক্ষই জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস। যি প্ৰত্যক্ষ কৰা যায় কেৱল সেই বস্তুৰহে অস্তিত্ব আছে। বস্তুৰ অস্তিত্ব প্ৰত্যক্ষ নিৰ্ভৰ (Esse est percipi)। অৰ্থাৎ যাক প্ৰত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰি তাৰ অস্তিত্ব থাকিব নোৱাৰে। বাৰ্কলেৰ মতে মনৰ অস্তিত্ব নোহোৱাকৈ প্ৰত্যক্ষৰ অস্তিত্ব থাকিব

নোৱাৰে। তেওঁৰ মতে প্ৰত্যক্ষৰ দ্বাৰা মাত্ৰ ধাৰণাৰ জ্ঞান পোৱা যায় আৰু ধাৰণা যিহেতু মনৰ বিষয় সেইকাৰণে মাত্ৰ মনৰহে অস্তিত্ব আছে। বাৰ্কলেই মনৰ বাহিৰে গুণৰ আধাৰৰূপে বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ সত্তাৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰিছে।

দাৰ্শনিক হিউমেও মন আৰু দ্ৰব্য— এই দুয়োটাৰে অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে। তেওঁৰ মতে ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষ বা অভিজ্ঞতাই যদি জ্ঞান লাভৰ একমাত্ৰ উপায় হয় তেনেহ'লে অভিজ্ঞতাত নথকা বা ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষগোচৰ নোহোৱা কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব থাকিব নোৱাৰে। হিউমৰ মতে, অভিজ্ঞতাই ঢুকি নোপোৱা সত্তাৰ জ্ঞানৰ সকলো প্ৰচেষ্টা ফলহীন। সেয়ে তেওঁ মন, দ্ৰব্য, ঈশ্বৰ, আত্মা, কাৰ্যকাৰণ সম্পৰ্ক আদিৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰে। কিয়নো এইবোৰ প্ৰত্যক্ষৰ বিষয় নহয়। গতিকে এইবোৰৰ অস্তিত্ব নাই।

হিউমৰ অভিজ্ঞতাবাদত ইন্দ্ৰিয় সংবেদনৰ মাধ্যমত লাভ কৰা জ্ঞানৰ বাহিৰে আন কোনো জ্ঞানৰ স্থান নাই। ইন্দ্ৰিয়ৰ লগত যেতিয়া ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয়বস্তুৰ সংযোগ ঘটে তেতিয়া সেই বিষয়বস্তুৰ এটা ছাপ আমাৰ মনত পৰে। ইয়াক মুদ্ৰণ (impression) বোলে। এই মুদ্ৰণ বা ছাপ যেতিয়া অস্পষ্ট হয় তেতিয়া তাক ধাৰণা (idea) বোলা হয়। এই মুদ্ৰণ বা ধাৰণাবোৰ অনুৰূপ নিয়মৰ দ্বাৰা পৰস্পৰৰ লগত যেতিয়া নিজে নিজে সংযুক্ত হয় তেতিয়াই জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়। এইবোৰক যুক্ত কৰাৰ বাবে কোনো অস্তৰ ধাৰণা বা স্বতঃসিদ্ধ বুদ্ধিৰ আকাৰৰ প্ৰয়োজন নহয়।

হিউমৰ মতে জ্ঞানৰ উৎপত্তিৰ ক্ষেত্ৰত বুদ্ধিৰ কোনো অৱদান নাই। জ্ঞান সম্পূৰ্ণৰূপে অভিজ্ঞতালব্ধ। যাক অভিজ্ঞতা বা ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি তেনে ধাৰণাক বা বস্তুক তেওঁ স্বীকাৰ কৰা নাই। জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে অভিজ্ঞতাৰ প্ৰতি থকা এই আনুগত্যৰ বাবে হিউমক পাশ্চাত্য দৰ্শনত চৰমপস্থী অভিজ্ঞতাবাদী বুলি অভিহিত কৰা হয়।

হিউমৰ মতে বৈজ্ঞানিক জ্ঞান সাৰ্বিক আৰু সুনিশ্চিত নহয়। কিয়নো বৈজ্ঞানিক জ্ঞান কাৰ্য-কাৰণ তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু কাৰ্য-কাৰণ সম্বন্ধ সঠিক আৰু অনিবাৰ্য সম্বন্ধ নহয়। অনিবাৰ্য সম্বন্ধ এই জ্ঞান অভিজ্ঞতাৰ পৰা লাভ কৰা নাযায়। হিউমৰ মতে সাৰ্বিক আৰু অনিবাৰ্য সত্যৰ কোনো অস্তিত্ব নাই। কোনো জ্ঞানেই সুনিশ্চিত নহয়। সকলো জ্ঞানেই সম্ভাব্য। সেইকাৰণে হিউমক সংশয়বাদী দাৰ্শনিক বুলি অভিহিত কৰা হয়। হিউমৰ অভিজ্ঞতাবাদৰ অনিবাৰ্য পৰিণতি হৈছে সংবেদনবাদ আৰু সংশয়বাদ।

সমালোচনা :

বুদ্ধিবাদৰ দৰে অভিজ্ঞতাবাদেও জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে এক সন্তোষজনক ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পৰা নাই। সেয়ে অভিজ্ঞতাবাদে সমালোচনাৰ পৰা মুক্ত নহয়। অভিজ্ঞতাবাদৰ প্ৰধান সমালোচনা সমূহ হ'ল—

(1) অভিজ্ঞতাবাদী সকলৰ মতে, ধাৰণাক গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত মন সম্পূৰ্ণভাৱে নিষ্ক্ৰিয় হৈ থাকে আৰু পিচত বিভিন্ন ধাৰণাই পৰস্পৰৰ

লগত যুক্ত হৈ জটিল ধাৰণা গঠন কৰাৰ সময়ত মন সক্ৰিয় হৈ উঠে। কিন্তু মনোবিজ্ঞান অনুসাৰে মনৰ সক্ৰিয়তাৰ বাবেই সংবেদনৰ পৰা ধাৰণাৰ সৃষ্টি হয়। সেই কাৰণে ধাৰণা গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত মন সক্ৰিয়, নিষ্ক্ৰিয় নহয়। গোলাপ ফুলৰ ধাৰণা মানেই গোলাপ ফুলৰ বিভিন্ন সংবেদনক গোলাপ বুলি ব্যাখ্যা কৰা হয়। সেইটো নহ'লে গোলাপ ফুলৰ ধাৰণা মনত আহিবই নোৱাৰে।

(2) অভিজ্ঞতাবাদী লকৰ মতে, মন হ'ল এখন অলিখিত বগা কাগজ। এই ধাৰণাটোও ঠিক নহয়। অন্তৰ্জাত ধাৰণা নাথাকিলেও শিশুৰ মনৰ মাজত এটা অন্তৰ-প্ৰৱণতা (Innate tendency) লক্ষ্য কৰা যায়, যাৰ বাবে একেটা পৰিয়ালৰ দুটি শিশুৰ মন দুইভাৱে গঢ়ি উঠে। লকে সাৰ্বিক আৰু অনিবাৰ্য সত্যৰ অস্তিত্বও স্বীকাৰ কৰা নাই। কিন্তু জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান সাৰ্বিক আৰু অনিবাৰ্য সত্য আছে যিবোৰ বুদ্ধিৰ পৰাহে লাভ কৰিব পৰা যায়, যিবোৰ অবিহনে জ্ঞান সম্ভৱ নহয়।

(3) হিউমে মনৰ কোনো স্থায়ী সত্তা স্বীকাৰ কৰা নাই। তেওঁ বিচ্ছিন্ন সংবেদন আৰু ধাৰণাকেই জ্ঞানৰ উপকৰণ বুলি নিৰ্দেশ কৰিছিল। কিন্তু এই সকলো বিচ্ছিন্ন সংবেদন আৰু ধাৰণাৰ মাজত যদি কোনো আভ্যন্তৰীণ যোগসূত্ৰ নাথাকে তেতিয়াহ'লে জ্ঞানৰ ঐক্য আৰু নিৰবিচ্ছিন্নতা ব্যাখ্যা কৰা নাযায়। মন

- যদি কোনো স্থায়ী সত্তা নহয় তেতিয়াহ'লে তাৰ ঐক্যবিধান বা সংশ্লেষণৰ ক্ষমতা নাথাকিব, আৰু এই ক্ষমতা বাহিৰে অনুষ্ণংগৰ নিয়মবোৰ অৰ্থহীন হৈ পৰিব। বিচ্ছিন্ন সংবেদনৰ সহায়ত অনুষ্ণংগৰ নিয়মবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পৰা নাযায়।
- (4) হিউম হ'ল এজন সংশয়বাদী দাৰ্শনিক। তেওঁ সুনিশ্চিত জ্ঞানৰ অস্তিত্বত বিশ্বাস নকৰে। তেওঁৰ মতে সকলো জ্ঞানেই সম্ভাব্য। কিন্তু সংশয়বাদক কোনোমতে সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰি। সুনিশ্চিত জ্ঞান যদি সম্ভৱ নহয় তেতিয়াহ'লে হিউমৰ মতবাদো সম্ভাব্য হ'ব। গতিকে তেওঁৰ মতবাদক সুনিশ্চিত বুলি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি।
- (5) জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত বুদ্ধিৰ অৱদান কিমান তাক বিচাৰ নকৰাকৈ অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক সকলে জ্ঞানৰ সীমা নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছিল। অভিজ্ঞতা বা ইন্দ্ৰিয় সংবেদনকে জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস বুলি গণ্য কৰা বাবে অভিজ্ঞতাবাদী সকলৰ দৃষ্টিভংগী যে বিচাৰবিস্মৃতবাদী বা নিৰ্বিচাৰবাদী তাক কাণ্টে উল্লেখ কৰিছে।

পাঠৰ মূলকথা :

বুদ্ধিবাদ : বুদ্ধিবাদ মতে বুদ্ধিয়েই হৈছে জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস। বুদ্ধিবাদৰ বৈশিষ্ট্য—

- (1) বুদ্ধিয়েই যথার্থ জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস। বুদ্ধিৰ পৰাই স্বতঃসিদ্ধ আৰু অৱশ্যস্বীকাৰ্য্য অন্তৰ্জাত ধাৰণাবোৰ পোৱা যায়।
- (2) অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ পৰাই জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়। অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ পৰা লাভ কৰা জ্ঞান অনিবাৰ্য্য, সাৰ্বজনীন আৰু নিশ্চিত।
- (3) অন্তৰ্জাত ধাৰণা সমূহৰ পৰা জ্ঞান গঠন কৰাৰ সময়ত মানুহৰ মনে সক্ৰিয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।
- (4) বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাক সম্পূৰ্ণভাৱে অস্বীকাৰ কৰা নাই। অৱশ্যে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা সম্পৰ্কে বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকল একমত নহয়। তথাপি তেওঁলোকে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাক বুদ্ধিৰ দ্বাৰা লাভ কৰা সাৰ্বিক সত্য বুলিয়েই মন কৰে।

অভিজ্ঞতাবাদ : অভিজ্ঞতাবাদ মতে অভিজ্ঞতাই হৈছে জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস।

অভিজ্ঞতাবাদৰ বৈশিষ্ট্য—

- (1) জন্মৰ সময়ত মানুহে মনত কোনো ধাৰণা লৈ জন্ম গ্ৰহণ নকৰে। জন্মৰ সময়ত মানুহৰ মন এখিলা অলিখিত বগা কাগজৰ দৰে। মনে সকলো ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰাই লাভ কৰে।
- (2) অভিজ্ঞতা দুই প্ৰকাৰৰ— সংবেদন আৰু অন্তৰ্দৰ্শন। সংবেদনৰ দ্বাৰা বাহ্যজগতৰ যেনে— ৰং, গন্ধ আদিৰ অভিজ্ঞতা জন্মে আৰু অন্তৰ্দৰ্শনৰ দ্বাৰা মনোজগত বা মানসিক অৱস্থাৰ যেনে— দুখ, সুখ আদিৰ অভিজ্ঞতা জন্মে।
- (3) ধাৰণাক গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত মন সম্পূৰ্ণ ভাৱে নিষ্ক্ৰিয় হৈ থাকে আৰু পিচত

বিভিন্ন ধাৰণাই পৰস্পৰৰ লগত যুক্ত হৈ
জটিল ধাৰণা গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত মন
সক্ৰিয় হৈ উঠে।

- (4) অভিজ্ঞতাৰ পৰা কোনো বস্তু সম্পৰ্কে
বিশেষ বিশেষ জ্ঞান লাভ কৰা যায়, আৰু
এই বিশেষ বিশেষ জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ
কৰি আগমন পদ্ধতিৰে সামান্যিকৰণ কৰি
সামান্য ধাৰণা বা সামান্য সত্যৰ জ্ঞান
লাভ কৰিব পৰা যায়।

অভিজ্ঞতাপূৰ্ব জ্ঞান : যি জ্ঞান অভিজ্ঞতা লাভৰ
পূৰ্বেই ব্যক্তিৰ মনত স্পষ্টভাৱে থাকে, যি জ্ঞান
অভিজ্ঞতাৰ পৰা উদ্ভৱ নহয়। অভিজ্ঞতাপূৰ্ব
জ্ঞান হ'ল সেই জ্ঞান যি সকলো প্ৰকাৰ অভিজ্ঞতা
আৰু সকলো প্ৰকাৰ ইন্দ্ৰিয়লব্ধ জ্ঞান নিৰপেক্ষ।
অভিজ্ঞতালব্ধ বা অভিজ্ঞতা প্ৰসূত জ্ঞান : যি
জ্ঞান ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষ বা অভিজ্ঞতাৰ পৰা উদ্ভৱ
হয় তাক অভিজ্ঞতা প্ৰসূত জ্ঞান বুলি কোৱা হয়।

অনুশীলনী

1. খালী ঠাই পূৰণ কৰা :
 - (a) অভিজ্ঞতাবাদী সকলৰ মতে —
জ্ঞানৰ উৎস।
 - (b) বুদ্ধিবাদী সকলৰ মতে — জ্ঞানৰ
উৎস।
 - (c) ডেকাৰ্ট এজন — দাৰ্শনিক।
 - (d) বাৰ্কলে এজন — দাৰ্শনিক।
 - (e) লকৰ মতে জন্মৰ সময়ত আমাৰ
মনটো — ৰ নিচিনা হৈ থাকে।
 - (f) অভিজ্ঞতাবাদৰ অনিবাৰ্য পৰিণতি হৈছে

— আৰু —।

- (g) বুদ্ধিবাদৰ মতে জ্ঞান উৎপাদনত
মনৰ ভূমিকা —।
- (h) 'অস্তিত্ব প্ৰত্যক্ষ নিৰ্ভৰ' উক্তিটো —
ৰ দৰ্শনত পোৱা যায়।

2. সংজ্ঞা দিয়া :

- (a) বুদ্ধিবাদ
- (b) অভিজ্ঞতাবাদ
- (c) অস্তৰ্জাত ধাৰণা
- (d) অভিজ্ঞতাপূৰ্ব জ্ঞান
- (e) অভিজ্ঞতাপ্ৰসূত জ্ঞান

3. পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰা।

- (a) বুদ্ধিবাদ আৰু অভিজ্ঞতাবাদ
- (b) অভিজ্ঞতাপূৰ্ব জ্ঞান আৰু
অভিজ্ঞতাপ্ৰসূত জ্ঞান

4. চমুটোকা লিখা :

- (a) বুদ্ধিবাদ
- (b) অভিজ্ঞতাবাদ
- (c) অস্তিত্ব প্ৰত্যক্ষ নিৰ্ভৰ
- (d) অস্তৰ্জাত ধাৰণা

5. উত্তৰ দিয়া :

- (a) দুজন বুদ্ধিবাদী গ্ৰীক দাৰ্শনিকৰ নাম
লিখা।
- (b) তিনিজন আধুনিক বুদ্ধিবাদী
দাৰ্শনিকৰ নাম লিখা।
- (c) অভিজ্ঞতাবাদ মতবাদটো সৰ্বপ্ৰথমে
কোনে প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল?
- (d) তিনিজন অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিকৰ
নাম লিখা।

- (e) হিউমক কিয় চৰমপন্থী
অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক বুলি
অভিহিত কৰা হয়?
- (f) হিউমক কিয় সংশয়বাদী দাৰ্শনিক
বুলি অভিহিত কৰা হয়?
- (g) আধুনিক পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ জনক বুলি
কাক কোৱা হয়?
- (h) 'জন্মৰ সময়ত মানুহৰ মন এখিলা
অলিখিত কাগজৰ দৰে' বুলি কোনে
কৈছিল? কথাষাৰ ব্যক্ত কৰা
সিদ্ধান্তটো কি?
- (i) 'পূৰ্বতে ইন্দ্ৰিয়ত নথকা কোনো কথাই
বুদ্ধিত থাকিব নোৱাৰে'— এই
উক্তিটো কাৰ? তেওঁ জ্ঞান উৎপত্তি
সম্পৰ্কীয় কোনটো মতবাদৰ লগত
জড়িত?
- (j) অন্তৰ্জাত ধাৰণা কি? জ্ঞান উৎপত্তি
সম্পৰ্কীয় কোনটো তত্ত্বৰ লগত
অন্তৰ্জাত ধাৰণা তত্ত্বটো জড়িত?
6. লকে কি কি যুক্তিৰ দ্বাৰা অন্তৰ্জাত
ধাৰণাবোৰ খণ্ডন কৰিছে।
7. জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ হিচাপে
বুদ্ধিবাদ তত্ত্বটো আলোচনা কৰা।
8. জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ হিচাপে
অভিজ্ঞতাবাদ তত্ত্বটো আলোচনা কৰা।

* * *

দ্বিতীয় অধ্যায়

প্ৰমাণ : প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমান

7.2.1 প্ৰমাণ : প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমান

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ অন্তৰ্গত আটাইকেইটা সম্প্ৰদায়ৰ নিজস্ব জ্ঞানোৎপত্তি তত্ত্ব আছে। জ্ঞানৰ উৎপত্তি তত্ত্বক কেন্দ্ৰ কৰি আৱৰ্তন কৰা প্ৰধান প্ৰশ্ন সমূহ হ'ল— জ্ঞান কি? যথার্থ আৰু অযথার্থ জ্ঞানৰ পাৰ্থক্য নো কি? যথার্থ জ্ঞান লাভৰ শুদ্ধ আৰু সুৰক্ষিত উপায়েই বা কি? ইত্যাদি। আমি সাধাৰণতে ব্যৱহাৰ কৰা 'জ্ঞান' শব্দটোত যথার্থ আৰু ভ্ৰান্ত উভয় প্ৰকাৰৰ জ্ঞানেই যুক্ত থাকিব পাৰে। কিন্তু দৰ্শনৰ পৰম উদ্দেশ্যই হ'ল যথার্থ সত্য জ্ঞান লাভ কৰা। ভাৰতীয় দৰ্শনত যথার্থ জ্ঞানক 'প্ৰমা' আখ্যা দিয়া হৈছে। এই প্ৰমা হ'ল সকলো সংশয়ৰ পৰা মুক্ত, নিশ্চিত স্বভাৱৰ জ্ঞান। ভাৰতীয় দৰ্শনত এই অভ্ৰান্ত, সুনিশ্চিত জ্ঞান অৰ্জনৰ উপায়েই প্ৰমাণ বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। জ্ঞান মীমাংসাত প্ৰমাণৰ ভূমিকা নিঃসন্দেহে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। প্ৰমাণ হ'ল যথার্থ জ্ঞানৰ উৎস। এই প্ৰমাণক ব্যাখ্যা কৰা হৈছে প্ৰমাৰ কৰণ বুলি। অৰ্থাৎ ই এনে এক অসাধাৰণ কাৰণ যাৰ অনুপস্থিতিত কাৰ্য সাধিত হ'ব নোৱাৰে, আনহাতে উপস্থিতিয়ে অনিবাৰ্যভাৱে কাৰ্য উৎপাদন কৰে। ভাৰতীয় তৰ্কশাস্ত্ৰত প্ৰমাণক জ্ঞান অৰ্জনৰ সৰ্বাতোকৈ

সুৰক্ষিত উপায় হিচাপে অভিহিত কৰা হয়।

ভাৰতীয় দৰ্শনত মুঠ ছয়বিধ প্ৰমাণক স্বীকাৰ কৰা হয়— প্ৰত্যক্ষ, অনুমান, উপমান, শব্দ, অৰ্থাপত্তি আৰু অনুপলব্ধি। অৱশ্যে দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায় সমূহে এই প্ৰমাণ কেইবিধৰ স্বৰূপ আৰু বৈধতাক লৈ ভিন্ন মত পোষণ কৰা দেখা যায়। অতি প্ৰাচীন তথা জড়বাদী সম্প্ৰদায় ৰূপে খ্যাত চাৰ্বাক দৰ্শনে ছয়বিধ প্ৰমাণৰ ভিতৰত একমাত্ৰ প্ৰত্যক্ষকহে বৈধ প্ৰমাণ ৰূপে গ্ৰহণ কৰে অন্যন্য প্ৰমাণ সমূহৰ নিৰ্ভৰযোগ্যতাক অস্বীকাৰ কৰে। বৌদ্ধ আৰু জৈন দৰ্শনে প্ৰত্যক্ষৰ উপৰিও অনুমানকো বৈধ প্ৰমাণ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। একেদৰে বৈশেষিক দৰ্শনেও প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমান উভয় প্ৰকাৰ প্ৰমাণক স্বীকৃতি দিয়ে। ন্যায় দৰ্শনে চাৰিবিধ প্ৰমাণৰ বৈধতা স্বীকাৰ কৰে। ই প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমানৰ লগতে শব্দ আৰু উপমানকো যথার্থ প্ৰমাণ বুলি অভিহিত কৰে। মীমাংসা দৰ্শনৰ এটা সম্প্ৰদায় (প্ৰভাকৰ মিশ্ৰ সম্প্ৰদায়) অনুপলব্ধিৰ বাহিৰে বাকী পাঁচোটা প্ৰমাণ অৰ্থাৎ প্ৰত্যক্ষ, অনুমান, উপমান, শব্দ আৰু অৰ্থাপত্তিৰ বৈধতা স্বীকাৰ কৰে। আনহাতে মীমাংসাৰ আনটো সম্প্ৰদায় (ভট্ট মীমাংসা) আৰু বেদান্তই ভাৰতীয় জ্ঞানমীমাংসাত উল্লেখিত

ছয়টা প্ৰমাণকে গ্ৰহণ কৰি প্ৰতিটো প্ৰমাণৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা দেখা যায়।

7.2.2 প্ৰত্যক্ষ :

প্ৰত্যক্ষ হ'ল বৈদিক আৰু অবৈদিক উভয় সম্প্ৰদায়ে স্বীকৃতি দিয়া একমাত্ৰ প্ৰমাণ। ভাৰতীয় দৰ্শনত মুঠ ছয়বিধ প্ৰমাণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে যদিও ইয়াৰ ভিতৰত বহুলভাৱে চৰ্চা কৰা হয় প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমানৰ বিষয়ে। প্ৰত্যক্ষ বুলি ক'লে ইয়াৰ এটা সঠিক, যথাযথ সংজ্ঞা আগবঢ়োৱা সহজ নহয়। প্ৰত্যক্ষৰ স্বৰূপ আৰু সংজ্ঞাক লৈ দাৰ্শনিক সকলে ভিন ভিন মত পোষণ কৰা দেখা যায়। অৱশ্যে অধিক গৃহীত সংজ্ঞা অনুসৰি ইন্দ্ৰিয় আৰু বিষয়বস্তুৰ সংযোগৰ ফলত যি জ্ঞান লাভ কৰা হয় সেয়াই প্ৰত্যক্ষ। ন্যায় দৰ্শনৰ প্ৰৱৰ্তক মহৰ্ষি গৌতম, বৈশেষিক দৰ্শনৰ কণাদ, মীমাংসা দৰ্শনৰ কুমাৰিল ভট্ট আদি দাৰ্শনিক সকলে এই মতৰ পক্ষে সন্মতি প্ৰদান কৰিছে। কোনো কোনো স্থানত প্ৰত্যক্ষক সাক্ষাৎ জ্ঞান বুলিও উল্লেখ কৰা দেখা যায়। প্ৰত্যক্ষৰ স্বৰূপ বা সংজ্ঞাক লৈ যি মতভেদ নাথাকক কয়, প্ৰমাণৰ মূল লক্ষণ অনুসৰি প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান অশ্ৰান্ত আৰু নিশ্চিত স্বভাৱৰ হ'ব লাগিব। সকলোবোৰ ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ে জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে প্ৰত্যক্ষক মনোনীত কৰে। এনে দৃষ্টান্তই প্ৰমাণ স্বৰূপে প্ৰত্যক্ষৰ নিৰ্ভৰযোগ্যতাকে সূচনা কৰে। আনকি জড়বাদী চাৰ্বাক দাৰ্শনিক সকলে আন সকলোবোৰ প্ৰমাণ অস্বীকাৰ কৰিলেও প্ৰত্যক্ষক প্ৰমাণ হিচাপে

গ্ৰহণ কৰিছে। এই দৰ্শন মূলতঃ ইয়াৰ জ্ঞানতত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। চাৰ্বাকৰ মতে প্ৰত্যক্ষৰ বাহিৰে আন কোনোবিধ প্ৰমাণেই জ্ঞান লাভৰ যথার্থ উৎস হ'ব নোৱাৰে। কিয়নো প্ৰত্যক্ষ জাত জ্ঞান হ'ল স্পষ্ট আৰু সংশয়মুক্ত জ্ঞান। জাগতিক ঘটনা বা বস্তুৰ অস্তিত্ব ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে প্ৰত্যক্ষ কৰা হয়। জড়বাদী দৰ্শন অনুসৰি জড় বস্তুৰ বাহিৰে কোনো বস্তুৰ অস্তিত্বই প্ৰমাণযোগ্য নহয় আৰু এই প্ৰমাণ সম্ভৱ হয় প্ৰত্যক্ষৰ মাধ্যমত। গতিকে চাৰ্বাক দৰ্শনৰ বাবে প্ৰত্যক্ষই হ'ল যথার্থ জ্ঞান বা প্ৰমাণৰ উৎস। প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ এটা লক্ষণীয় বৈশিষ্ট্য এই যে ই স্বতন্ত্ৰ স্বভাৱৰ। ই আন কোনো আনুষংগিক জ্ঞানৰ সাহায্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে।

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰতিটো সম্প্ৰদায়ে জ্ঞানোৎপত্তি তত্ত্ব সম্পৰ্কে গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যাখ্যা আগবঢ়ায় যদিও তাৰ ভিতৰত ন্যায় দৰ্শনতেই প্ৰমাণ আৰু প্ৰমাণৰ স্বৰূপ, প্ৰকাৰ, প্ৰয়োজনীয়তা আদিৰ বিষয়ে সৰ্বাধিক বিস্তাৰিত তথ্য সুস্পষ্টাতিসুস্পষ্ট আলোচনা কৰা দেখা যায়। সেইবাবে ন্যায় দৰ্শন প্ৰমাণ শাস্ত্ৰ ৰূপেও খ্যাত। আমাৰ এই শিতানত কৰিবলগীয়া প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমানৰ বিষয়ে আলোচনাত বিশেষভাৱে ন্যায় দৰ্শনৰ বিচাৰ আৰু দৃষ্টিভংগীকহে প্ৰাধান্য দিয়া হৈছে।

ন্যায় দৰ্শনৰ মতে জ্ঞানৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্য হ'ল বিষয়ৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ। ন্যায় দৰ্শনৰ প্ৰৱৰ্তক মহৰ্ষি গৌতমে 'ন্যায় সূত্ৰ'ত যথার্থ জ্ঞানৰূপে প্ৰত্যক্ষ, অনুমান, শব্দ আৰু উপমান— এই চাৰিবিধ প্ৰমাণক স্বীকৃতি দিছে। এই চাৰিবিধ

প্ৰমাণৰ ভিতৰত নিঃসন্দেহে প্ৰত্যক্ষৰ গুৰুত্ব উল্লেখনীয়।

ন্যায় দৰ্শনে প্ৰত্যক্ষক বিভিন্ন শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে। প্ৰত্যক্ষৰ তেনে দুটা প্ৰধান ভাগ হ'ল— লৌকিক প্ৰত্যক্ষ আৰু অলৌকিক প্ৰত্যক্ষ। সাধাৰণতে যেতিয়া আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ লগত বিষয়ৰ লৌকিক সংযোগ সংঘটিত হয় তাক লৌকিক প্ৰত্যক্ষ বোলা হয়। এই প্ৰকাৰ প্ৰত্যক্ষত সাধাৰণতে বিষয় আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ সাক্ষাৎ যোগাযোগৰ ফলত জ্ঞান উৎপন্ন হয়। লৌকিক প্ৰত্যক্ষ আকৌ দুই প্ৰকাৰৰ— বাহ্য আৰু মানস। চকু, কাণ, নাক, জিভা, ছাল— এই পঞ্চেন্দ্ৰিয়ক বাহ্য ইন্দ্ৰিয়ৰূপে গ্ৰহণ কৰা হয় আৰু অন্তৰ ইন্দ্ৰিয়ৰূপে স্বীকৃতি দিয়া হয় মনক। বাহ্য ইন্দ্ৰিয় পাঁচটাৰ মাধ্যমত আমি জাগতিক বস্তুৰ ৰূপ, ৰস, শব্দ, গন্ধ আৰু স্পৰ্শ প্ৰত্যক্ষ কৰিবলৈ সমৰ্থ হওঁ। এনে প্ৰত্যক্ষক আখ্যা দিয়া হয় বাহ্য প্ৰত্যক্ষ বুলি। আনহাতে মনৰ জৰিয়তে আমাৰ চিন্তা, ইচ্ছা, অনুভূতি আদি মানসিক প্ৰক্ৰিয়া সমূহ প্ৰত্যক্ষ কৰাকেই মানস প্ৰত্যক্ষ আখ্যা দিয়া হয়।

ভাৰতীয় দৰ্শনত মনক ষষ্ঠ ইন্দ্ৰিয় বুলি ধৰা হয়। গতিকে দেখা যায় যে উভয় প্ৰকাৰ প্ৰত্যক্ষই ইন্দ্ৰিয় নিৰ্ভৰ। ন্যায় দৰ্শনত অলৌকিক প্ৰত্যক্ষৰ বিষয়েও আলোচনা কৰা হয়। প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান অৰ্জনৰ ক্ষেত্ৰত বহু সময়ত আমি এনে কিছুমান বস্তু বা বিষয় প্ৰত্যক্ষ কৰো যাক সেই সময়ত কোনো নিৰ্দিষ্ট ইন্দ্ৰিয়ৰ মাধ্যমত সাক্ষাৎভাৱে লাভ কৰা হোৱা নাই। অৰ্থাৎ

কিছুমান ক্ষেত্ৰত বিষয় আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ সম্পৰ্ক সদায় নিকটবৰ্তী নহয় আৰু তেনে ক্ষেত্ৰত লৌকিক প্ৰত্যক্ষ সম্ভৱ নহয়। বিষয়বস্তু আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ অলৌকিক সংযোগৰ ফলত উৎপন্ন হোৱা জ্ঞানেই হ'ল অলৌকিক প্ৰত্যক্ষ। ন্যায়মতে এই অলৌকিক প্ৰত্যক্ষ তিনি প্ৰকাৰৰ— সামান্যলক্ষণ প্ৰত্যক্ষ, জ্ঞানলক্ষণ প্ৰত্যক্ষ, যোগজ প্ৰত্যক্ষ।

কোনো এটা শ্ৰেণী বা জাতিৰ সাধাৰণ ধৰ্ম বা লক্ষণক সেই শ্ৰেণী বা জাতিৰ অন্তৰ্গত কোনো বস্তু বা ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত কৰা প্ৰত্যক্ষকে সামান্যলক্ষণ প্ৰত্যক্ষ বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে, এজন মানুহক প্ৰত্যক্ষ কৰাৰ লগে লগে অনিবাৰ্যভাৱে প্ৰত্যক্ষ কৰা হয় মানুহজনৰ সাধাৰণ লক্ষণ বা ধৰ্ম 'মনুষ্যত্ব'ক। এই প্ৰত্যক্ষৰ ভিত্তিতেই 'মনুষ্যত্ব' নামৰ এই সাধাৰণ লক্ষণ অন্যান্য সকলো মানুহৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰত্যক্ষ কৰো। কিন্তু এই প্ৰক্ৰিয়াটোত আমি সাক্ষাৎভাৱে প্ৰতিজন মানুহৰ মনুষ্যত্বক প্ৰত্যক্ষ কৰা নাই। ইয়াত বিষয় আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ সম্পৰ্কও নিকটবৰ্তী নহয় অথবা দুয়োটাৰ মাজত লৌকিক সংস্পৰ্শও ঘটা নাই। এনেবোৰ কাৰণত এই প্ৰত্যক্ষক লৌকিক আখ্যা দিব পৰা নাযায়। কেৱল বিষয়ৰ সামান্য ধৰ্মহে এই প্ৰকাৰ প্ৰত্যক্ষৰ মূল ভিত্তি।

জ্ঞান লক্ষণ প্ৰত্যক্ষ :

আমাৰ যি পাঁচটা ইন্দ্ৰিয় আছে সেই সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰে নিজ নিজ ধৰ্ম বা গুণ আছে। যেনে— চকুৰ-দৃষ্টি, নাকৰ-স্বাণ, চালৰ-স্পৰ্শ, জিভাৰ-

সোৱাদ আদি। কিন্তু পূৰ্বজ্ঞান বা পূৰ্বস্মৃতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি যেতিয়া এটা ইন্দ্ৰিয়ই আন এটা ইন্দ্ৰিয়ৰ কাম কৰে তেতিয়া সেই প্ৰকাৰ প্ৰত্যক্ষক জ্ঞানলক্ষণ প্ৰত্যক্ষ বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে, বৰফ এটুকুৰা চোঁচ। ইয়াক আমি চালৰ দ্বাৰা জানিব পাৰো। কিন্তু পূৰ্বজ্ঞানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আমি আজি চকুৰ দ্বাৰা চাই বৰফটুকুৰা চোঁচ বুলি প্ৰত্যক্ষ কৰিব পাৰো। ইয়াত চালৰ কাম চকুৰ দ্বাৰাই সম্পন্ন কৰা হৈছে।

ন্যায় দৰ্শনে বিশ্বাস কৰে যে নিয়মিত যোগ অভ্যাসৰ ফলস্বৰূপে যোগীসকলে স্থান আৰু কালৰ সীমা অতিক্ৰম কৰি সকলো বিষয়কে প্ৰত্যক্ষ কৰিব পাৰে। এনে অলৌকিক প্ৰত্যক্ষক যোগজ প্ৰত্যক্ষ আখ্যা দিয়া হৈছে। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰায়বোৰ সম্প্ৰদায়ে যোগজ প্ৰত্যক্ষৰ যথার্থতা স্বীকাৰ কৰা দেখা যায়। জৈন দৰ্শনে ইয়াক পাৰমাৰ্থিক প্ৰত্যক্ষ বুলিও উচ্চাশিত মন্তব্য কৰিছে। এই প্ৰকাৰ প্ৰত্যক্ষত বিষয় আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ সাধাৰণ সংযোগ নঘটে বাবে সৰ্বসাধাৰণৰ বাবে যোগক প্ৰত্যক্ষৰ পথ সুগম নহয়। ইন্দ্ৰিয় আৰু মনক সঠিকভাৱে নিয়ন্ত্ৰণাধীন কৰিব পৰা যোগীসকলেহে যোগজ প্ৰত্যক্ষ লাভত ফলৱন্তী হয়।

ন্যায় দৰ্শনে বাখ্যা কৰা প্ৰত্যক্ষৰ আন দুটা উল্লেখযোগ্য ভাগ হ'ল— নিৰ্বিকল্প প্ৰত্যক্ষ আৰু সবিকল্প প্ৰত্যক্ষ। প্ৰত্যক্ষৰ মাধ্যমত সদায় জ্ঞাতা আৰু জ্ঞানৰ মাজত সংযোগ স্থাপন হয়। কিন্তু সকলো প্ৰকাৰ প্ৰত্যক্ষৰ প্ৰকৃতি একে নহয়। যি প্ৰত্যক্ষত বস্তুৰ নাম, গুণ বা প্ৰকাৰ আদিৰ লগত

যুক্ত নোহোৱাকৈ কেৱল বস্তুৰ অস্তিত্বহে প্ৰত্যক্ষ কৰা হয় সেয়াই নিৰ্বিকল্প প্ৰত্যক্ষ। এই প্ৰকাৰ প্ৰত্যক্ষত বিকল্প অৰ্থাৎ বিশেষণৰ কোনো স্থান নাই। এই প্ৰত্যক্ষৰ জৰিয়তে বস্তুৰ অস্তিত্বহে মাথোঁ প্ৰকট হয়, তাৰ গুণ বা ধৰ্ম বাখ্যা কৰা নহয়। বৌদ্ধ দৰ্শনে এই প্ৰকাৰ প্ৰত্যক্ষক স্বীকৃতি দিছে। আনহাতে স্বকীয় গুণেৰে সৈতে এটা বস্তুক প্ৰত্যক্ষ কৰাই হ'ল সবিকল্প প্ৰত্যক্ষ। এই প্ৰকাৰ প্ৰত্যক্ষত বস্তুৰ অস্তিত্ব জ্ঞানৰ উপৰিও ইয়াৰ গুণাগুণ সম্পৰ্কেও আমাৰ মনত স্পষ্ট ধাৰণা হয়। গতিকে সেই দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে সবিকল্প প্ৰত্যক্ষ হ'ল বিষয় সম্বন্ধে বিশিষ্ট জ্ঞান।

7.2.3 অনুমান :

ভাৰতীয় জ্ঞান মীমাংসাত সকলোবোৰ প্ৰমাণৰ ভিতৰত অনুমানৰ বিষয়ে সৰ্বাধিক বিস্তাৰিত আলোচনা হোৱা দেখা যায়। অনুমানৰ বিষয়ে আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত ন্যায় দৰ্শন আৰু চাৰ্বাক উভয়ে দুটা বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে। ন্যায় দৰ্শনে যথার্থ জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে অনুমানক সবাতোকৈ গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। আনহাতে চাৰ্বাক হ'ল একমাত্ৰ ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায় যিয়ে অনুমানক যথার্থ জ্ঞান লাভৰ উপায় বা বৈধ প্ৰমাণ হিচাপে অস্বীকাৰ কৰিছে। চাৰ্বাকৰ বাহিৰে আন সকলোবোৰ দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ে অনুমানক যথার্থ প্ৰমাণ ৰূপে স্বীকৃতি দিয়ে।

প্ৰমাণ শাস্ত্ৰ অনুসৰি প্ৰত্যক্ষ হ'ল প্ৰথম প্ৰমাণ আৰু দ্বিতীয় হ'ল অনুমান। অনুমান শব্দটো

‘অনু’ অৰ্থাৎ ‘পিছত’ আৰু ‘মান’ অৰ্থাৎ ‘জ্ঞান’— এই শব্দ দুটা লগ লাগি গঠিত হৈছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ’ল অন্য জ্ঞানৰ পিছত বা অন্য জ্ঞানক ভিত্তি কৰি উদ্ভৱ হোৱা জ্ঞান। গতিকে বুজা যায় যে জ্ঞান অৰ্জনৰ এই প্ৰক্ৰিয়াটো স্বতন্ত্ৰ নহয়। অনুমান প্ৰাথমিকভাৱে প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল, উদাহৰণ স্বৰূপে— ধোঁৱা আৰু জুই একেলগে দেখি আমাৰ জ্ঞান হৈছে যে য’ত ধোঁৱা থাকে তাতেই জুই থাকে। এই জ্ঞানৰ ভিত্তিত দূৰৰ পৰ্বতত ধোঁৱা দেখি আমি সিদ্ধান্ত লওঁ যে পৰ্বতটোত জুই আছে। ইয়াত বিশেষভাৱে মন কৰিবলগীয়া কথা এই যে শেষৰ সিদ্ধান্তটো লওঁতে অৰ্থাৎ ‘পৰ্বতত জুই আছে’ বুলি স্বীকাৰ কৰোঁতে আমি কোনো ইন্দ্ৰিয়ৰ সহায় লোৱা নাই। পূৰ্বে লাভ কৰা প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ ভিত্তিতহে এই সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হৈছে। ইয়েই অনুমান। ন্যায় দৰ্শন অনুসৰি জ্ঞাত সত্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অজ্ঞাত সত্যক জনাৰ পৰোক্ষ প্ৰক্ৰিয়াই অনুমান। অনুমান বিষয়ৰ পোনপটীয়া জ্ঞান নহয়। ই হ’ল এক প্ৰকাৰ পৰোক্ষ বা ব্যৱহিত জ্ঞান।

ন্যায় দৰ্শনৰ তৰ্কশাস্ত্ৰীয় পদ্ধতি অতি শক্তিশালী আৰু ই অনুমানৰ গঠনৰ লগত বিশেষভাৱে জড়িত। অনুমান এটা সাৰ্থকভাৱে কাৰ্যকৰী হ’বলৈ তিনিটা পদ আৰু অন্তত: তিনিটা বচনৰ প্ৰয়োজন। অনুমানত ব্যৱহৃত পদ তিনিটাক সাধ্যপদ, পক্ষপদ আৰু হেতু পদ নামেৰে জনা যায়। নিম্নোক্ত উদাহৰণটোৰ জৰিয়তে আমি এই পদ তিনিটাৰ ভূমিকাৰ

বিষয়ে আলোচনা কৰিম—

পৰ্বতটোত জুই আছে

কাৰণ তাত ধোঁৱা আছে

য’ত ধোঁৱা থাকে তাত জুই থাকে।

এই উদাহৰণটোত আমি তিনিটা পদ আৰু তিনিটা বচন দেখিবলৈ পাওঁ। যিবোৰ বচনৰ দ্বাৰা অনুমান গঠন কৰা হয় সেইবোৰক অবয়ব বা আশ্ৰয় বাক্য বোলা হয়। গতিকে তিনিটা পদ আৰু আশ্ৰয় বাক্য সমূহ অনুমানৰ অপৰিহাৰ্য অংগ। ওপৰোক্ত উদাহৰণটোত আমি পোৱা পদ তিনিটা হ’ল— পৰ্বত, ধোঁৱা আৰু জুই। ন্যায় অনুমানত এই পদ কেইটাক যথাক্ৰমে পক্ষপদ, হেতুপদ বা লিংগ আৰু সাধ্যপদ বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। ন্যায় অনুমান প্ৰক্ৰিয়াত ব্যৱহৃত আশ্ৰয় বাক্যত যিটো পদ বচনটোত উদ্দেশ্য ৰূপে ব্যৱহৃত হয় তাকেই পক্ষপদ বোলা হয়। যেনে— পৰ্বতটোত জুই আছে। বচনটোত ‘পৰ্বত’ শব্দটো পক্ষপদ হিচাপে ব্যৱহৃত হৈছে আৰু ইয়াৰ বিশেষ ধৰ্ম বা গুণৰ অস্তিত্বও প্ৰত্যক্ষ কৰা হৈছে। ‘পৰ্বত’ শব্দটোৰ বিশেষ ধৰ্ম ৰূপে ইয়াত জুইৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে অনুমান কৰা হৈছে। অনুমান প্ৰক্ৰিয়াত যাৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে অনুমান কৰা হয় তাকেই সাধ্যপদ বোলা হয়। সেয়ে ‘পৰ্বতটো জুই আছে’ বচনটোত ‘জুই’ হ’ল সাধ্যপদ। অনুমান প্ৰক্ৰিয়াত যাৰ দ্বাৰা অনুমান কাৰ্য সফলভাৱে সম্পাদিত কৰা হয় তাকে হেতুপদ বা লিংগ বোলা হয়। এই প্ৰক্ৰিয়াত পক্ষপদটো উদ্দেশ্য, সাধ্যপদটো বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হয় আৰু হেতুপদৰ জৰিয়তে

পক্ষপদ আৰু সাধ্যপদৰ মাজত সম্পৰ্ক নিৰ্ণয় কৰা হয়। ওপৰোক্ত উদাহৰণটোত ‘ধোঁৱা’ হ’ল হেতুপদ যাৰ সহায়ত ‘পৰ্বত’ অৰ্থাৎ পক্ষপদ আৰু ‘জুই’ অৰ্থাৎ সাধ্যপদৰ মাজত সম্পৰ্ক স্থাপন সম্ভৱ হৈছে। সেয়ে ন্যায় অনুমানত হেতুপদৰ ভূমিকা অপৰিহাৰ্য।

ন্যায় অনুমানত অনুমান প্ৰক্ৰিয়া সম্পন্ন হ’বলৈ অন্ততঃ তিনিটা বচন বা অবয়বৰো প্ৰয়োজন। অনুমানৰ অবয়বক কেন্দ্ৰ কৰি মতভেদ পোৱা যায় যদিও পৰম্পৰাগতভাৱে স্বীকৃত পাঁচটা অবয়বৰ ধাৰণাই বহলভাৱে প্ৰচলিত। পাঁচটা বচনৰ দ্বাৰা গঠিত ন্যায় অনুমানৰ প্ৰণালীক পঞ্চাবয়ব ন্যায় বুলি জনা যায়। ন্যায়ৰ এই পাঁচটা অবয়ব যথাক্ৰমে— প্ৰতিজ্ঞা, হেতু, উদাহৰণ, উপনয় আৰু নিগমন বা সিদ্ধান্ত। এই পঞ্চাবয়ব ন্যায়ৰ বৈশিষ্ট্য এয়ে যে এই অনুমানৰ জৰিয়তে আকাৰগত আৰু বস্তুগত সত্য উভয়কেই লাভ কৰিব পাৰি।

অনুমানৰ গঠনমূলক দিশটোৰ দৰে ইয়াৰ বৈধতাৰ দিশটোও অনুমানৰ অপৰিহাৰ্য বিষয়। অনুমান প্ৰক্ৰিয়াটো বৈধ বুলি গৃহীত হ’বলৈ সাধ্যপদ আৰু হেতুপদৰ মাজৰ সাৰ্বিক সম্বন্ধৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সাধ্যপদ আৰু হেতুপদৰ মাজত থকা নিয়ত, অব্যৰহিত সম্বন্ধকেই ব্যাপ্তি বোলা হয়। এই সম্বন্ধৰ কোনো বিকল্প বা ব্যতিক্ৰম নাই। আক্ষৰিক অৰ্থত ব্যাপ্তি মানে হ’ল বিস্তৃত কৰণ বা ব্যাপকতা। অনুমানৰ ক্ষেত্ৰত ব্যাপ্তি হ’ল সাধ্য আৰু হেতুপদৰ মাজৰ অনিবাৰ্য সম্পৰ্ক। উদাহৰণ স্বৰূপে, ‘পৰ্বতত

জুই আছে’ বচনটো অনুমান কৰে। ‘পৰ্বতটোত ধোঁৱা আছে’ বচনটোৰ সহায়ত। ইয়াত বচনটোৰ সাধ্যপদ ‘জুই’ আৰু হেতুপদ ‘ধোঁৱা’ৰ মাজত অনিবাৰ্য সম্পৰ্ক পৰিলক্ষিত হয়। এই সম্বন্ধকে ব্যাপ্তি বোলা হয় আৰু ব্যাপ্তি জ্ঞান অবিহনে অনুমান প্ৰক্ৰিয়া সম্ভৱ হ’ব নোৱাৰে। সাৰ্থকভাৱে ব্যাপ্তি সম্পৰ্ক প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ উদ্দেশ্যে ন্যায় দৰ্শনে ছয়টা নিৰ্দিষ্ট স্তৰৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। সেই ছয়টা স্তৰ হ’ল— অম্বয়, ব্যতিৰেক, ব্যভিচাৰাগ্ৰহ, উপাধিনিৰাস, তৰ্ক আৰু সামান্য লক্ষণ।

ন্যায় অনুমানৰ তৰ্কীয় ভিত্তি হিচাপে ব্যাপ্তিক স্বীকৃতি দিয়া হয় যদিও অনুমানৰ নিশ্চিত সিদ্ধান্তত উপনীত হ’বলৈ পক্ষধৰ্মতাৰ গুৰুত্বও উল্লেখযোগ্য। কিয়নো ই ন্যায় অনুমানৰ মনস্তাত্ত্বিক ভিত্তি। অনুমান প্ৰক্ৰিয়া যথার্থৰূপত প্ৰস্তুত কৰিবলৈ হ’লে পক্ষধৰ্মতাৰো প্ৰয়োজন। ব্যাপ্তিত যিদৰে হেতুপদটো সাধ্যপদৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত হয় তেনেদৰে পক্ষধৰ্মতাত হেতুপদটো পক্ষপদৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত হয়। গতিকে অনুমানত পক্ষধৰ্মতাই পক্ষপদ আৰু হেতুপদৰ মাজত সম্বন্ধ থকা বচনক বুজায়। পক্ষধৰ্মতা অবিহনে কেৱল ব্যাপ্তি জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অনুমানত নিশ্চিত সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা কঠিন। যেনে—

যতে ধোঁৱা থাকে তাতেই জুই থাকে
পৰ্বতটোত ধোঁৱা আছে

∴ পৰ্বতটোত জুই আছে।

এই অনুমান প্ৰণালীটোৰ দ্বিতীয় বচনটোত পক্ষপদ ‘পৰ্বত’ৰ লগত হেতুপদ ‘ধোঁৱা’ৰ সম্পৰ্ক

ঘটিছে। এই সম্পৰ্কই পক্ষধৰ্মতা, যাৰ অবিহনে, অৰ্থাৎ ‘পৰ্বতটোত ধোঁৱা আছে’ বচনটোৰ অবিহনে আমি পৰ্বতটোত জুই আছে বুলি সিদ্ধান্তত উপনীত হ’ব নোৱাৰে। গতিকে অনুমানৰ সাৰ্থক প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত ব্যাপ্তিৰ লগতে পক্ষধৰ্মতাৰ ভূমিকাও উল্লেখযোগ্য।

7.2.4 অনুমানৰ শ্ৰেণীবিভাগ :

অনুমানক প্ৰধানকৈ তিনিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হয়। প্ৰথমতে উদ্দেশ্য অনুসৰি অনুমানক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে, যাক জনা যায় স্বাৰ্থানুমান আৰু পৰাৰ্থানুমান বুলি। ব্যক্তিগত জ্ঞান লাভৰ উদ্দেশ্য যি অনুমান কৰা হয় তাক স্বাৰ্থানুমান বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ‘পৰ্বতটোত জুই আছে কাৰণ ই ধোঁৱায়ুক্ত।’ এই স্বাৰ্থানুমানত নিজৰ সংশয় নিবৃত্তিৰহে প্ৰয়োজন থাকে আৰু উদ্দেশ্য থাকে নিজৰ জ্ঞান অৰ্জনৰ। গতিকে তেনে অনুমানত পৰম্পৰাগতভাৱে স্বীকৃত অনুমানৰ আটাইবোৰ অবয়ব প্ৰকাশৰ প্ৰয়োজন নাথাকে। স্বাৰ্থানুমান ব্যক্তিগত প্ৰয়োজনত সাধিত হয় বাবে নিৰ্দিষ্ট নিয়মৰ সহায়ত সিদ্ধান্ত সাব্যস্ত কৰিবলগীয়া নহয়। ইয়াত অনুমানৰ নিয়মাবলীক সাৰ্থক ভাৱে পদে পদে অনুসৰণ নকৰাকৈও জ্ঞান অৰ্জন সম্ভৱ হয়।

আনহাতে, অন্যলোকক বুজাবলৈ যি অনুমান কৰা হয় তাক পৰাৰ্থানুমান বোলে। আনক বুজাবলৈ এই অনুমান কৰা হয় বাবে পৰম্পৰাগত পঞ্চবয়ব বা পাচোঁটা বচনৰ প্ৰকাশ ইয়াত জৰুৰী হৈ পৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে—

- (1) পৰ্বতটোত জুই আছে। (প্ৰতিজ্ঞা)
- (2) কাৰণ পৰ্বতত ধোঁৱা আছে। (হেতু)
- (3) যতে ধোঁৱা থাকে তাতে জুই থাকে, যেনে— ৰাফানিশাল (উদাহৰণ)
- (4) পৰ্বতটোত ধোঁৱা আছে। (উপনয়)
- (5) এতেকে, পৰ্বতটোত জুই আছে। (নিগমন)

পৰাৰ্থানুমানত প্ৰকাশিত এই পাঁচটা অবয়বৰ মাধ্যমত অন্য ব্যক্তিৰ ওচৰত নিজৰ সিদ্ধান্ত যুক্তিসহ উপস্থাপন কৰা হয়। এয়াই পৰাৰ্থানুমানৰ বৈশিষ্ট্য।

ব্যাপ্তি সম্পৰ্কৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ন্যায় অনুমানৰ দ্বিতীয় প্ৰকাৰ শ্ৰেণী বিভাজন কৰা হৈছে। এই বিভাজন অনুসৰি অনুমান তিনি প্ৰকাৰৰ— পূৰ্ববৎ অনুমান, শেষবৎ অনুমান আৰু সামান্যতোদৃষ্ট অনুমান। এই অনুমান সমূহৰ প্ৰথম দুটা কাৰ্যকাৰণ সম্পৰ্ক আৰু শেষৰটো সহায়স্থানৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। জ্ঞাত কাৰণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অজ্ঞাত কাৰ্য সম্বন্ধে যি অনুমান কৰা হয়, সেই অনুমানক পূৰ্ববৎ অনুমান বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে, আকাশত ক’লা মেঘ দেখি বৰষুণ আহিব বুলি কৰা অনুমান। আকৌ জ্ঞাত কাৰ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অজ্ঞাত কাৰণ সম্পৰ্কে যি অনুমান কৰা হয় তাকেই শেষবৎ অনুমান বোলা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, পুৱা শুই উঠি তিতা চোতালখন দেখি অনুমান কৰা হয় যে আগনিশা বৰষুণ দিছিল। এই দুই প্ৰকাৰ অনুমানেই কাৰ্যকাৰণ সম্পৰ্কৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। আনহাতে, যি অনুমানত কাৰ্যকাৰণ

সম্বন্ধৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰাকৈ পূৰ্বৰ অবিৰোধী অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামান্য বচন প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয় তাক সামান্যতোদৃষ্ট অনুমান বোলা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, অতীতত সকলো শিং থকা জন্তুৰ ফটা খুৰাৰ অবিৰোধী অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বৰ্তমান দেখা শিং থকা জন্তুৰ খুৰাও ফটা বুলি অনুমান কৰা হয়।

ব্যাপ্তি সম্বন্ধ স্থাপনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অনুমানক আৰু তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। সেইবোৰ হ'ল— কেৱলাস্বয়ী অনুমান, কেৱল ব্যতিৰেকী অনুমান আৰু অস্বয়ী ব্যতিৰেকী অনুমান। যি অনুমান কেৱল অস্বয়ী অৰ্থাৎ হেতুপদ আৰু সাধ্যপদৰ মাজত থকা সদৰ্থক সম্বন্ধৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত হয় তাক কেৱলাস্বয়ী অনুমান বোলা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে—

সকলো উৎপন্ন দ্ৰব্য বিনাশশীল

বস্তু হ'ল উৎপন্ন দ্ৰব্য

∴ বস্তু হ'ল বিনাশশীল দ্ৰব্য।

আকৌ, যি অনুমান প্ৰক্ৰিয়াত ব্যাপ্তি সম্পৰ্ক কেৱল ব্যতিৰেকী দৃষ্টান্তৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হয় তাক কেৱল ব্যতিৰেকী অনুমান বোলা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে—

যি অন্য গ্ৰহসমূহৰ পৰা ভিন্ন নহয়, সি স্থিতিশীল নহয়

সূৰ্য স্থিতিশীল

∴ সূৰ্য অন্য গ্ৰহৰ পৰা ভিন্ন।

অথবা,

কোনো জীৱহীন বস্তু জৈৱিক নহয়

সকলো প্ৰাণী জৈৱিক

∴ সকলো প্ৰাণীৰ জীৱ আছে।

কেৱল ব্যতিৰেকী অনুমানৰ বৈশিষ্ট্য এয়ে যে ইয়াত সাধ্য আশ্ৰয় বাক্য নঞৰ্থক বচন আৰু পক্ষ আশ্ৰয় বাক্য সদৰ্থক হোৱা সত্ত্বেও সিদ্ধান্ত সদায় সদৰ্থক স্বভাৱৰ হয়। অনুমানৰ আন এটা প্ৰকাৰ হ'ল অস্বয়ী ব্যতিৰেকী অনুমান।

যি অনুমানত ব্যাপ্তি সম্পৰ্ক অস্বয়ী আৰু ব্যতিৰেকী উভয় প্ৰকাৰ দৃষ্টান্তৰ সহায়ত নিৰ্ধাৰণ কৰা হয় তাক অস্বয়ী ব্যতিৰেকী অনুমান বোলা হয়। যেনে—

সকলো ধোঁৱায়ুক্ত বস্তুতে জুই আছে

পৰ্বতখনত ধোঁৱা আছে

∴ পৰ্বতখনত জুই আছে। (অস্বয়ী দৃষ্টান্ত)

য'ত জুই নাই তাত ধোঁৱা নাই

পৰ্বতটোত ধোঁৱা আছে

∴ পৰ্বতটোত জুই আছে। (ব্যতিৰেকী দৃষ্টান্ত)

এই প্ৰকাৰ অনুমানত এবাৰ হেতুপদ আৰু সাধ্যপদৰ মাজত থকা সদৰ্থক আৰু এবাৰ নঞৰ্থক দৃষ্টান্তৰ ওপৰত ভিত্তি কৰা হৈছে। এই দুই প্ৰকাৰ দৃষ্টান্তৰ জৰিয়তে একেটা সিদ্ধান্তই লাভ কৰা হয় যদিও সিদ্ধান্তৰ যথার্থতা নিশ্চিত কৰাৰ উদ্দেশ্যে দুই ধৰণৰ দৃষ্টান্তৰ সহায় লোৱা হয়।

পাঠৰ মূলকথা :

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সুকীয়া জ্ঞানোৎপত্তি তত্ত্ব আছে। ইয়াত যথার্থ সত্য জ্ঞানক 'প্ৰমা' বোলা হয়। এই প্ৰমা হ'ল সুনিশ্চিত, সংশয়মুক্ত, অদ্রাস্ত জ্ঞান।

প্ৰমাণ হ'ল যথার্থ জ্ঞান অর্থাৎ প্ৰমাৰ উৎস।
ভাৰতীয় তৰ্কশাস্ত্ৰ অনুসৰি প্ৰমাণ হ'ল যথার্থ
জ্ঞান অৰ্জনৰ সৰ্বাতোকৈ সুৰক্ষিত উপায়।

ভাৰতীয় দৰ্শনত মুঠ ছয়বিধ প্ৰমাণক স্বীকৃতি
দিয়া হৈছে। সেইবোৰ হ'ল— (1) প্ৰত্যক্ষ, (2)
অনুমান, (3) উপমান, (4) শব্দ, (5) অৰ্থাপত্তি
আৰু (6) অনুপলব্ধি।

প্ৰমাণসমূহৰ ভিতৰত প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণক
আটাইবোৰ দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ে স্বীকৃতি দিছে।
প্ৰত্যক্ষ জ্ঞান স্বতন্ত্ৰ স্বভাৱৰ অৰ্থাৎ ই বৰ্তি
থাকিবলৈ আন কোনো জ্ঞানৰ আলম ল'বলগীয়া
নহয়।

সকলোবোৰ প্ৰমাণৰ ভিতৰত অনুমানৰ বিষয়ে
ভাৰতীয় জ্ঞানমীমাংসাত সৰ্বাধিক বিস্তাৰিত
আলোচনা হৈছে। একমাত্ৰ জড়বাদী চাৰ্বাক দৰ্শনৰ
বাহিৰে আন সকলোবোৰ সম্প্ৰদায়ে অনুমানক
যথার্থ প্ৰমাণৰূপে স্বীকৃতি দিয়ে। অনুমানত জ্ঞাত
সত্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অজ্ঞাত সত্যলৈ আগবঢ়া
হয়। গতিকে প্ৰকৃতিগত দিশৰ পৰা ই স্বতন্ত্ৰ
স্বভাৱৰ নহয়। ই প্ৰাথমিকভাৱে প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ
ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে বাবে অনুমান হ'ল পৰোক্ষ
বা ব্যৱহিত জ্ঞান।

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ প্ৰতিটো সম্প্ৰদায়ৰ নিজস্ব
জ্ঞানোৎপত্তি তত্ত্ব থকা দেখা যায় যদিও তাৰ
ভিতৰত ন্যায় দৰ্শনতেই প্ৰমা আৰু প্ৰমাণ
সম্পৰ্কে সৰ্বাধিক বিস্তাৰিত তথা সুক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম
আলোচনা কৰা দেখা যায়। এনেবোৰ কাৰণতেই
ন্যায় দৰ্শন প্ৰমাণ শাস্ত্ৰ নামেৰেও খ্যাত।

অনুশীলনী

1. খালী ঠাই পূৰণ কৰা :
 - (a) ভাৰতীয় দৰ্শনত যথার্থ জ্ঞানক ———
বোলা হয়।
 - (b) ভাৰতীয় দৰ্শনত ——— বিধ প্ৰমাণৰ
বিষয়ে উল্লেখ আছে।
 - (c) চাৰ্বাক দৰ্শনে ———কহে যথার্থ জ্ঞানৰ
একমাত্ৰ উৎস ৰূপে স্বীকাৰ কৰে।
 - (d) ন্যায় দৰ্শনে ——— বিধ প্ৰমাণত বিশ্বাস
কৰে।
 - (e) ——— হ'ল অনুমানৰ তৰ্কীয় ভিত্তি।
2. চমু উত্তৰ দিয়া :
 - (a) প্ৰমা মানে কি?
 - (b) প্ৰমাণ কাক বোলে?
 - (c) ভাৰতীয় দৰ্শনে স্বীকৃতি দিয়া প্ৰমাণসমূহ
কি কি?
 - (d) অলৌকিক প্ৰত্যক্ষৰ প্ৰকাৰসমূহ উল্লেখ
কৰা।
 - (e) পৰাৰ্থানুমানৰ কেইটা অৱয়ব থাকে আৰু
সেইকেইটা কি?
3. সংজ্ঞা দিয়া :
 - (a) প্ৰমা
 - (b) প্ৰমাণ
 - (c) লৌকিক প্ৰত্যক্ষ
 - (d) শেষবৎ অনুমান
 - (e) পূৰ্ববৎ অনুমান
 - (f) ব্যাপ্তি
4. পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰা :
 - (a) লৌকিক আৰু অলৌকিক প্ৰত্যক্ষ

- (b) স্বার্থানুমান আৰু পৰার্থানুমান
5. শুদ্ধাশুদ্ধ নিৰ্ণয় কৰা :
- (a) চাৰ্বাক দৰ্শনে বৈধ প্ৰমাণ হিচাপে প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমান উভয়কে স্বীকাৰ কৰে।
- (b) প্ৰত্যক্ষ স্বতন্ত্ৰ স্বভাৱৰ জ্ঞান।
- (c) যোগজ প্ৰত্যক্ষ যিকোনো ব্যক্তিয়েই লাভ কৰা সম্ভৱ।
- (d) নিৰ্বিকল্প প্ৰত্যক্ষত বস্তুৰ নাম, গুণ আদিৰ লগত যুক্ত নোহোৱাকৈ কেৱল বস্তুৰ অস্তিত্বহে প্ৰত্যক্ষ কৰা হয়।
- (e) সকলোবোৰ ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ে
- বৈধ প্ৰমাণৰূপে অনুমানক স্বীকাৰ কৰিছে।
- (f) অনুমান পৰোক্ষ বা ব্যৱহিত জ্ঞান।
- (g) ন্যায় অনুমানত চাৰিটা পদ থাকে।
- (h) পৰার্থানুমানত পাঁচটা অৱয়ব প্ৰকাশ কৰা হয়।
- (i) হেতুপদৰ জৰিয়তে পক্ষপদ আৰু সাধ্যপদৰ সম্পৰ্ক নিৰ্ণয় কৰা হয়।
- (j) স্বার্থানুমান আনক প্ৰত্যয় নিয়াবলৈ কৰা অনুমান।

* * *

বাস্তৱবাদ (Realism)

8.1.1

জ্ঞাতা আৰু জ্ঞেয়ৰ সম্পৰ্কৰ ফলশ্ৰুতিত জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়। যিজনো জ্ঞান আহৰণ কৰে তেওঁ হ'ল জ্ঞাতা। আকৌ জ্ঞাতাই যি বস্তুক জানে সেয়া হ'ল জ্ঞেয়। মুঠতে দেখা যায় জ্ঞান উৎপত্তি হ'বলৈ হ'লে আমাক দুটা বস্তুৰ প্ৰয়োজন হয়। সেয়া হ'ল ক্ৰমে জ্ঞাতা আৰু জ্ঞেয়। জ্ঞাতা হ'ল জ্ঞানৰ বিষয়ী আৰু জ্ঞেয় হ'ল জ্ঞানৰ বিষয়। এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰকৃতি কি? এই প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ সাপেক্ষে জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কীয় আলোচনা প্ৰসংগত দৰ্শনত দুটা প্ৰধান মতবাদৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সেয়া হ'ল ক্ৰমে বাস্তৱবাদ আৰু ভাৱবাদ।

জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰকৃতি সম্বন্ধীয় যি মতবাদ অনুসৰি জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ মন নিৰপেক্ষ অস্তিত্ব আছে বুলি সাব্যস্ত কৰা হয় তাক বাস্তৱবাদ বোলে।

জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰকৃতি সন্দৰ্ভত সততে প্ৰশ্ন উত্থাপন হয় এই যে জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব আছে নে জ্ঞানৰ বিষয়বস্তু জ্ঞাতাৰ মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। এই প্ৰসংগত বাস্তৱবাদৰ সমৰ্থকসকলে সাব্যস্ত কৰিছে যে জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব আছে। অৰ্থাৎ জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ

অস্তিত্ব কোনো মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে। গতিকে দেখা যায় যে জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব মনৰ দ্বাৰা নিৰূপিত নহয়। আমি জানো বা নাজানো বস্তু এটা বস্তু হিচাপে স্বতন্ত্ৰভাৱে অস্তিত্বশীল হৈ থাকিব। আমি জানিলেও বস্তুটো থাকিব আৰু নাজানিলেও বস্তুটো থাকিব।

জন লক, হোল্ট, পেৰী, আলেকজেণ্ডাৰ, জি ই মুৰ, ৰাছেল আদি দাৰ্শনিকসকল হ'ল বাস্তৱবাদৰ সমৰ্থক। এওঁলোকৰ মতে, জ্ঞানৰ ওপৰত জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব জ্ঞাতাৰ মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো এজন ব্যক্তিয়ে গুৱাহাটীত থকা শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ কলাক্ষেত্ৰ নেদেখিব পাৰে, কিন্তু ইয়াৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে সেই ব্যক্তিজনে নেদেখাৰ বাবে কলাক্ষেত্ৰৰ অস্তিত্ব নাই। অৰ্থাৎ কোনোবাই নেজানিলেও বস্তু হিচাপে বস্তুসমূহৰ অস্তিত্ব আছে। আমি নাজানো কাৰণে কোনো এটা বস্তু নাই বুলি কোৱাৰ কোনো যুক্তি নাই। বাস্তৱবাদীসকলৰ মতে, জ্ঞানৰ বিষয়বস্তু সদায় মনৰ বাহিৰত স্বতন্ত্ৰভাৱে থাকে। বাস্তৱবাদ অনুসৰি সাব্যস্ত কৰা হৈছে যে বস্তুৰ অস্তিত্ব জ্ঞানৰ দ্বাৰা নিৰূপিত নহয়। ইয়াৰ বিপৰীতে বাস্তৱবাদী সকলে সাব্যস্ত কৰিছে যে জ্ঞান বস্তুৰ

দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়। জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ যদি স্বতন্ত্ৰ সত্তা নাথাকে তেন্তে কোনো জ্ঞান সম্ভৱ হ'ব নোৱাৰে। বাস্তৱবাদৰ সমৰ্থকসকলে উল্লেখ কৰিছে যে জ্ঞানৰ লগত বস্তুৰ কোনো অন্তৰ্নিহিত সম্পৰ্ক নাই। জ্ঞানৰ অসংখ্য বিষয় আছে আৰু সেয়েহে বিভিন্ন বস্তু সম্পৰ্কে আমাৰ বেলেগ বেলেগ জ্ঞান হয়। গতিকে সকলো বস্তুৰে স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব আছে।

8.1.2 বাস্তৱবাদৰ বৈশিষ্ট্য :

জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কীয় মতবাদ হিচাপে বাস্তৱবাদৰ কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য আছে। এই বৈশিষ্ট্যসমূহে জ্ঞেয় বস্তুৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কীয় মতবাদ হিচাপে বাস্তৱবাদক এক স্বকীয়তা প্ৰদান কৰিছে। বাস্তৱবাদৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'ল এনেধৰণৰ—

- (1) বাস্তৱবাদ অনুসৰি জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব আছে। অৰ্থাৎ, জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব কোনো বস্তুৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে। নিজস্ব গুণেৰে সৈতে বস্তু বাহ্যিক জগতত অস্তিত্বশীল হৈ থাকে। নিজৰ অস্তিত্বৰ বাবে ই কাৰো ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব নালাগে। অৰ্থাৎ, জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব অন্যান্যবিষয়েক্ষ।
- (2) জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব কোনো প্ৰকাৰে মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে। জ্ঞান আহৰণৰ ক্ষেত্ৰত মনৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আছে। কিন্তু তাৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে মনে জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব নিৰূপণ কৰে। মনৰ লগত কোনো ধৰণৰ সম্বন্ধ নথকাকৈও

বস্তু স্বতন্ত্ৰভাৱে অস্তিত্বশীল হৈ থাকিব পাৰে।

- (3) বাস্তৱবাদীসকলৰ মতে জ্ঞান আৰু জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ মাজত কোনো অন্তৰ্নিহিত সম্পৰ্ক নাই। জ্ঞান আৰু জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ মাজৰ সম্পৰ্ক সম্পূৰ্ণ বাহ্যিক। যিহেতু জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ মননিৰপেক্ষ অস্তিত্ব আছে, সেয়েহে জ্ঞান আৰু জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ মাজত কোনো অন্তৰ্নিহিত সম্পৰ্ক নাই।
- (4) বাস্তৱবাদ অনুসৰি জ্ঞানৰ দ্বাৰা জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব নিৰূপিত নহয়। অৰ্থাৎ কোনোবাই জনা বা নজনাৰ ওপৰত জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব নিৰ্ভৰ নকৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে কোনো এজন মানুহে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় দেখা নাই। সেই মানুহজনে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় নেদেখা বাবেই গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় নাই বুলি ক'ব নোৱাৰি। কোনোবাই দেখক বা নেদেখক, জানক বা নাজানক এখন বিশ্ববিদ্যালয় হিচাপে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় আছে আৰু থাকিব। জ্ঞানৰ বিষয়বস্তু হিচাপে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অস্তিত্ব কোনো জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয়। অৰ্থাৎ জ্ঞানৰ দ্বাৰা জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব নিৰূপিত নহয়।
- (5) বাস্তৱবাদীসকলৰ মতে মনৰ বাহিৰত এখন স্বতন্ত্ৰ জগত আছে। অৰ্থাৎ বিভিন্ন বস্তুৰে পৰিপূৰ্ণ এই জগতখন কোনো প্ৰকাৰে মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয়। বস্তুময় এই

জগতখনৰ প্ৰতিটো বস্তু মনৰ বাহিৰত স্বতন্ত্ৰভাৱে থাকে। মনৰ লগত বস্তুৰ সম্পৰ্ক ঘটক বা নঘটক, ই বস্তুৰ অস্তিত্বক কোনো ধৰণে প্ৰভাৱিত নকৰে। গতিকে মনৰ বাহিৰত এখন স্বতন্ত্ৰ বস্তুময় জগত আছে।

(2) বিজ্ঞানসন্মত বাস্তৱবাদ (Scientific Realism)

(3) নব্য-বাস্তৱবাদ (Neo-Realism)

(4) নব্য-সবিচাৰ-বাস্তৱবাদ (Neo-Critical-Realism)

8.1.3 বাস্তৱবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ :

বাস্তৱবাদ অনুসৰি জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ মননিৰপেক্ষ অস্তিত্ব আছে। এই ক্ষেত্ৰত সকলো বাস্তৱবাদী একমত। কিন্তু বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব সাপেক্ষে বস্তুৰ কিমানখিনি স্বতন্ত্ৰতা আছে আৰু এই ক্ষেত্ৰত বাস্তৱবাদৰ সমৰ্থকসকলৰ মাজত মতবিৰোধ আছে। এই প্ৰসংগত উল্লেখ কৰিব পাৰি যে সকলোবোৰ বস্তুৰে দুটা দিশ আছে। সেয়া হ'ল ক্ৰমে দ্ৰব্যত্ব আৰু গুণ। দ্ৰব্যত্বৰ ফালৰ পৰা জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰতাক সকলো বাস্তৱবাদীয়ে মানি লৈছে। কিন্তু দ্ৰব্যক আশ্ৰয় কৰি থকা গুণবোৰৰ স্বৰূপ সন্দৰ্ভত বাস্তৱবাদৰ সমৰ্থকসকলে ভিন্ন মত ব্যক্ত কৰিছে। ইয়াৰ ফলশ্ৰুতিত বাস্তৱবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সৃষ্টি হৈছে। বাস্তৱবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবোৰ হ'ল—

(1) সৰল বাস্তৱবাদ (Naive Realism)

অনুশীলনী

1. উত্তৰ দিয়া :

(a) বাস্তৱবাদ অনুসৰি জ্ঞানৰ বিষয় বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব আছে / নাই।

(a) বাস্তৱবাদ অনুসৰি জ্ঞানৰ দ্বাৰা জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব নিৰূপিত হয় / নহয়।

2. চমু উত্তৰ দিয়া :

(a) বাস্তৱবাদ কি?

(b) বাস্তৱবাদ প্ৰকাৰ কেইটা আৰু কি কি?

(c) তিনিজন বাস্তৱবাদী দাৰ্শনিকৰ নাম লিখা?

3. জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰকৃতি সম্বন্ধীয় মতবাদ হিচাপে বাস্তৱবাদ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।

4. বাস্তৱবাদৰ বৈশিষ্ট্য কি কি? আলোচনা কৰা।

ভাববাদ (Idealism)

8.2.1

জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কীয় মতবাদ হিচাপে ভাববাদ এক উল্লেখযোগ্য মতবাদ। গ্ৰীক দাৰ্শনিক প্লেটো, বার্কলি, হেগেল, ইমানুৱেল কাণ্ট আদি দাৰ্শনিকসকল ভাববাদৰ সমৰ্থক। ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা গ্ৰীক দাৰ্শনিক প্লেটোক ভাববাদৰ প্ৰৱৰ্তক বুলি ক'ব পাৰি। ভাববাদীসকলৰ মতে জ্ঞাতা আৰু জ্ঞেয়ৰ ফলশ্ৰুতিত জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়। ভাববাদ অনুসৰি জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ, মননিৰপেক্ষ অস্তিত্ব নাই। কিয়নো যি বস্তু মননিৰপেক্ষ অৰ্থাৎ যি বস্তুৰ মনৰ লগত কোনো সম্বন্ধ নাই তাক মনে কোনোপধ্যে জানিব নোৱাৰে। জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বৰূপ সম্বন্ধীয় যি মতবাদ অনুসৰি জ্ঞেয় বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ, মননিৰপেক্ষ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক ভাববাদ বুলি কোৱা হয়।

ভাববাদ অনুসৰি সকলো বস্তু মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুবোৰ নিজস্ব গুণেৰে সৈতে জ্ঞাতা মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। গতিকে ভাববাদীসকলৰ মতে জ্ঞাতা আৰু জ্ঞেয়ৰ মাজত অবিচ্ছেদ্য সম্বন্ধ আছে। এওঁলোকৰ মতে মনৰ ধাৰণাৰ বাহিৰে একো নাই। মনৰ বাহিৰত বাহ্যিক জগতখনৰ স্বতন্ত্ৰতা নাই। ভাববাদীসকলৰ মতে, মন বা আত্মাই হ'ল পৰম সত্তা। সকলো

বস্তু মনৰ ভিতৰত থাকে।

দাৰ্শনিক প্লেটোৰ দিনৰে পৰা ভাববাদে আধ্যাত্মিকতাৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰি আহিছে। এই ফালৰ পৰা ভাববাদীসকলে জগতখনক মন বা আত্মাৰ বিস্তৃতি বুলি ভাবে। জ্ঞানতাত্ত্বিক দিশৰ পৰা ভাববাদীসকলে মন বা চিন্তাৰ জগতক অধিক যথার্থতা প্ৰদান কৰিছে। সেয়েহে ভাববাদীসকলে সাব্যস্ত কৰিছে যে মনেই সত্তা, বস্তু মনৰ এক উপবস্তুহে। এই বিশ্বজগত স্বয়ংসম্পূৰ্ণ নহয়। ভাববাদীসকলে বিশ্ব পৰিক্ৰমাৰ অন্তৰালত এক আভ্যন্তৰীণ ঐক্যত বিশ্বাস কৰে।

8.2.2 ভাববাদৰ বৈশিষ্ট্য :

জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰকৃতি সম্বন্ধীয় মতবাদ হিচাপে ভাববাদৰ কেতবোৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য আছে। সেইবোৰ হ'ল এনেধৰণৰ—

- (1) ভাববাদ অনুসৰি জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। ভাববাদীসকলৰ মতে জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ মননিৰপেক্ষ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব নাই। যিবোৰ বস্তুক আমাৰ মনে জানিব নোৱাৰে তেনেবোৰ বস্তুৰ অস্তিত্বক ভাববাদীসকলে যথার্থ বুলি বিবেচনা নকৰে।
- (2) ভাববাদৰ সমৰ্থকসকলৰ মতে বস্তুতকৈ মনৰ প্ৰাধান্য বেছি। কিয়নো জাগতিক

বস্তুবোৰৰ অস্তিত্ব মনৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়। এওঁলোকৰ মতে, মনৰ অস্তিত্ব অবিহনে বাহ্যিক জগতখন পোৱা নাযায়। ভাৱবাদীসকলৰ মতে, এক চৈতন্য মনৰ অবিহনে বাহ্যিক জগতখনৰ অস্তিত্ব সম্ভৱ নহয়।

- (3) ভাৱবাদীসকলৰ চিন্তাধাৰা সম্পূৰ্ণৰূপে উদ্দেশ্যধৰ্মী। অৰ্থাৎ ভাৱবাদীসকলৰ চিন্তাধাৰাৰ অন্তৰালত এখন উদ্দেশ্যধৰ্মী জগত আছে। এই উদ্দেশ্যধৰ্মী জগতখন হ'ল যি প্ৰকৃতিগতভাৱে আধ্যাত্মিক। উদ্দেশ্যধৰ্মী জগতখন নিত্য, স্থায়ী, নিৰন্তৰ আৰু অবিদ্বন্দ্ব।
- (4) ভাৱবাদে ঈশ্বৰ, আত্মা, মন আদিৰ অস্তিত্বক বিশ্বাস কৰে। ভাৱবাদীসকলে ঈশ্বৰ, আত্মা, মন আদিক সত্তা বুলি গণ্য কৰে। ভাৱবাদ অনুসৰি ঈশ্বৰ জগতৰ পৰা বিচ্ছিন্ন নহয়। পৰম সত্তা হিচাপে ঈশ্বৰ জগত প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজতে ব্যাপ্ত। ঈশ্বৰেই হ'ল এই বিশ্বজগতৰ মূল লক্ষ্য আৰু চালিকা শক্তি।
- (5) ভাৱবাদীসকলে প্ৰমূল্যৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। ভাৱবাদৰ সমৰ্থকসকলে নৈতিক প্ৰমূল্যবোৰৰ এক বস্তুনিষ্ঠ ভিত্তি আগবঢ়ায়। এই ফালৰ পৰা ভাৱবাদীসকলে সাব্যস্ত কৰে যে প্ৰমূল্যবোৰ ব্যক্তি অথবা সামাজিকতাৰ উৰ্বৰত। এওঁলোকৰ মতে, আত্মজ্ঞানেই হ'ল পৰম প্ৰমূল্য, বাকী সকলোবোৰ প্ৰমূল্য ইয়াৰ অধীন। ভাৱবাদীসকলে বিশ্বাস কৰে যে ব্যক্তিয়ে

হ'ল নৈতিক কৰ্তা যি প্ৰমূল্য আৱিষ্কাৰ কৰিব পাৰে।

- (6) ভাৱবাদীসকলে মানৱ অস্তিত্বৰ গুৰুত্ব স্বীকাৰ কৰে। মানুহেই হ'ল জগতৰ কেন্দ্ৰবিন্দু, মানুহক বাদ দি কোনো কথা ভাবিব নোৱাৰি। যদিও মানুহ এই জগত প্ৰক্ৰিয়াৰে অংশ, তথাপি মানুহ আধ্যাত্মিক জীৱ। কিয়নো মানুহক জড় বস্তুলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব নোৱাৰি।

8.2.3 ভাৱবাদৰ প্ৰকাৰ :

সকলোবোৰ ভাৱবাদীয়ে স্বীকাৰ কৰে যে জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। কিন্তু জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব ব্যক্তি মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নে পৰম মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল এই ক্ষেত্ৰত ব্যাখ্যাৰ তাৰতম্য অনুসৰি ভাৱবাদৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ পোৱা যায়। সেইবোৰ হ'ল ক্ৰমে এনে ধৰণৰ—

- (1) আত্মাগত ভাৱবাদ
(Subjective Idealism)
- (2) বস্তুগত ভাৱবাদ
(Objective Idealism)
- (3) অৱভাষিক ভাৱবাদ
(Phenomenalistic Idealism)

অনুশীলনী

1. উত্তৰ দিয়া :

- (a) ভাৱবাদ অনুসৰি জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব আছে / নাই।

- (b) ভাৱবাদ অনুসৰি জ্ঞানৰ দ্বাৰা জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্ব নিৰূপিত হয় / নহয়
- (c) ভাৱবাদে মনৰ প্ৰাধান্যতা স্বীকাৰ কৰে/ নকৰে।
2. চমু উত্তৰ দিয়া :
- (a) ভাৱবাদ কি?
- (b) ভাৱবাদৰ প্ৰকাৰ কেইটা আৰু কি কি?
3. পাৰ্থক্য লিখা :
বাস্তৱবাদ আৰু ভাৱবাদ।
4. জ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰকৃতি সম্বন্ধীয় মতবাদ হিচাপে ভাৱবাদ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।
5. ভাৱবাদৰ বৈশিষ্ট্য কি কি? আলোচনা কৰা।

* * *